

**75 РОКІВ ПЕРШОЇ
РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

12

КИЇВ-1980

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічні редактори І. Ф. Міхалкіна, С. С. Грабовська

Коректор Н. О. Струк

Здано до набору 6.11.80. Підп. до друку 15.12.80. БФ 32352. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл. вид. 15,23. Тираж 4545 пр. Зам. К-142.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 12 (237), 1980, декабрь. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-4, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12 (237)

ГРУДЕНЬ

1980

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXVI з'їзду КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Савельєв В. Л. Зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму 5

До 75-річчя першої російської революції

Лещенко М. Н. Робітничий клас — гегемон революції 16

Михайлюк О. Г. (Луцьк). Більшовицькі організації України в боротьбі за селянство 30

* * *

Епштейн А. І. (Харків), Кудіненко В. М. (Харків). Ленінський план ГОЕЛРО та його здійснення на Україні 39

НАУКОВИЙ ОГЛЯД

Урсу Д. П. (Одеса). «Вопросы новой и новейшей истории» 50

ПОВІДОМЛЕННЯ

Сусоров В. Д. (Херсон). Організаційно-технічна підготовка більшовиками України збройного повстання в 1905 р. 57

Максимов О. М. (Донецьк), Сарбей В. Г. Революційна боротьба пролетаріату Донбасу в 1905 р. 63

Замковий П. В. Гартування інтернаціоналізму трудящих України в класових боях першої російської революції 71

Глизь І. І. (смт Вишневе Києво-Святошинський р-н), Кізченко В. І. Розповсюдження марксистсько-ленінських видань на Україні в 1905—1907 рр. 78

* *

Конашевнич А. П. Діяльність Компартії України по розвитку масових форм участі трудящих в управлінні виробництвом (1966—1970 рр.) 85

Комков Г. Д. (Москва). Оборонно-масова робота в СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни 95

Реепт О. П. Боротьба за подолання труднощів з паливом на Україні (1920 р.) 102

**ЛЕКЦІЇ І КОНСУЛЬТАЦІЇ ЗА ТЕМОЮ МЕТОДОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ
«ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ —
ЗАКОНОМІРНІСТЬ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ»**

Гордієнко Л. М. Комуністична партія в політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства	111
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Пушкар'єв Л. М. (<i>Москва</i>). Про використання прислів'їв у ході вивчення вітчизняної історії в школі	120
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Шейко Н. С. 80-річчя Ленінської «Искры»	126
Галусенко І. М. Д. І. Яворницький як історик (До 125-річчя з дня народження)	131

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олійник Л. В. Революція 1905—1907 рр. на Україні в радянській історіографії	134
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Паньків Є. В. (<i>Тернопіль</i>), Чорня Г. М. (<i>Кишинів</i>). Вопросы источниковедения истории первой русской революции. Сборник статей	140
---	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Репіда Л. Є. (<i>Кишинів</i>). Всесоюзна наукова конференція в Кишиневі	142
Міщенко В. М. Вірменські вчені в Інституті історії АН УРСР	143
Масний О. С. (<i>Ровно</i>). Читацька конференція «Українського історичного журналу»	144
Указ Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння доктору історичних наук, професору Шморгуну П. М. почесного звання Заслуженого діяча науки Української РСР	145
Долінський О. В., Іваненко А. М. Вшанування професора В. І. Стрельського з нагоди його 70-річчя і 50-річчя науково-педагогічної діяльності	145
Клапчук С. М. Захист докторської дисертації Я. С. Калакурою	146
Теми дисертацій і монографій	147
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1980 р.	149

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Навстречу XXVI съезду КПСС

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Савельев В. Л. Укрепление социально-политического и идейного единства советского общества на этапе развитого социализма 5

К 75-летию первой русской революции

- Лещенко Н. Н. Рабочий класс — гегемон революции 16
Михайлюк А. Г. (Луцк). Большевистские организации Украины в борьбе за крестьянство 30

* * *

- Эпштейн А. И. (Харьков), Кудиненко В. Н. (Харьков). Ленинский план ГОЭЛРО и его осуществление на Украине 39

НАУЧНЫЙ ОБЗОР

- Урсу Д. П. (Одесса). «Вопросы новой и новейшей истории» 50

СООБЩЕНИЯ

- Сусоров В. Д. (Херсон). Организационно-техническая подготовка большевиками Украины вооруженного восстания в 1905 г. 57
Максимов А. М. (Донецк), Сарбей В. Г. Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 г. 63
Замковой Г. В. Укрепление интернационализма трудящихся Украины в классовых боях первой русской революции 71
Глизь И. И. (пгт Вышневый Киево-Святошинский р-н), Кизченко В. И. Распространение марксистско-ленинских изданий на Украине в 1905—1907 гг. 78

* * *

- Конашевич А. П. Деятельность Компартии Украины по развитию массовых форм участия трудящихся в управлении производством (1966—1970 гг.) 85
Комков Г. Д. (Москва). Оборонно-массовая работа в СССР накануне Великой Отечественной войны 95
Реснт А. П. Борьба за преодоление трудностей с топливом на Украине (1920 г.) 102

ЛЕКЦИИ И КОНСУЛЬТАЦИИ ПО ТЕМЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО СЕМИНАРА «ВОЗРАСТАНИЕ РУКОВОДЯЩЕЙ РОЛИ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ — ЗАКОНОМЕРНОСТЬ СТРОИТЕЛЬСТВА СОЦИАЛИЗМА И КОММУНИЗМА»

- Гордиенко Л. Н. Коммунистическая партия в политической системе развитого социалистического общества 111

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Пушкарев Л. Н. (Москва). Об использовании пословиц в ходе изучения отечественной истории в школе 120

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Шейко Н. С. 80-летие Ленинской «Искры» 126
Галусенко И. М. Д. И. Яворницкий как историк (К 125-летию со дня рождения) 131

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Олейник Л. В. Революция 1905—1907 гг. на Украине в советской историографии 134

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Паньков Е. В. (*Тернополь*), Чорня Г. Н. (*Кишинев*). Вопросы источниковедения истории первой русской революции. Сборник статей 140

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Репида Л. Е. (*Кишинев*). Всесоюзная научная конференция в Кишиневе . . . 142
Мищенко В. М. Армянские ученые в Институте истории АН УССР 143
Масный А. С. (*Ровно*). Читательская конференция «Українського історичного журналу» 144
Указ Президиума Верховного Совета Украинской ССР о присвоении доктору исторических наук, профессору Шморгуну П. М. почетного звания Заслуженного деятеля науки Украинской ССР 145
Долинский А. В., Иваненко А. М. Чествование профессора В. И. Стрельского в связи с его 70-летием и 50-летием научно-педагогической деятельности 145
Клапчук С. Н. Защита докторской диссертации Я. С. Калакурой 146
Темы диссертаций и монографий 147
Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1980 г. . . . 149

Статті

Назустріч XXVI з'їзду КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. Л. САВЕЛЬЄВ (Київ)

ЗМІЦНЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА ІДЕЙНОЇ ЄДНОСТІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ЕТАПІ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

«Єдність — велика справа і великий лозунг!»¹ — в цих словах сконцентроване те виняткове значення, якого надавав В. І. Ленін організованості і згуртованості робітничого класу, всіх революційних сил, як однієї з необхідних умов перемоги над буржуазією. Життєва сила ленінських ідей в повній мірі знайшла своє підтвердження в ході Великої Жовтневої соціалістичної революції, побудови основ соціалізму в нашій країні.

Завоювання пролетаріатом політичної влади створило якісно нові можливості для практичної реалізації марксистсько-ленінських ідей єдності в рамках всього суспільства, оскільки робітничий клас виступає «...за справу всього народу, на чолі всього народу»², — писав В. І. Ленін.

Лозунг єдності, залишаючись необхідною умовою збереження революційних потенцій пролетаріату, всіх трудящих, разом з тим вперше в історії людства підноситься на рівень соціальної політики правлячої Комуністичної партії. Її стратегічна мета — досягнення в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва повної соціальної однорідності і єдності суспільства. Пролетаріат — перший клас в історії суспільства, який ставить завдання ліквідації в історичній перспективі всіх класів, а тим самим і всіх класових інтересів, всіх соціальних відмінностей, які безпосередньо чи опосередковано обумовлюють відносини нерівності в різних сферах суспільного життя, нерівність суспільного положення людей. Для цього з перемогою соціалістичної революції створюються всі необхідні об'єктивні і суб'єктивні передумови.

Великий Жовтень знищив експлуататорський лад. Встановлення диктатури пролетаріату, — першої і головної політичної умови ліквідації класів, поклало початок створенню нової соціальної структури. Виникнення і розвиток суспільної власності забезпечили відповідність нових, соціалістичних виробничих відносин характеру продуктивних сил, створили міцну основу для постійної і стійкої єдності всього народу. Узагальнюючи корінні перетворення в соціальній структурі радянського суспільства, Програма Комуністичної партії Радянського Союзу констатує: «Соціалізм розв'язав велику соціальну проблему — ліквіду-

¹ Ленін В. І. Єдність. — Повне збір. творів, т. 25, с. 77.

² Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. — Повне збір. творів, т. 11, с. 95.

вав експлуататорські класи і причини, що породжують експлуатацію людини людиною. В СРСР лишилися два дружніх класи — робітничий клас і селянство. Причому змінились і самі ці класи. Спільність двох форм соціалістичної власності зблизила робітничий клас і колгоспне селянство, зміцнила їх союз, зробила їх дружбу незламною. Виросла нова інтелігенція, яка вийшла з народу і віддана соціалізмові. Ліквідована колишня протилежність між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. На базі спільності корінних інтересів робітників, селян, інтелігенції склалася незламна соціально-політична та ідейна єдність радянського народу»³.

Політичне і теоретичне значення питань, пов'язаних з розвитком соціальної структури соціалістичного суспільства, обумовлюють постійний інтерес до них з боку радянських суспільствознавців. Соціальна політика КПРС — предмет дослідження економістів, філософів, соціологів, істориків. Не ставлячи за мету детальний огляд і аналіз літератури з цього питання, оскільки це неможливо здійснити в рамках статті, підкреслимо лише, що в ній послідовно проводиться марксистсько-ленінське розуміння класів, як методологічна основа розробки проблем соціальної політики партії. Соціальна структура соціалізму розглядається в динаміці, як процес еволюції і утвердження певної соціальної спільності людей відповідно до того чи іншого етапу розвитку суспільства. Такий підхід, що дуже важливо в практично-політичному плані, надає можливість в повній мірі оцінити величні завоювання соціалізму, який вперше в історії людства досягнув небаченої досі єдності суспільства. Поряд з цим він дозволяє ясно бачити і розробляти конкретні шляхи дальшого руху нашої країни до такої спільності людей, де в повній мірі буде реалізовано принцип, проголошений Марксом і Енгельсом: «...вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх»⁴.

Наскільки актуальні питання соціального розвитку радянського суспільства, настільки складне їх дослідження. Досить сказати, що сам об'єкт вивчення перебуває в постійному русі, змінах, розвитку. При цьому їх темпи і масштаби такі, що практика щідчас вимагає вносити корективи і уточнення в наукові оцінки і прогнози, які щойно з'явилися. Природно, що постановка останніх не виступає завданням даної статті. В ній зроблена спроба на основі документів КПРС та найновішого фактичного матеріалу зробити короткий аналіз основних напрямів діяльності Комуністичної партії по зміцненню соціально-політичної і ідейної єдності радянського народу на сучасному етапі.

Вступ СРСР в період розвинутого соціалізму характеризується значими кількісними і якісними змінами в соціальній структурі країни, що створює об'єктивні передумови для дальшого поступального руху по шляху зміцнення єдності радянського народу. Цей процес має своєю основою насамперед зростання соціальної однорідності суспільства, яке відбувається під впливом бурхливого розвитку економіки і культури країни в цілому, зміш в економічному становищі і культурному рівні всіх класів і соціальних груп. Дію цієї об'єктивної закономірності КПРС враховує в своїй соціальній політиці, спрямованій на дальше вдосконалення соціальної структури розвинутого соціалізму. «У тісному зв'язку з економічною стратегією визначено цілі і завдання сучасної соціальної політики, спрямованої на дальше посилення однорідності радянського суспільства при провідній ролі робітничого класу, поступове стирання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 13.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Твори, т. 4, с. 430.

фізичною працею, на неухильне зближення всіх націй і народностей країни, за зміцнення їх братерської дружби і єдності»⁵,— записано в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Запорукою успішного вирішення партією завдань соціального прогресу радянського суспільства виступає об'єктивний процес зростання її керівної ролі в комуністичному будівництві. КПРС, ґрунтуючи свою політику на гранітному фундаменті марксизму-ленінізму, науковому пізнанні законів суспільного розвитку, спрямовує процес зміцнення соціально-політичної і ідейної єдності радянського народу. В міру посилення соціальної зрілості суспільства відбувається даліше зростання ролі суб'єктивного фактору, який проявляється насамперед в теоретичній, політичній та організаторській діяльності партії.

Фундамент єдності суспільства розвинутого соціалізму складає насамперед соціальна згуртованість радянського народу, яка виявляється в нерозривному союзі робітничого класу, селянства і інтелігенції, у спільності корінних інтересів усіх соціальних груп і верств. Цей союз складає соціальну основу СРСР. Дальший розвиток цього процесу відбувається в рамках дії головної тенденції прогресу класової структури розвинутого соціалістичного суспільства — неухильного зближення всіх класів і верств, посилення соціальної однорідності суспільства. Він знаходить свій прояв насамперед в поступовому стиранні класових відмінностей між робітниками і селянами, яке відбувається на основі зближення двох форм соціалістичної власності на засоби виробництва: державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної. Нині вони, безперервно розвиваючись і вдосконалюючись, поступово зближуються в напрямку злиття в єдину комуністичну загальнонародну власність, відображаючи спільність економічних інтересів робітників і селян, їх міцний братерський союз. В результаті неухильного розвитку промисловості, транспорту, зв'язку, радгоспного виробництва поступово зростає питома вага загальнонародної власності. Це веде до посилення її впливу на колгоспно-кооперативну власність, чому оприяє й збільшення державних капіталовкладень в сільське господарство, здійснення електрифікації, меліорації земель за рахунок державних коштів і т. д.

Дії зазначених тенденцій ефективно сприяє політика КПРС, спрямована на прискорений розвиток продуктивних сил в колгоспах, міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції, на зміну характеру і змісту сільськогосподарської праці. На основі спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва з застосуванням індустріальних методів і широким використанням науки і техніки відбувається даліше усупільнення праці на селі. Колгоспно-кооперативна власність набуває нових якостей, які характерні для державної власності як з точки зору технічних засобів праці, так і організації виробництва, суспільної праці і управління. Ці процеси особливо чітко проявляються в міжгосподарських організаціях і агропромислових комплексах, в які поряд з колгоспами входять радгоспи, державні підприємства по переробці сільськогосподарської продукції, наукові, транспортні організації та ін. В країні діє 9246 міжгосподарських організацій і об'єднань⁶. «Це, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — нове явище в нашій соціально-економічній практиці»⁷.

⁵ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 8.

⁶ СССР в цифрах в 1979 году. Краткий стат. сборник. М., 1980, с. 138.

⁷ Брежнев Л. І. Историчный рубеж на шляху до комунізму.— Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 605.

В соціальному плані важливим є те, що члени колгоспів, які входять до міжгосподарських об'єднань, безпосередньо зв'язані в процесі праці не тільки з кооперативною, але й державною власністю. Характер їх праці часом мало чим відрізняється від виробничої діяльності працівників індустріальної сфери. Про це зокрема свідчать такі колгоспні професії, як механізатор широкого профілю, майстер машинного доїння, оператор птахофабрики або тваринницького комплексу.

Вирішуючи завдання становлення соціальної однорідності суспільства, Комуністична партія надає принципового значення всебічному соціальному розвитку робітничого класу, дальшому посиленню його провідної ролі в житті суспільства. Робітники складають нині найчисленніший клас радянського суспільства. В порівнянні з довоєнним часом їх кількість зросла у 3,2 раза. Якщо в 1960 р. в СРСР робітників налічувалось 45,9 млн. чол., то в 1979 р. — 77,3 млн., а середньорічна їх чисельність за цей час зросла майже в 1,7 раза⁸.

Переважаюча кількість робітників в соціальному складі населення свідчить про те, що робітничий клас і нині залишається головним творцем соціалістичного суспільства. Об'єктивне провідне становище робітничого класу в суспільстві обумовлюється його зайнятістю у вирішальних сферах народного господарства, прямим зв'язком з найбільш розвинутою формою соціалістичної власності — загальнонародною, вирішальним внеском у створення матеріально-технічної бази комунізму. Мають значення і суб'єктивні якості робітничого класу: організованість, висока політична свідомість, колективізм, інтернаціоналізм.

Соціальна політика КПРС по відношенню до робітничого класу спрямована на створення ще більш сприятливих можливостей для здійснення ним провідної ролі в усіх сферах суспільства — економічній, соціально-політичній та духовній. Головний напрямок тут — це насамперед якісне вдосконалення галузевої, професійної, кваліфікаційної та соціально-демографічної структур робітничого класу, що органічно пов'язується з курсом КПРС на інтенсифікацію економіки, динамічний розвиток суспільства.

Неухильно вирішується одне з актуальних завдань соціального прогресу робітничого класу — дальше поліпшення умов праці, ліквідація важкої, некваліфікованої праці. В умовах розвинутого соціалізму праця все більш базується на новій техніці, постійно зростає рівень виробництва. На кінець 1979 р. кількість механізованих поточних та автоматичних ліній досягла 160,5 тис. У порівнянні з 1965 р. вона зросла більш як у 3 рази. Майже в 4 рази збільшилось число комплексно-механізованих та автоматизованих дільниць, цехів та підприємств, яких нині налічується 89,6 тис.⁹ Широким фронтом іде створення автоматизованих систем управління.

Застосування нової техніки в свою чергу потребує вдосконалення умов праці. Тільки в дев'ятій п'ятиріччі в оснащення підприємств сучасними засобами безпеки та виробничої санітарії вкладено близько 15 млрд. карбованців^{9а}. На основі поліпшення соціально-економічних та виробничих умов праці в нашій країні зменшилась питома вага ручної праці робітників за десятиріччя (з 1965 по 1975) в промисловості на 6,5%, а в будівництві — близько 10%¹⁰. Разом з тим в окремих галузях народного господарства все ще велика питома вага малокваліфікованої праці. Це вимагає прискорених темпів механізації ручної,

⁸ СССР в цифрах в 1979 году, с. 167.

⁹ Там же, с. 91.

^{9а} 60 победных лет: Цифры и факты. М., 1977, с. 120.

¹⁰ Экономическая газета, 1976, № 47, с. 10.

насамперед важкої праці. В Державний план економічного та соціального розвитку СРСР на 1980 р. включено близько 350 завдань по освоєнню прогресивних технологічних процесів та заходів по механізації і автоматизації виробництва, здійснення яких дозволить на кінець року перевести з ручної на механізовану 400 тис. промислових робітників¹¹. В цьому ж напрямку орієнтують постанови ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів» і ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи»¹².

В умовах науково-технічної революції суттєво змінюється співвідношення між розумовою і фізичною працею працівника. Особливо швидкими темпами зростає питома вага розумової праці у виробничій діяльності робітників нових професій: монтажників автоматичних ліній, наладчиків, апаратників, операторів та ін. Наприклад, у праці сталеварів на електропечах частка розумових зусиль становить 70%, наладчиків автоматичних ліній — до 95%¹³.

Зміни в характері праці робітників нерозривно пов'язані з постійним зростанням загального культурно-технічного рівня трудящих. Серед робітників кількість осіб з вищою і середньою (повною і неповною) освітою зросла з 8,4% у 1939 р. до 73,2% у 1977¹⁴.

Робітничий клас з кожним роком отримує все більш кваліфіковане поповнення від професійно-технічних училищ, які забезпечують не тільки професійну підготовку, але й дають знання в обсязі середньої школи. Кількість ПТУ в країні зросла з 615 у 1970 р. до 3733 у 1979 р.¹⁵. На Україні у 1979 р. діяло 617 ПТУ, в яких навчалася 331,5 тис. чоловік¹⁶. Всього за роки десятиріччя в професійно-технічних училищах буде підготовлено близько 11 млн. кваліфікованих робітників¹⁷. Все це має важливе значення для соціального прогресу робітничого класу, дальшого зростання його провідної ролі в розвинутому соціалістичному суспільстві.

Соціальна політика КПРС характеризується також послідовним курсом на оптимальний розвиток і вдосконалення внутрікласової структури колгоспного селянства. В сільському господарстві за період з 1965 р. створена сучасна промислова база. Енергетичні потужності сільськогосподарських підприємств за ці роки зросли більш як у два рази, а енергоозброєність праці одного робітника в колгоспах і радгоспах збільшилась у 2,5 рази¹⁸. Активно продовжується процес електрифікації сільського господарства, інтенсивно впроваджується сучасна техніка. Програма дальшого озброєння сільськогосподарського виробництва новими високоефективними і якісними машинами викладена

¹¹ Правда, 1979, 28, 29 нояб.

¹² Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів. Постанова ЦК КПРС від 12 липня 1979 року; Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 року. К., 1979.

¹³ Амвросов А. А. От классовой дифференциации к социальной однородности общества. М., 1978, с. 104.

¹⁴ Народное хозяйство СССР в 1977 г. М., 1978, с. 21.

¹⁵ Народное хозяйство СССР в 1978 году. Стат. ежегодник. М., 1979, с. 469.

¹⁶ Народне господарство Української РСР у 1978 році. Стат. щорічник. К., 1979, с. 297.

¹⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 248.

¹⁸ Брежнев Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року.— Ленінським курсом: Промови, привітання, статті, спогади. К., 1979. Т. 7, с. 391.

в промові товариша Л. І. Брежнєва на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Прискорення технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві, переведення сільського господарства на промислову базу обумовили зміни в характері праці колгоспного селянства. Провідною силою колгоспного виробництва стали механізатори, кількість яких неухильно зростає. Якщо в 1965 р. в сільському господарстві їх працювало 3094 тис., то в 1979 р. — 4429 тис. чоловік¹⁹. На селі з'явилась значна кількість інших категорій освічених, кваліфікованих працівників. Якщо на кінець 50-х років в колгоспному і радгоспному виробництві існувало 49—56 професій, то на середину 70-х років — близько 159²⁰. Неухильно зростає частка працівників, які одержали спеціальну професійну підготовку через мережу професійно-технічних училищ, технікумів. На кінець десятої п'ятирічки в країні буде діяти 1800 сільських ПТУ, в тому числі 1600, які дають учням середню освіту²¹.

В умовах науково-технічної революції швидко зростають ряди інтелігенції, підвищується її значення в суспільстві. Якщо в 1965 р. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих в народному господарстві, налічувалось 12006 тис., то в 1979 р. — 26400 тис. чоловік²². В міру зростання потреб суспільства в освічених і висококваліфікованих працівниках розумової праці збільшується кількість випускників вищих і середніх спеціальних закладів. При цьому особлива увага звертається на підготовку спеціалістів нових, найбільш прогресивних напрямків науки і техніки, а також галузей виробництва, що швидко розвиваються і сфери обслуговування. В 1979 р. вузи СРСР випустили 790 тис. чол., середні спеціальні заклади — 1253,7 тис. чоловік, кількість спеціалістів збільшилась на 2043,7 тис. проти 19780²³. Поряд з кількісними, відбуваються якісні зміни в складі інтелігенції. Зростає її загальноосвітній та культурно-технічний рівень, змінюється професійна структура. Збільшується, наприклад, кількість спеціалістів в галузі мирного використання атомної енергії, радіоелектроніки, електронно-обчислювальної техніки. В той же час поступово зникають застарілі професії.

Дальше зміцнення соціальної єдності суспільства розвинутого соціалізму, в основі якого лежить процес оптимального розвитку всіх класів і верств при провідній ролі робітничого класу, відбувається також по лінії поступового подолання існуючих соціальних відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством. Зміни в характері праці в галузі сільськогосподарського виробництва обумовлюють поступове вирівнювання прибутків робітників і селян. Рівень реальних прибутків колгоспників по відношенню до реальних прибутків робітників і службовців в розрахунку на члена сім'ї підвищився з 75% в 1965 р. до 89% в 1979 р.²⁴ Державним планом економічного і соціального розвитку СРСР на 1981 р. передбачено збільшення заробітної плати робітників і службовців до 171 крб., а колгоспників — до 118 карбованців²⁵.

Всезростаючу роль в подоланні соціальних відмінностей в сфері розподілу відіграють суспільні фонди споживання, які зокрема надають можливість зближувати рівні прибутків мало-, середньо- та високо-

¹⁹ Народное хозяйство СССР в 1978 году, с. 293.

²⁰ Научный коммунизм, 1979, № 5, с. 7.

²¹ Экономика сельского хозяйства, 1979, № 9, с. 44.

²² СССР в цифрах в 1979 году, с. 175.

²³ Там же, с. 215—216.

²⁴ Там же, с. 182.

²⁵ Рад. Україна, 1980, 23 жовт.

оплачуваних категорій працівників, багатосімейних та малосімейних. Якщо в 1965 р. виплати з суспільних фондів на душу населення становили 182 крб., в 1970 р. — 263, то в 1979 р. — 417 карбованців²⁶. Пенсії, стипендії та інші виплати і пільги з суспільних фондів становили в сім'ї робітника в 1940 р. 14,5 сукупного прибутку, в 1978 р. — 22,7%, в сім'ї колгоспника відповідно — 4,9 і 20,4²⁷. Загальні розміри суспільних фондів споживання за 1980 р. досягнуть 116,5 млрд. крб. і збільшаться в порівнянні з 1979 р. на 5,7%²⁸. «Це — відзначив товариш Л. І. Брежнев на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС, — розширило економічну основу здійснення конституційних прав радянських людей на безплатну освіту, медичну допомогу, відпочинок, матеріальне забезпечення в старості»²⁹.

Одним з показників зближення класів і соціальних груп є постійне зростання загальноосвітнього і культурно-технічного рівня населення. Швидкими темпами скорочується розрив в рівні освіти робітників і колгоспників. Так, у 1939 р. на 1000 чол. населення було осіб з вищою і середньою освітою (повною і неповною): у робітників — 84, колгоспників — 18, в 1977 р. відповідно — 732 і 562³⁰. Різниця в рівні освіти робітників, з одного боку, та спеціалістів і службовців — з іншого в 1939 р. характеризувалась відношенням 1:6,4, а в 1977 р. — 1:1,3. У колгоспників в порівнянні з спеціалістами і службовцями ця різниця за цей же період становила відповідно 1:30 і 1:1,7. Якщо кількість службовців і спеціалістів, які мають вищу і середню (повну і неповну) освіту на 1000 чол., зросла з 1939 р. по 1977 р. в 1,75, робітників — в 8,7, то колгоспників — в 31 раз³¹.

Підвищення загальноосвітнього та культурно-технічного рівня трудящих обумовлюється не тільки потребами виробництва. Це необхідно їм і для того, щоб брати активну участь в суспільному житті. Із збільшенням вільного часу зростає можливість як для підвищення рівня своїх знань кожного члена суспільства, так і для їх всебічного застосування в управлінні виробничими і суспільними справами. Широка і активна участь трудящих мас в управлінні життям країни — величне досягнення соціалізму, свідчення його безперечних переваг перед капіталізмом, де широкі маси населення фактично усунені від політичного і суспільного життя. Цей факт все частіше змушені визнавати самі буржуазні ідеологи, яких аж ніяк не можна запідозрити в симпатіях до реального соціалізму. Наприклад, англійський політолог Р. Хілл, ставлячи під сумнів правомірність застосування до соціалістичного суспільства примітивних антирадянських штампів про «комуністичний тоталітаризм», зазначає, що створена антикомуністами «...неприваблива картина політичного життя» в СРСР, згідно якій «...населення знаходиться в темряві та неучті і усунене від участі в політичному процесі...», є не чим іншим, як «...далеко не відповідаючою реальній дійсності карикатурою»³². Ідентична точка зору має місце в праці американських політологів Д. Берча, Р. Кларка і Д. Вуда, присвяченій порівняльному аналізу різних політичних систем. В ній автори радять своїм колегам уникати спрощень і недооцінки політичної активності широких

²⁶ СССР в цифрах в 1979 году, с. 182.

²⁷ Народное хозяйство СССР в 1978 г., с. 391—392.

²⁸ Рад. Україна, 1980, 23 жовт.

²⁹ Рад. Україна, 1980, 22 жовт.

³⁰ Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юб. стат. ежегодник, М., 1977, с. 57.

³¹ Народное хозяйство СССР в 1977 году, с. 21.

³² Hill R. Soviet Political Elites. L., 1977, p. vii, 2.

народних мас в процесі вивчення радянської політичної системи³³. А американський радянолог Д. Хаф, ніби резюмуючи висловлювання своїх колег, в одній із своїх праць приходить до висновку: «Ми повинні визнати, що рівень участі громадян в політичному житті в Радянському Союзі досить високий в порівнянні з Заходом»³⁴.

Зрозуміло, що не всі радянологи, а ортодоксальних антикомуністів, на жаль, поки що більшість, здатні на таку міру об'єктивності. Однак наведені визнання наших ідейних противників досить симптоматичні, оскільки свідчать про те, що більш-менш неупереджений підхід до соціалістичної дійсності відразу ж вступає в протиріччя з примітивними штампами буржуазної пропаганди.

Спрямованість соціальної політики Комуністичної партії на забезпечення реальної участі людей праці у вирішенні державних справ повністю відповідає лєнінським положенням про те, що «...кожний представник маси, кожний громадянин повинен бути поставлений в такі умови, щоб він міг брати участь і в обговоренні законів держави, і у виборі своїх представників, і в проведенні державних законів у життя»³⁵.

В умовах розвинутого соціалізму відбувається стирання істотних відмінностей між містом і селом, зближення культурно-побутових умов життя жителів міських і сільських поселень. В сучасних умовах на селі відбувається в небачених досі масштабах виробниче, житлове та культурне будівництво. Населені пункти в сільській місцевості все більше набувають вигляду міських поселень, змінюються умови життя селян, поліпшується їх побут. Якщо по країні в цілому обсяг побутових послуг за десяти п'ятирічку зростає в 1,5 раза, то в сільській місцевості — в 1,7 раза. Нині підприємства побутового обслуговування надають сільському населенню більш як 600 видів різних послуг. Їх обсяг в 1979 р. становив 1938 млн. крб., а на Україні в 1978 р. — 339,3 млн. карбованців³⁶. Жителі села з кожним роком купують більше меблів, телевізорів та інших культурно-побутових речей. За 13 років (1965—1978 рр.) забезпеченість на 100 сімей такими товарами тривалого користування, як фадіоприймачі і радіоли, зросла у 1,3 раза, телевізори — майже у 3 раза, холодильники — майже у 5,5 раза³⁷.

Важливого значення в реалізації своєї соціальної політики КПРС надає подоланню відмінностей між фізичною і розумовою працею. Курс партії на всебічне примноження науково-технічного потенціалу країни значно розширює матеріальну основу зближення різних видів праці.

Соціальна згуртованість радянського народу, яка неухильно зміцнюється на основі зближення всіх класів і соціальних груп соціалістичного суспільства, подоланні відмінностей між ними, знаходить своє втілення в національно-політичній єдності нашої країни. Інтернаціоналізм соціальної політики Комуністичної партії забезпечує дальший розвиток і зближення, зміцнення братерської дружби і співробітництва всіх націй і народностей СРСР.

³³ Bersch G. K., Clark K. P., Wood D. M. Comparing Political Systems: Power and Policy in Three Worlds. N. Y.—Toronto, 1978, p. 300.

³⁴ Hough J. F. Political Participation in the Soviet Union.— Soviet Studies, Vol. XXIII, January, 1976, No. 1, p. 14.

³⁵ Лєнін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 148.

³⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 247; СССР в цифрах в 1979 году, с. 205; Народне господарство Української РСР в 1978 році, с. 260.

³⁷ Народное хозяйство СССР в 1978 году, с. 414.

В нашій країні склалась нова історична спільність людей — радянський народ, в основі якого лежить непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції при провідній ролі робітничого класу, дружба всіх націй і народностей країни. Пройдений народами СРСР шлях великих звершень і перемог свідчить про те, що ідеї пролетарського інтернаціоналізму, оволодівши масами, стали не тільки духовною, але й великою матеріальною силою розвитку і процвітання радянського суспільства. Економічна основа союзу і братерства всіх народів в умовах розвинутого соціалізму неухильно розширюється і зміцнюється. Небачено високого рівня досягла загальносоюзна економіка, яка складає цілісний, єдиний народногосподарський комплекс, органічно включає в себе економіку всіх республік і розвивається за єдиним державним планом в інтересах всієї країни і кожної республіки. Нова Конституція СРСР сприяє дальшому поглибленню процесу інтернаціоналізації всього господарського життя, зростанню ролі об'єднаної праці робітників, колгоспного селянства і інтелігенції — представників великих і малих націй і народностей нашої країни.

В умовах розвинутого соціалізму непорушними є політичні основи нової історичної спільності людей в результаті дальшого зміцнення соціалістичного ладу, розвитку соціалістичної демократії, вдосконалення на принципах демократичного централізму союзної та національної державності. В новій Конституції СРСР цілком збережені головні принципи радянського національно-державного устрою, соціалістичної федерації, які цілком виправдали себе. «...СРСР — це не просто державне утворення, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — а добровільний, непорушний соціалістичний союз усіх радянських народів, який увійшов в їх плоть і кров, становить найголовнішу, визначальну рису їх державної самосвідомості. Розумом і серцем знають радянські люди, що сила їх — у міцній єдності, в готовності допомагати один одному, спільно йти під керівництвом Комуністичної партії до великої мети — до комунізму. Народи-брати нашої країни завжди разом — і в годину суворих випробувань, і в славі дні торжеств, вони ділять і радість перемог, і гіркоту невдач, живуть спільними думками, йдуть однією дорогою»³⁸.

На етапі розвинутого соціалізму всебічно зміцнюється принцип демократичного централізму в федеративному союзі республік. Поеднуючи в собі єдине планове керівництво з розгортанням місцевої ініціативи, цей лєнінський принцип скріплює тісний взаємозв'язок союзної та національної державності. Централізм, обумовлений потребами комуністичного будівництва, аж ніяк не суперечить інтересам кожного народу в загальнодержавному масштабі, а навпаки, надає широкі можливості, говорячи словами В. І. Лєніна, для розвитку «...не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети»³⁹.

Зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу відбувається в тісному зв'язку з прогресивними змінами в соціальній структурі суспільства. Якщо в довоєнний час в країні переважали регіони з більшістю в них сільського населення, то нині в кожній республіці, області живуть представники всіх соціальних груп радянського суспільства. Особливо важливо те, що за останні десятиріччя швидко зроста-

³⁸ Брежнев Л. І. П'ятдесят років Радянської Вірменії. Промова на урочистому засіданні Центрального Комітету Комуністичної партії Вірменії і Верховної Ради Вірменської РСР 29 листопада 1970 року. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 160.

³⁹ Лєнін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 143—144.

ють ряди робітничого класу — провідної сили суспільства. Причому темпи зростання кількості робітників в ряді районів були вищі, ніж в цілому по країні. Якщо кількість робітників в СРСР за 1940—1978 рр. збільшилась у 3,2 раза, то в Молдавській РСР — майже в 20, в Литовській РСР — 8,7, в Казахській РСР — в 6,6 раза⁴⁰. Ідентичні процеси мали місце в ряді інших союзних республік. «В усіх республіках — союзних і автономних, в усіх національних областях та округах сформувалися значні загони робітничого класу, — відзначав товариш Л. І. Брежнєв. — Саме робітничий клас, найбільш інтернаціоналістський клас за своєю суттю, відіграє вирішальну роль у процесі зближення всіх націй і народностей нашої країни. Робітники всіх національностей, об'єднані в дружні виробничі колективи, — ось хто створює промислові об'єкти, де б вони не розміщувались, будує залізниці, прокладає канали, нафтопроводи і лінії електропередач, які з'єднують різні райони нашої країни, союзні та автономні республіки, краї та області в єдине господарське ціле»⁴¹.

Ідейною основою дальшого зміцнення згуртованості радянського народу виступає марксизм-ленінізм, який відображає корінні, інтернаціонально-класові цілі і інтереси робітничого класу, всіх трудящих. Комуністичні ідеали провідного класу нашого суспільства виступають тим гранітним фундаментом, на якому ґрунтується процес зміцнення дружби і співробітництва всіх класів, соціальних груп, націй і народностей нашої країни. Ідейно-політична єдність розвинутого соціалістичного суспільства знаходить свій вищий прояв у тісному згуртуванні всіх радянських людей навколо Комуністичної партії. Нерозривна єдність партії і народу виступає великою нездоланною силою, яка здатна вирішувати найскладніші завдання суспільного розвитку, долати будь-які труднощі на шляху до комунізму.

Процес зміцнення єдності радянського народу охоплює і духовну сферу. В СРСР вперше утвердився новий тип інтернаціоналізації культурних та духовних цінностей на основі дійсно демократичних принципів. Набуває все більшого розвитку єдина багатонаціональна радянська культура, яка розвивається на міцному фундаменті ленінських принципів партійності та народності. Зростає роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування. Єдність соціалістичної культури обумовлюється єдністю економічного, політичного та духовного життя всіх націй та народностей країни. КПРС, слідуючи ленінським настановам про те, що «...інтернаціональна культура не безнаціональна...»⁴², демонструє приклад дійсно наукового підходу до об'єктивних процесів. «Непорушною є дружба радянських народів, у процесі комуністичного будівництва неухильно відбувається їх зближення, взаємне збагачення їх духовного життя. Але ми стали б на небезпечний шлях, — зазначав Л. І. Брежнєв, — коли б почали штучно форсувати цей об'єктивний процес зближення націй. Від цього наполегливо застерігав В. І. Ленін, і від його заповітів ми не відступимо»⁴³⁻⁴⁴.

⁴⁰ Народное хозяйство СССР в 1978 году, с. 365, 369.

⁴¹ Брежнев Л. І. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їзді 21 грудня 1972 року.— Ленінським курсом: Промови і статті, т. 4, с. 57.

⁴² Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 118.

⁴³⁻⁴⁴ Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 4 жовтня 1977 року.— Ленінським курсом, т. 6, с. 508.

На сучасному етапі комуністичного будівництва створено умови для більш повного задоволення духовних потреб всіх націй та народностей СРСР. Практично в усіх союзних республіках досягнуто тепер стопроцентної грамотності. Відбувається інтенсивний процес вирівнювання культурного рівня народів. Розповсюдження серед широких мас економічних, науково-технічних знань, перехід до загальної середньої освіти створює умови для зростання загального інтелектуального рівня представників всіх націй та народностей країни. Радянський народ вважається справді самим читаючим народом в світі. Кожного року в країні видається 1788 млн. примірників книжок та брошур, а журналів та інших періодичних видань — 3120 тис. За роки радянської влади книги та брошури видавались 89 мовами народів СРСР, у багатьох з яких письменність виникла лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції⁴⁵.

Спільна праця на шляху до комунізму сприяла вихованню у радянських людей почуття загальнорадянської гордості. Це явище в духовному житті країни цілком пов'язане з побудовою розвинутого соціалізму. Інтернаціональне та патріотичне виховання трудящих — важливий стратегічний напрямок ідеологічної діяльності КПРС. «Партія, — сказано в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — виховує всіх членів суспільства в дусі марксизму-ленізму, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, комуністичного ставлення до праці і суспільної власності, політичної пильності і непримиренності до буржуазної ідеології»⁴⁶.

Соціальна політика КПРС в умовах розвинутого соціалізму — це гуманізм в дії. Базуючись на ленінських принципах, вона активно сприяє стиранню соціально-класових відмінностей, зміцненню соціальної однорідності нашого суспільства. За роки десятої п'ятирічки зроблено великий крок в підвищенні життєвого рівня радянського народу, його освіченості і культури, ще міцнішою стала соціально-політична та ідейна єдність соціалістичного суспільства. Життя і в цій сфері висуває все нові і нові завдання, складність і масштабність яких зростають. Шляхи їх розв'язання будуть визначені XXVI з'їздом КПРС, до якого, відзначив товариш Л. І. Брежнев на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС, наша партія йде «...в тісній єдності з народом, йде з чіткою програмою дій в галузі внутрішньої і зовнішньої політики»⁴⁷.

⁴⁵ Там же, с. 497—499.

⁴⁶ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 10.

⁴⁷ Рад. Україна, 1980, 22 жовт.

В. Л. Савельев

УКРЕПЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО И ИДЕЙНОГО ЕДИНСТВА СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА НА ЭТАПЕ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье освещаются основные направления деятельности КПСС по укреплению социально-политического и идейного единства социалистического общества на современном этапе, показаны успехи советского народа в осуществлении социальной политики партии, направленной на неуклонный подъем благосостояния трудящихся.

До 75-річчя першої російської революції

М. Н. ЛЕЩЕНКО (Київ)

РОБІТНИЧИЙ КЛАС — ГЕГЕМОН РЕВОЛЮЦІЇ

Буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. у Росії, 75-річчя якої відзначає все прогресивне людство, є важливою віхою в житті народів нашої країни, в історії Комуністичної партії Радянського Союзу. Ця революція, за визначенням В. І. Леніна, «...глибоко зорала ґрунт, викорчувала вікові передсуди, пробудила до політичного життя і до політичної боротьби мільйони робітників і десятки мільйонів селян, показала один одному і всьому світові *всі* класи (і всі головні партії) російського суспільства в їх справжній природі, в справжньому співвідношенні їх інтересів, їх сил, їх способів дії, їх найближчих і дальших цілей»¹. Знаменуючи собою початок нового періоду всесвітньої історії — періоду політичних потрясень і революційних битв, вона, як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», «завдала могутнього удару по самодержавству, пануванню поміщиків і капіталістів, вписала яскраву сторінку в історію класової боротьби»², була прологом і генеральною репетицією Великої Жовтневої соціалістичної революції³.

Найважливішою особливістю першої російської революції, що докорінно відрізняє її від буржуазних революцій, які відбувалися на Заході, є те, що провідна роль у ній належала найреволюційнішому в світі багатонаціональному російському робітничому класові, очолюваному марксистською партією нового типу — партією більшовиків.

Після скасування кріпосного права в результаті розвитку капіталізму в Росії, у тому числі й на Україні, сформувався промисловий пролетаріат, який об'єднував у своїх рядах близько 3 млн. чол. Загалом же армія найманих робітників у країні досягла наприкінці XIX ст. 10 млн. чол. Це був новий, інтернаціональний за своєю природою клас — непримиренний борець проти соціального й національного гноблення, могильник буржуазії. Обґрунтовуючи історичну місію пролетаріату, К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» писали: «...Буржуазія не тільки викувала зброю, яка несе їй смерть; вона породила і людей, які спрямують проти неї цю зброю, — сучасних робітників, *пролетарів*»⁴.

¹ Ленін В. І. Листи з далека.— Повне збір. творів, т. 31, с. 11—12.

² Рад. Україна, 1975, 9 січ.

³ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 9.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Твори, т. 4, с. 415.

Неухильно зростаючи за рахунок розореного селянства, міської бідноти і сімей кадрових робітників, російський пролетаріат відзначався високою концентрацією на великих промислових підприємствах. Вона була майже в два з половиною рази більшою, ніж, наприклад, у Німеччині, і майже вдвічі перевищувала концентрацію робітничого класу США. Напередодні революції 1905—1907 рр. пролетаріат Росії, в тому числі й України, вже мав славні бойові традиції, набув значного досвіду революційної боротьби, важливою особливістю якої було помітне зростання під впливом агітації революційних соціал-демократів свідомості її учасників, перехід від економічних до політичних страйків і демонстрацій. В. І. Ленін ще в 1899 р. писав у цьому зв'язку, що російський робітник «у масі не тільки дозрів для політичної боротьби, але вже багато разів... чинив акти політичної боротьби...»⁵. До них Володимир Ілліч відносив масове поширення робітниками революційних антиурядових відоzw, розправу своїми засобами над відданими царизмові поліцейськими і солдатами, звільнення силою з-під арешту своїх товаришів, участь у відкритих збройних сутичках з поліцією і військами, забезпечення протягом більш як 20 років революційних гуртків та організацій своїми найсвідомішими представниками⁶.

Ці та інші акти політичної боротьби робітничого класу набрали більш масового і організованого характеру після виходу на політичну арену створеної і випестуваної В. І. Леніним революційної пролетарської партії. Вона з'єднала науковий соціалізм з масовим робітничим рухом, осягала шлях революційної боротьби марксистсько-ленінської теорією. Під могутнім впливом революційної пропаганди і агітації російський пролетаріат у ході боротьби проти гнобителів не тільки неухильно перетворювався з класу «в собі» у клас «для себе», а й виступав на політичній арені як провідна сила революційного визвольного руху. При цьому його сила в Росії, як і в будь-якій іншій капіталістичній країні, за оцінкою В. І. Леніна, була незрівнянно більшою, ніж частка в загальній кількості населення, «... тому, що пролетаріат економічно панує над центром і нервом усієї господарської системи капіталізму, а також тому, що пролетаріат, економічно і політично, виражає справжні інтереси величезної більшості трудящих при капіталізмі»⁷.

В міру того, як робітничий клас все повніше і глибше усвідомлює свої класові завдання гегемона і провідної сили революційного визвольного руху, він дедалі ширше залучає до боротьби проти царизму та інших пережитків кріпосництва непролетарські маси трудящих, зокрема селянство і міську бідноту. Так на практиці здійснюється передбачення основоположників наукового комунізму про те, що за умов капіталізму класова боротьба досягає «...ступеня, на якому експлуатований і пригноблений клас (пролетаріат) не може вже визволитись від експлуатуючого і пригноблюючого його класу (буржуазії), не визнаючи в той же час усього суспільства назавжди від експлуатації, гноблення і класової боротьби...»⁸.

Грунтуючись на революційній теорії К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін всебічно розвинув їх учення про гегемонію пролетаріату

⁵ Ленін В. І. З приводу «Profession de foi». — Повне збір. творів, т. 4, с. 300.

⁶ Там же.

⁷ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату. — Повне збір. творів, т. 40, с. 22.

⁸ Енгельс Ф. Передмова до німецького видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1883 року. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 1—2.

в буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях. У статті «Реформізм у російській соціал-демократії» він переконливо довів, що робітничий клас як єдиний до кінця революційний клас капіталістичного суспільства «...повинен бути керівником, гегемоном у боротьбі всього народу за повний демократичний переворот, у боротьбі всіх трудящих і експлуатованих проти гнобителів і експлуататорів. Пролетаріат революційний лише остільки, оскільки він усвідомлює і проводить у життя цю ідею гегемонії»⁹, яка, за словами В. І. Леніна, є політичним впливом робітничого класу (і його представників) на інші елементи населення¹⁰.

Авангардна роль робітничого класу в революційному русі стала можливою завдяки невтомній і багатогранній діяльності партії більшовиків, керованої В. І. Леніним. На 1905 р. російський пролетаріат виріс у самостійну політичну силу, яка повела весь народ, зокрема багатомільйонні маси селянства, на революцію. Її розпочав найреволюційніший загін російського пролетаріату — робітничий клас Петербурга. Важливою подією, що привела до революційного вибуху, був страйк робітників Путиловського заводу, який почався стихійно 3 січня 1905 р. Приводом до нього стало звільнення адміністрацією чотирьох їх товаришів. Однак цей стихійний протест швидко переріс у загальний страйк пролетаріату столиці, «...в один з найважливіших проявів робітничого руху»¹¹.

Одночасно із зростанням кількості учасників страйку відбувся надзвичайно швидкий перехід руху із суто економічного ґрунту на політичний, небачено зростали солідарність і революційна енергія десятків і сотень тисяч робітників. У ході цієї боротьби пролетаріат показав високі форми мобілізації революційних класових сил, яка, за словами В. І. Леніна, «семимільними кроками наближає нас до ще рішучішого, ще свідомішого виступу його на бій з самодержавством»¹². Ці геніальні передбачення повністю здійснилися. Обурені розстрілом 9 січня 1905 р. мирної робітничої демонстрації в Петербурзі, під час якої було вбито більше тисячі і поранено кілька тисяч демонстрантів, робітники Росії повсюдно оголошували страйки протесту проти звірачої розправи царизму над їхніми братами по класу.

Слідом за пролетарями столиці виступили робітники Москви, Іваново-Вознесенська та ряду інших промислових центрів. Будучи складовою частиною загальноросійського пролетаріату, на боротьбу з самодержавством піднявся й робітничий клас України. Його могутній виступ очолили більшовики, які йшли в авангарді революційної боротьби. Ще до подій Кривавої неділі Катеринославський комітет РСДРП опублікував звернення робітників Дніпровського заводу, пройняте духом класової солідарності із страйкуючими пролетарями Петербурга. «...Передовим загonom великого руху є ви — робітники петербурзьких заводів, — говорилося в ньому. — Ви стали вже на захист зневажених прав російського пролетаріату. Ваш голос уже знову гучно й могутньо лунає по всій Росії. Ми вітаємо вас, петербурзькі робітники, і приєднуємо наш голос до вашого могутнього заклику... Вся робітнича Росія підтримає вас у нашій спільній великій боротьбі»¹³.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 291.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Наші скасовувачі: (Про л. Потресова і В. Базарова). — Повне збір. творів, т. 20, с. 124.

¹¹ Ленін В. І. Петербурзький страйк. — Повне збір. творів, т. 9, с. 166.

¹² Там же, с. 169.

¹³ Вперед, 1905, 14 февр.

Засуджуючи кривавий злочин царизму, Миколаївський комітет РСДРП у листівці від 12 січня 1905 р. писав: «Ми повинні приєднатися до петербурзьких робітників. Коли ллється кров наших братів-робітників, тільки підлий боягуз може мирно працювати. Геть роботу! Хай живе загальний страйк!»¹⁴. «Чи можемо ми мовчати, коли вбивають наших братів?.. Час проснутися і притягти злодіїв до відповідальності», — наголошувалося в одній з листівок Олександрівської організації РСДРП¹⁵. З подібними закликами зверталися до робітників також Одеський комітет РСДРП та інші організації соціал-демократичної робітничої партії.

У своїх зверненнях і відозвах, виданих у ті грізні дні, більшовики України, як і всієї Росії, проголошували політичні вимоги, закликаючи трудящих насамперед до здійснення програми-мінімуму — повалення царизму і встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня та конфіскації поміщицьких земель.

Натхненні закликами більшовиків, робітники України оголошували страйки солідарності з пролетарями Петербурга. Так, уже 12 січня 1905 р. в Києві застрайкували робітники фабрики металевих виробів, заводу Гретера і Криванека, ремонтних майстерень Олександрівського парку Київської міської залізниці, а також підприємств борошномельної промисловості міста. 17 січня страйковий рух поширився на 22 підприємства Катеринослава. Продовжуючи розвиватися, він 22 січня охопив багато заводів і шахт Донбасу, а 25 січня — ряд промислових підприємств Харкова, Житомира, Чернігівської та деяких інших губерній. За неповними даними телеграфних повідомлень фабричних інспекторів, у січні 1905 р. на знак солідарності з пролетарями Петербурга страйкувало близько 12 тис. робітників на більш як 40 підприємствах України. Насправді ці цифри були значно вищими. В цілому ж по країні кількість страйкарів у січні 1905 р. зросла до 440 тис. чол. — більше, ніж за десять попередніх років. Це, як підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», була перша народна революція епохи імперіалізму, в якій гегемоном виступив робітничий клас¹⁶.

У наступні місяці страйковий рух не слабшав. Зокрема, в Катеринославській губернії лише протягом лютого відбулося 35 страйків, у яких взяло участь понад 45 тис. чол. На Харківщині в цей час страйкували 42 підприємства (понад 10 тис. пролетарів), на Київщині — 22 підприємства (7 тис. робітників). Загалом протягом січня—березня 1905 р. на Україні відбулося близько 180 страйків за участю 170 тис. робітників. Це становило приблизно п'яту частину загальної кількості страйкарів усієї Росії¹⁷.

Страйкова боротьба, в якій протягом січня—березня 1905 р. взяло участь 810 тис. промислових робітників і яка поширилася на всю країну, повсюдно мала політичний характер. Пролетарі Росії, в тому числі й України, вимагали не тільки скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення умов життя та праці, а й повалення царизму і встановлення демократичної республіки, знищення становості, повної рівноправності всіх громадян, незалежно від їх соціального, станового і національного походження, скликання Установчих зборів, обраних прямим таємним голосуванням, свободи слова, друку,

¹⁴ Красная летопись, 1922, № 1, с. 267.

¹⁵ Революция 1905—1907 гг. на Украине: Сб. документов и материалов в 2-х томах. К., 1955. Т. 2, ч. 1, с. 18.

¹⁶ Рад. Україна, 1975, 9 січ.

¹⁷ Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955, с. 108.

віросповідання та проведення інших політичних і соціально-економічних перетворень, рішуче протестували проти злочинних дій царського уряду в Петербурзі.

Отже, політичний страйк, народжений революційною творчістю робітничого класу, став важливою формою його боротьби проти царизму, за революційне оновлення Росії. Саме ця обставина висувала пролетаріат на роль гегемона і вождя революції, бо, як наголошував В. І. Ленін, у політичному страйку робітничий клас «...виступає як передовий клас усього народу. Пролетаріат відіграє в таких випадках роль не просто одного з класів буржуазного суспільства, а роль гегемона, тобто керівника, передовика, вождя»¹⁸. Це зумовлюється тим, що «...політичні ідеї, які проявляються в русі, мають загальнонародний характер, тобто зачіпають основні, найглибші умови політичного життя всієї країни»¹⁹. Провідна роль робітничого класу та застосування ним пролетарських форм боротьби, зокрема, страйків, надавали революції 1905—1907 рр., буржуазно-демократичній за своїм соціальним змістом, пролетарського характеру.

В умовах наростання революційної боротьби робітничого класу у квітні 1905 р. в Лондоні відбувся III з'їзд РСДРП, який визначив тактичну лінію більшовиків у революції. Він закликав пролетаріат і трудящі маси країни до збройного повстання, до повалення влади царизму та встановлення революційно-демократичної диктатури робітничого класу і селянства. Керуючись настановами з'їзду, більшовики посилили організаторську і агітаційно-пропагандистську роботу в масах, сприяючи дальшому розвитку робітничого руху. Найзначнішими класовими битвами пролетаріату весняно-літнього періоду 1905 р. були страйк текстильників Іваново-Вознесенська та збройна боротьба з царськими військами лодзінських робітників. Значного розмаху набув у цей час страйковий рух і на Україні. У квітні тут відбулося близько 30 страйків, у яких взяли участь 10 тис. робітників, а в травні — 100 страйків. Загалом же протягом квітня—червня на Україні зафіксовано понад 200 страйкових виступів, що охопили 83 тис. робітників²⁰.

Немеркнучим прикладом мужності і героїзму робітничого класу нашої країни є Всеросійський жовтневий політичний страйк. В. І. Ленін оцінював його як «... захоплюючі сцени однієї з найбільших промислових воєн, воєн за свободу, що їх будь-коли переживало людство»²¹. Характеризуючи розмах боротьби, він писав: «Всеросійський політичний страйк охопив на цей раз дійсно всю країну, об'єднавши в героїському підписанні найбільш пригнобленого і найбільш передового класу *всі народи* проклятої «імперії» Російської. Пролетарі всіх народів цієї імперії гніту і насильства вишиковуються тепер в одну велику армію свободи і армію соціалізму»²².

Разом з тим В. І. Ленін вказував на певну тимчасову рівновагу сил, яка склалася в той час. «Самодержавство, — писав він, — *вже не в силі відкрито виступити проти революції. Революція ще не в силі завдати рішучого удару ворогові. Це коливання майже врівноважених сил неминуче породжує розгубленість влади, викликає переходи від*

¹⁸ Ленін В. І. Економічний і політичний страйк. — Повне збір. творів. т. 21, с. 303.

¹⁹ Там же.

²⁰ Лось Ф. Є. Назв. праця, с. 215.

²¹ Ленін В. І. Всеросійський політичний страйк. — Повне збір. творів, т. 12, с. 1.

²² Там же, с. 2.

репресій до поступок, до законів про свободу друку і свободу зборів»²³. Як наслідок такого співвідношення сил був царський маніфест 17 жовтня 1905 р., що обіцяв народу ряд політичних свобод і скликання законодавчої Думи. Він цілком задовольнив буржуазію, яка, оформивши свої політичні партії — кадетів та октябристів, відкрито виступила на захист царизму. Лише трудящі маси, очолювані пролетаріатом та його більшовицькою партією, продовжували рішучу боротьбу з ненависним самодержавством. Тільки на Україні чисельність страйкарів у жовтні 1905 р. перевищила 120 тис. чол. У ході цієї боротьби в Петербурзі, Іваново-Вознесенську, Москві, Києві, Катеринославі та ряді інших міст країни виникли Ради робітничих депутатів, які відіграли визначну роль у дальшому розвитку революційного руху, були органами повстання, революційної влади та революційно-демократичної диктатури робітничого класу і селянства.

Вершиною революції, її кульмінаційним моментом стало кероване більшовиками грудневе збройне повстання, що розпочалося в Москві за постановою місцевої Ради робітничих депутатів і було логічним продовженням загального політичного страйку. Протягом дев'яти днів, з 9 по 17 грудня 1905 р., робітники Москви вели героїчну боротьбу з царськими військами. Особливо запеклі бої відбувалися на Пресні. У вуличних барикадних боях взяло участь близько 8 тис. озброєних дружинників, підтримуваних усією робітничою масою. Мужній приклад московських пролетарів наслідували робітники Сормова, Красноярска, Новоросійська. Значним розмахом і стійкістю відзначалася боротьба пролетарів Грузії, Латвії, Фінляндії, України. У Харкові, Одесі, Києві та в ряді інших міст відбулися страйки, що охопили сотні промислових підприємств. У Донбасі, Харкові та Олександрівську (нині — Запоріжжя) вони переросли в збройні повстання.

Кинувши проти робітників озброєну до зубів армію, поліцію і жандармерію, царський уряд придушив грудневе повстання в країні і перейшов у рішучий наступ проти революційного народу. Росія вступила в другий етап революції, що характеризувався її поступовим спадом. Але пролетаріат — єдиний до кінця революційний клас, який ішов в авангарді революції, був її гегемоном, відступав з боями. Незважаючи на жорстокі репресії царизму, бандитські дії чорносотенців, економічні утиски буржуазії, він продовжував завдавати самодержавно-поміщицькому ладу відчутних ударів.

Значного розмаху і гостроти набував страйковий рух у дні відзначення роковин «Кривавої неділі», загальноросійського політичного страйку і грудневого збройного повстання, а також під час святкування Дня міжнародної солідарності трудящих. Наприклад, у першотравневій дні 1906 р. в Одесі страйкувало 130 підприємств (10 тис. робітників). У той же час в Єлисаветграді припинили роботу 1500 чол., у Миколаєві — понад 4 тис. чол. В цілому по країні у 1906 р. страйкувало більше 1 млн., а в 1907 р. — 740 тис. робітників. На Україні у страйковому русі 1906 р. взяли участь 100 тис., а в 1907 р. — 45 тис. пролетарів²⁴.

Отже, як у період піднесення, так і під час спаду революції, в авангарді боротьби проти царизму й інших залишків кріпосництва, за встановлення демократичної республіки та проведення інших революційно-демократичних перетворень йшов робітничий клас Росії, який не лише завдавав могутніх ударів по царському самодержавству

²³ Там же, с. 3.

²⁴ Лось Ф. Є. Назв. праця, с. 347—348, 353.

і всьому експлуататорському ладу, а й справляв великий вплив на не-пролетарські верстви трудящих, насамперед на багатомільйонні маси селянства, залучаючи їх до революційного руху.

Свій вплив на трудяще селянство пролетаріат здійснював як безпосередньо своєю героїчною боротьбою, так і через більшовицькі організації, керовані В. І. Леніним. Розглядаючи селянство як природного союзника робітничого класу в його боротьбі за знищення численних пережитків кріпосництва, за здійснення буржуазно-демократичних перетворень, ленінська партія розробила глибоко наукову програму з аграрного питання і неухильно боролася за її втілення в життя. На противагу буржуазним і поміщицьким партіям, які відстоювали так званий прусський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві, всіма засобами намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння — цю економічну основу всіх пережитків кріпосництва, найважливіше джерело гноблення селян — В. І. Ленін, більшовики обґрунтували необхідність його революційного знищення шляхом проведення перемігшим пролетаріатом у союзі з селянством націоналізації землі. Першим кроком у здійсненні цього завдання Володимир Ілліч вважав негайне скасування всіх викупних і оброчних платежів та повернення селянам тих земель, що були відрізані від них поміщиками під час реформи 1861 р.

Ці та інші вимоги з аграрного питання були схвалені II з'їздом РСДРП і включені до Програми партії, що мало велике значення для згуртування селянських мас навколо робітничого класу, для посилення їх боротьби проти поміщицько-капіталістичного гноблення. Однак уже в перші місяці революції 1905—1907 рр. В. І. Ленін дійшов висновку, що вимога повернення відрізків є недостатньою і не може повністю задовольнити селянство. Тому в листі до III з'їзду РСДРП «Про нашу аграрну програму» він висунув як практичний і більш бойовий засіб боротьби з поміщиками вимогу створення революційних селянських комітетів, на які мало бути покладене завдання неухильного проведення під керівництвом пролетаріату конфіскації поміщицьких земель, худоби, хліба та інших продуктів і майна, ліквідації всіх пережитків кріпосництва, послідовного здійснення демократичних перетворень на селі, залучення багатомільйонного селянства до революційної боротьби за створення демократичної республіки²⁵. «А при демократичній республіці, при озброєнні народу, при здійсненні інших подібних же республіканських заходів, — підкреслював В. І. Ленін, — соціал-демократія не може зарікатися і зв'язувати собі руки відносно націоналізації землі»²⁶. На його думку, вимога створення революційних селянських комітетів «...дає витриманий класовий лозунг для даної хвилини, — до того ж лозунг цілком конкретний, — лишаючи разом з тим повний простір для тих «революційно-демократичних» кроків, які можуть виявитись необхідними або бажаними, в разі сприятливого розвитку нашої революції»²⁷.

Керуючись настановами В. І. Леніна, III з'їзд РСДРП прийняв резолюцію «Про ставлення до селянського руху», в якій зобов'язав партійні організації найенергійніше підтримувати всі революційні заходи селянства аж до конфіскації поміщицьких, казенних, церковних, монастирських і удільних земель; подавати йому всебічну допомогу в негайному створенні революційних селянських комітетів, рішуче боро-

²⁵ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 9, с. 342—347.

²⁶ Там же, с. 345.

²⁷ Там же.

тися проти домагань ліберальної буржуазії підкорити своєму впливові робітничий клас і селянство. З метою посилення натиску на самодержавство з'їзд закликав селянство і сільськогосподарський пролетаріат до проведення політичних демонстрацій, до колективної відмови від сплати податків, виконання військової повинності та постанов і наказів уряду й місцевих органів влади. III з'їзд РСДРП вимагав від партійних організацій посилити серед сільського пролетаріату роботу по роз'ясненню непримиренної протилежності його класових прагнень інтересам селянської буржуазії, по забезпеченню самостійної організації сільського пролетаріату, злиттю його з міським пролетаріатом під прапором соціал-демократичної партії і проведенню представників останнього у революційні селянські комітети²⁸.

Резолюції III з'їзду партії, які визначили стратегічний план і тактичну лінію більшовиків, були теоретично обгрунтовані В. І. Леніним у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». В ній також приділено велику увагу критиці реформістської тактики меншовиків, глибоко і всебічно викрито антиреволюційну суть угодовської тактики міжнародного опортунізму, вперше в історії марксизму розроблено питання про особливості буржуазно-демократичної революції в епоху імперіалізму, її рушійні сили і перспективи, науково обгрунтовано ідею гегемонії в ній пролетаріату.

Геніальні настанови В. І. Леніна і рішення III з'їзду РСДРП стали програмою діяльності революційних соціал-демократів на селі. Зокрема, вони вжили заходів до розширення і зміцнення мережі сільських організацій РСДРП. Так, на Україні в роки революції були створені і діяли Херсонський губернський комітет сільських організацій, що об'єднував 25 повітових, міських і містечкових організацій РСДРП, а також 200—250 агітаційно-пропагандистських осередків; Катеринославське бюро провінціальних організацій, до якого входили Олександрівська, Криворізька, Павлоградська, Кам'янська і Синельниківська групи РСДРП; Бюро київської провінції в Києві; аграрні групи в Полтаві, Кременчуці, Луганську та деяких інших містах; соціал-демократичні організації в Новозибкові, Суражі, Стародубі, Новгороді-Сіверському, Унечі, Злинці, Семенівці, Клинцях, Лоеві, Кокуєвичах, Шерстині, Чечерську Чернігівської губернії, що входили до Польського комітету партії²⁹.

Хоч сільські організації РСДРП були не такі сильні, як міські, і об'єднували тільки кілька тисяч свідомих селян, інтелігентів і сільських пролетарів, все ж вони проводили серед трудящих значну роботу, спрямовану на внесення в стихійний селянський рух організованості та політичної свідомості, на з'єднання його з революційною боротьбою промислового пролетаріату.

Як і в попередні роки, революційні соціал-демократи приділяли велику увагу поширенню в масах марксистсько-ленінського вчення. З цією метою вони систематично розповсюджували праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Так, серед 44,7 тис. примірників різних нелегальних видань, конфіскованих поліцією в червні 1905 р. на станції Проскурів, було чимало примірників «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса та «Вісімнадцятого брюмера Луї Бонапарта» К. Маркса. Ці та інші праці основоположників наукового комунізму поширювалися в 1905 р. у Києві, Одесі, у селах Костенець

²⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1954. Ч. I, с. 76—77.

²⁹ Жуков Т. І. Більшовики у боротьбі за селянство у революції 1905—1907 рр. Львів, 1970, с. 56, 64.

Канівського повіту Київської губернії, Алтинівці Кролевецького повіту Чернігівської губернії та в ряді інших місць.

Особливо широко розповсюджувалася відома праця В. І. Леніна «До сільської бідноти», в якій пояснювалися причини невдач селянських повстань 1902 р., а також висвітлювалися завдання революційних соціал-демократів щодо посилення роботи на селі.

«Щоб повстання було успішне, — вказував В. І. Ленін, — треба, щоб воно було свідоме і підготовлене, ...щоб воно охопило всю Росію і в союзі з міськими робітниками. І кожний крок робітничої боротьби в містах, кожна соціал-демократична книжка чи газета, кожне звернення свідомого робітника до сільських пролетарів наближає до нас той час, коли повстання повториться, коли воно закінчиться перемогою»³⁰. Цей ленінський твір розповсюджувався як серед селян, так і серед робітників. Його було виявлено у селах Великі Сорочинці Миргородського повіту, Диканька Полтавського повіту, Людавці Подільської губернії, Полковій Микитівці Богодухівського повіту, в містах Києві, Харкові, Миколаєві, Лубнах, на шахтах Донбасу та в багатьох інших місцевостях України.

Крім праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, більшовицькі організації широко розповсюджували матеріали партійних з'їздів, Програму РСДРП, спеціальні листівки і прокламації, в яких закликали робітників і селян до спільної боротьби проти царизму та інших пережитків кріпосництва, за революційно-демократичні перетворення в місті і на селі. Так, Одеський комітет РСДРП у листівці від 19 лютого 1905 р. писав: «Повстаньте ви, робітники і селяни, чоловіки і жінки, юнаки і дівчата! Збирайтесь в один загальний загін, в одну робітничу партію! Ставайте під наш червоний прапор революції... Готуйте зброю проти ворогів своїх, готуйтеся знищити самодержавний уряд! Хай згине ненависний лад сваволі і насильства! Хай загориться зоря нового життя вільного народу у вільній демократичній республіці!»³¹.

Прокламації Катеринославського комітету більшості «Селяни!» і «Перше Травня!» поширювалися в багатьох селах Катеринославщини, Харківщини, Таврії і Херсонщини. Їх знаходили також у Турбінні Красниставського повіту Люблінської губернії тогочасного Царства Польського³². Багато соціал-демократичних листівок поширювалося і в інших губерніях. За нашими підрахунками, зробленими на основі даних фондів жандармських управлінь, лише протягом 1905 р. в Таврійській губернії було зареєстровано 29, Чернігівській — 75, Подільській — 85 і в Київській — 140 випадків розповсюдження соціал-демократичної літератури серед селян³³.

Одночасно з виданням і розповсюдженням листівок та прокламацій більшовицькі організації направляли в села України своїх агітаторів, які вели масово-політичну роботу, що сприяла розвитку селянського руху, пробудженню політичної свідомості його учасників. Так, у с. Семенівці Новозибківського повіту Чернігівської губернії близько 600 місцевих селян та ремісників під впливом промови агітатора влаштували 5 червня 1905 р. політичну демонстрацію, яка пройшла під лозунгами: «Геть самодержавство!», «Хай живе демократична республі-

³⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 7, с. 188.

³¹ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции. К., 1955, с. 72.

³² Шморгун П. М. Большевистские организации Украины в первой русской революции. М., 1955, с. 117.

³³ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр. К., 1977, с. 126—127.

ка!»³⁴. Виступи революційних соціал-демократів на мітингах і зборах мали місце в селах Іванівці Мелітопольського повіту Таврійської губернії, Янівці і Петровському Одеського повіту Херсонської губернії та в ряді інших населених пунктів. Велика увага в агітаційній роботі серед селян приділялася питанню зміцнення їх братерського союзу з міськими пролетарями. «Для того, щоб землею всі володіли, — говорив один з агітаторів Балтської групи РСДРП на зборах жителів с. Олександрівки, — нам всім, робітникам і землеробам, потрібно об'єднатися в єдине ціле. Треба скинути царя і встановити республіку. Потрібно схилити на свій бік військо»³⁵.

Неухильно прагнучи до об'єднання всіх революційно-демократичних сил країни для боротьби проти царизму та інших пережитків кріпосництва, більшовики рішуче викривали дворушництво різних ліберально-буржуазних партій, програму муніципалізації і опортуністичну діяльність меншовиків, псевдосоціалізм есерів, рупівців та інших дрібнобуржуазних організацій і груп, нещадно критикуючи їх угодовські, половинчасті програми з аграрного та інших питань. Водночас, дотримуючись тактики «лівого блоку», більшовицька партія вступала в тимчасові політичні угоди з тими дрібнобуржуазними партіями, які визнавали необхідність повалення царизму і встановлення демократичної республіки. «Союзіві самодержавства і буржуазії, — писав з цього приводу В. І. Ленін, — ми повинні протипоставити союз соціал-демократії і всієї революційної буржуазної демократії»³⁶.

Укладення таких тимчасових угод, безперечно, мало позитивне значення. Воно, з одного боку, розширювало загальний фронт антицаристської пропаганди, посилювало її натиск на самодержавство, а з другого, — створювало більшовикам сприятливі умови для поглиблення роботи серед революційної буржуазної демократії, зокрема серед селянства, прискорювало формування і зміцнення його союзу з робітничим класом — гегемоном революції.

Свій революційний вплив на селянські маси робітничий клас здійснював також через селян-відхідників, які, побувавши на заробітках у містах і набувши досвіду боротьби з гнобителями, охоче ділилися ним із своїми односельчанами. Важливу роль в організації селянських виступів відігравали представники робітничих колективів, відряджувані в села спеціально з цією метою. Так, за свідченням прокурора Одеської судової палати, масові селянські рухи, що виникли на економічному ґрунті навесні 1905 р. в Подільській губернії, значною мірою були спричинені численними прокламаціями та бесідами різних неблагонадійних осіб, які мандрували по селах під виглядом ремісників чи дрібних торговців³⁷.

Натхненні більшовицькою пропагандою, героїчними виступами промислового пролетаріату, його мужнім прикладом непролетарські трудящі міста і села дедалі активніше піднімалися на боротьбу проти гнобителів. Повсюдно ширився селянський рух. Терплячи від малоземелля, злиднів, поміщицько-куркульської кабали, політичного безправ'я і сваволі царських чиновників, трудящі селяни починали розуміти, що найнадійнішим їх захисником може бути тільки робітничий клас, радикальні вимоги якого найбільш повно відбивали інтереси та прагнення широких народних мас.

³⁴ Шморгун П. М. Указ. соч., с. 128.

³⁵ Лещенко М. Н. Назв. праця, с. 128.

³⁶ Ленін В. І. Невдала провокація.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 101.

³⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 107, 1905 р., спр. 7618, арк. 46.

Селянські виступи, будучи в своїй основі стихійними і неорганізованими, розвивалися хвилеподібно. Вони, як правило, виникали слідом за робітничими страйками, здебільшого не збігаючись з ними. Вже протягом перших трьох місяців революції, коли вся Росія, в тому числі й Україна, була охоплена політичними робітничими страйками протесту проти кривавого зlodіяння царизму в Петербурзі, селянський рух, за приблизними даними, охопив не менш як 85 повітів Європейської Росії, або сьому частину їх загальної кількості. На Україні в цей час кількість селянських виступів також безперервно зростала. Якщо в січні у 7 повітах їх відбулося лише 16, то в лютому в 14 повітах — 31, а в березні в 26 повітах — 80. Отже, протягом трьох місяців кількість революційних виступів у селах України збільшилася в 5 разів³⁸.

Значне місце в селянському русі цього періоду займає спільний виступ у лютому 1905 р. російських і українських селян ряду сіл Севського повіту Орловської та Глухівського повіту Чернігівської губерній, який закінчився зруйнуванням цукрового заводу відомого українського поміщика-підприємця Терещенка в с. Хутір-Михайлівський Глухівського повіту. Цей виступ, у якому взяло участь 3 тис. чол., сприяв посиленню класової боротьби в навколишніх селах. Лише в Глухівському повіті протягом кількох днів було розгромлено 17 поміщицьких маєтків.

У наступні місяці селянський рух продовжував наростати. У квітні 1905 р. на Україні відбулося вже 257 виступів, які поширилися на 46 повітів, або майже на половину їх загальної кількості. Особливо широкого розмаху виступи селян набрали в травні, коли їх чисельність досягла 960 (61 повіт). У червні, незважаючи на певний спад, загальний розмах руху продовжував залишатися досить значним. У цей час на Україні відбулося 503 селянських виступи, які поширилися на 64 повіти всіх дев'яти українських губерній³⁹.

З самого початку революції селянські виступи стали набирати політичного характеру. Це особливо яскраво виявилось у весняно-літній період. Селяни поряд з порубками лісів, спашами посівів і сінокосів захоплювали поміщицькі землі або вимагали їх переділу, спалювали маєтки землевласників, цукрові і винокурні заводи, захоплювали продукти харчування та майно і ділили їх між голодуючими, відмовляли ся працювати на своїх гнобителів, сплачувати державні податки та постачати рекрутів, вступали у збройні сутички з місцевими органами влади, поліцією і військами. Оцінюючи весняні виступи селян 1905 р., В. І. Ленін писав: «Уже весною цього року ми спостерігаємо пробудження першого великого, не тільки економічного, але й політичного *селянського руху* в Росії»⁴⁰.

Могутній вплив робітничого класу як гегемона революції на селянство знайшов вияв не лише в активізації боротьби останнього, а й у запозиченні селянами специфічно пролетарської форми виступів — страйку. Змучені тяжкою поміщицько-капіталістичною експлуатацією сільськогосподарські робітники і бідняцько-середняцькі маси села припиняли роботу в поміщицьких маєтках та куркульських господарствах і вимагали підвищення заробітної плати та поліпшення умов праці. Зокрема, досить поширеними були страйки на Правобережжі і Півдні України — районах переважання капіталістичних від-

³⁸ Лещенко М. Н. Назв. праця, с. 114.

³⁹ Там же, с. 137.

⁴⁰ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року. — Повне зібр. творів, т. 30, с. 297.

носин у сільському господарстві. Наприклад, у Подільській губернії лише протягом квітня 1905 р. їх відбулося 129, що становило більше чотирьох п'ятих загальної кількості страйків, зареєстрованих у цей час на Україні. Загалом же по всіх 9 українських губерніях у березні відбулося 17, у квітні — 150 і в травні — 766 страйків. Отже, протягом квітня—травня 1905 р. страйковий рух на Україні зріс більш як у 44 рази⁴¹.

В ряді місцевостей страйкам, що відбувалися на селі, як і на промислових підприємствах, передували спеціальні збори їх учасників, на яких визначалися вимоги селян.

Поряд із страйками селяни застосовували й інші форми боротьби. Тільки на Україні протягом першого півріччя 1905 р. вони розгромили не менше 75 поміщицьких маєтків і куркульських садиб.

Після деякого спаду в липні—вересні 1905 р. (тоді відбулося близько 300 виступів) спостерігається нове піднесення селянського руху, викликане могутнім Всеросійським жовтневим політичним страйком та грудневим збройним повстанням. Уже в жовтні на Україні відбулося 257, у листопаді — 592 і в грудні — 959 селянських виступів⁴². Розвиткові селянського руху на цьому етапі революції сприяла й діяльність Всеросійської селянської спілки, революційних селянських комітетів та Рад селянських депутатів, створених у ряді населених пунктів України, як і в Росії.

Серед різноманітних форм, застосовуваних селянами у боротьбі проти класового ворога, значного поширення в цей період набрали відкриті напади на поміщицькі маєтки і куркульські садиби, що, як правило, закінчувалися їх знищенням. Загалом на Україні в жовтні—грудні було повністю або частково знищено понад 540 осель гнобителів. У ряді місцевостей селяни, захищаючи свої інтереси, вступали у збройні сутички з поліцією й військами. Досить гострого характеру така боротьба набрала, зокрема, в селах Великі Сорочинці Миргородського повіту, Павлівці Кобеляцького повіту Полтавської губернії, Іванівці Єлисаветградського повіту, Засельській волості Херсонського повіту і губернії, Долматові Дніпровського повіту Таврійської губернії, Петрополі і Федорівці Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії та в багатьох інших населених пунктах. Крім того, селяни взяли безпосередню участь у збройних повстаннях робітників Донбасу та Олександрівська.

Царський уряд, охороняючи інтереси поміщиків, жорстоко розправлявся з повсталими селянами, об'єктивно сприяючи цим зростанню їх політичної свідомості. В ході класових боїв, під впливом агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків та робітничого руху, вони поступово переконувалися в необхідності знищення самодержавно-поміщицького ладу. Протягом жовтня—грудня 1905 р. в селах України прокотилася широка хвиля мітингів і зборів, на яких селяни вимагали припинення сплати податків і забезпечення армії рекрутами, конфіскації поміщицької землі, звільнення всіх політичних в'язнів, заборони єврейських погромів, ліквідації поліції, скликання Установчих зборів, обраних загальним, прямим таємним голосуванням, запровадження обов'язкового навчання в школах рідною мовою, скасування смертної кари тощо.

Рішуча боротьба трудяшого селянства Росії, в тому числі й України, проти гнобителів, за революційно-демократичне розв'язання аграрного питання продовжувалася і в період спаду революції. Розвиваючись

⁴¹ Лещенко М. Н. Назв. праця, с. 151.

⁴² Там же, с. 226.

під впливом робітничого руху, вона виявлялася в основному в тих самих формах, що й у 1905 р., і охопила значну територію країни. Проте за своїм розмахом та інтенсивністю селянський рух на цьому етапі був значно слабший, ніж на попередньому. Якщо навесні та влітку першого року революції на Україні відбулося понад 2 тис. селянських виступів, то в цей же час у 1906 р.— 1382, а в 1907 р.— лише 510⁴³. При цьому істотно зменшилася питома вага таких форм боротьби, як страйк та повстання. Під час роботи першої і другої Державних дум селяни, солідаризуючись з трудовою групою, яка відстоювала необхідність знищення приватновласницького землеволодіння, добивалися проведення на селі ряду революційно-демократичних перетворень. Розгорталися дві соціальні війни на селі.

Героїчна боротьба робітничого класу, масові виступи селянства, організаторська і агітаційно-пропагандистська робота більшовиків справили значний революціонізуючий вплив на армію і флот, які склалися з робітників і селян, одягнених у військову форму.

Найбільше значення серед революційних виступів в армії і на флоті мало повстання на броненосці «Потемкин» у червні 1905 р. За визначенням В. І. Леніна, «...броненосець «Потемкин» лишився непереоможеною територією революції і, хоч яка була б його доля, перед нами в наявності безсумнівний і дуже знаменний факт: спроба утворення ядра революційної армії»⁴⁴⁻⁴⁵. Того ж року відбулися повстання матросів у Лівані і Кронштадті, заколоти на військових суднах «Минин», «Александр Второй» та інших, збройний виступ саперів на чолі з підпоручиком Б. П. Жаданівським у Києві, повстання в Севастополі під керівництвом лейтенанта П. П. Шмідта.

Наведені дані яскраво свідчать про те, що робітничий клас Росії, в тому числі й України, будучи гегемоном революції, запалив на боротьбу проти царизму та інших пережитків кріпосництва, за здійснення революційно-демократичних перетворень широкі маси селянства, які підтримали його могутні удари по самодержавству. В ході цієї боротьби склався союз сил пролетаріату і селянства⁴⁶.

Грунтуючись на вченні В. І. Леніна та дослідженні і узагальненні великого фактичного матеріалу, радянські історики всебічно довели існування союзу пролетаріату і селянства в революції 1905—1907 рр. при гегемонії робітничого класу. Ряд важливих положень щодо цього висловили, зокрема, автори колективної праці, виданої в Москві до 70-річчя першої російської революції⁴⁷. Проте одне з них, а саме про нібито кількісне переважання робітничих страйків над селянськими виступами⁴⁸, підтримане В. Г. Сарбеем⁴⁹, не відповідає дійсності. Це твердження ґрунтується на підрахунках С. М. Дубровського, зроблених на основі далеко неповних даних, почерпнутих з центральних архівів і наведених у його праці, виданій ще в 1956 р. Протягом останнього двадцятип'ятиріччя вийшло чимало монографій, нарисів і статей про розмах селянського руху в окремих районах країни, автори яких використали матеріали не лише центральних, а й

⁴³ Там же, с. 226.

⁴⁴⁻⁴⁵ Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд.— Повне збір. творів, т. 10, с. 320.

⁴⁶ Див.: Ленін В. І. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції і як революція підбила підсумки соціалістам-революціонерам.— Повне збір. творів, т. 17, с. 322.

⁴⁷ Большевицкая партия в революции 1905—1907 гг. М., 1975.

⁴⁸ Там же, с. 102.

⁴⁹ Сарбей В. Г. Неспособность буржуазных и ревизионистских фальсификаций революции 1905—1907 годов.— УІЖ, 1980, № 3, с. 30—31.

місцевих архівів. Історіографічний огляд цих праць зробила М. С. Симонова. За її підрахунками, протягом 1905—1907 рр. в Росії відбулося приблизно 18 тис. селянських виступів⁵⁰, тобто в кілька разів більше, ніж вважав С. М. Дубровський.

На кількісне переважання учасників селянських виступів над робітничими в період революції 1905—1907 рр. неодноразово вказував і В. І. Ленін. Як уже зазначалося вище, він підкреслював, що революція 1905—1907 рр. «...пробудила до політичного життя і до політичної боротьби мільйони робітників і десятки мільйонів селян...»⁵¹.

Цей ленінський висновок особливо яскраво характеризує могутню силу робітничого класу як гегемона революції 1905—1907 рр., вождя трудящих, який, незважаючи на свою порівняно невелику питому вагу серед населення країни, підняв на боротьбу проти царизму широкі народні маси, зокрема багатомільйонне селянство. Гегемонія робітничого класу виявлялась і в тому, що він мав чітку радикальну програму, діяв рішуче, активно й організовано. Його виступи завдавали значно відчутніших ударів по самодержавству, ніж розрізнені, здебільшого стихійні і неорганізовані заворушення селян. Отже, справа не в кількісному співвідношенні робітничих і селянських виступів (останніх було значно більше), а в ступені активності їх учасників.

Підтримуючи міський пролетаріат, селяни, проте, діяли, як зазначав В. І. Ленін, «...надто розпорошено, неорганізовано, не досить наступально, і в цьому полягає одна з корінних причин поразки революції»⁵². Недостатня рішучість, слабка організованість селянства негативно позначилися й на поведінці армії.

Одними з причин поразки революції були також недостатня координація і наступальність дій окремих загонів робітників, відсутність єдності й згуртованості в лавах РСДРП.

Враховавши досвід революції 1905—1907 рр., російський пролетаріат, який уперше в історії виступив у ній в ролі гегемона і вождя, у лютому 1917 р. під керівництвом Комуністичної партії спільно з усім селянством повалив владу царизму, а в жовтні у тісному союзі із сільською біднотою здійснив переможну соціалістичну революцію, що відкрила нову еру в історії людства.

Н. Н. Лещенко

РАБОЧИЙ КЛАСС — ГЕГЕМОН РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье на основе ленинского учения и обобщения большого фактического, в том числе архивного, материала освещается авангардная роль в революции 1905—1907 гг. промышленного пролетариата, руководимого большевистской партией, показан процесс зарождения союза рабочего класса и крестьянства.

⁵⁰ Симонова М. С. Крестьянское движение 1905—1907 гг. в советской историографии.— Исторические записки. М., 1975, с. 212.

⁵¹ Ленін В. І. Листи з далека.— Повне збір. творів, т. 31, с. 12.

⁵² Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне збір. творів, т. 30, с. 304.

О. Г. МИХАЙЛЮК (Луцьк)

БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В БОРІТБІ ЗА СЕЛЯНСТВО

Російська революція 1905—1907 рр. була першою народною революцією епохи імперіалізму. В. І. Ленін у своїх працях глибоко розкрив передумови революції, її характер і рушійні сили, показав особливості. За своїм соціальним змістом вона була буржуазно-демократичною. Безпосереднім завданням революції було повалення царизму і встановлення демократичної республіки, завоювання 8-годинного робочого дня, ліквідація великого дворянського землеволодіння.

Своєрідність революції полягала в тому, що вона була і пролетарською, «не тільки в тому розумінні, що пролетаріат був керівною силою, авангардом руху, але й у тому розумінні, що специфічно пролетарський засіб боротьби, саме страйк, становив головний засіб розкачування мас і найбільш характерне явище у хвилеподібному наростанні вирішальних подій»¹. Разом з тим революція була селянською, оскільки одним з головних її завдань була ліквідація поміщицького землеволодіння. Це — особливість першої російської революції, перемога якої значною мірою залежала від позиції селянства, від розмаху його революційної боротьби.

Вирішальною передумовою перемоги революції був союз пролетаріату і селянства. Тому партія робітничого класу розгорнула на селі велику роботу по революційному вихованню селянства, по залученню його до боротьби в союзі і під керівництвом пролетаріату проти феодално-кріпосницьких пережитків.

Дослідження питань революційної діяльності більшовиків на селі в роки першої російської революції започатковане істориками Є. А. Мороховцем і А. В. Шестаковим ще в 20-х роках². Позитивної оцінки заслуговують постановка і розкриття принципових питань революції, ролі більшовиків в керівництві селянським рухом в книзі О. М. Ярославського «Очерки по истории ВКП(б)»³. В ній дається також критика опортуністичної позиції меншовиків в аграрному питанні.

Серйозні зрушення в дослідженні історії селянського руху, боротьби більшовиків за керівництво ним сталися у зв'язку з відзначенням 50-річчя першої російської революції. З нагоди ювілею вийшло з друку 17-томне видання документів і матеріалів «Революция

¹ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне зібр. творів, т. 30, с. 294.

² Мороховець Е. А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции. М.—Л., 1926; Шестаков А. В. Крестьянская революция 1905—1907 гг. в России. М.—Л., 1926.

³ Ярославский Е. М. Очерки по истории ВКП(б). М., 1937. Изд. 3, ч. 1.

1905—1907 гг. в России», підготовлене Архівним Управлінням Ради Міністрів СРСР та Інститутом історії АН СРСР, збірник в трьох частинах «Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905—1907 гг.» (М., 1956). Тоді ж вийшли й документальні збірники, що висвітлювали революційний рух в 1905—1907 рр. в окремих регіонах країни*.

Все це, безумовно, розширило джерелознавчу базу вивчення історії першої російської революції і позитивно позначилося на дослідженні її різноманітних проблем. Так, з'явилася значна кількість монографій, статей, докторських і кандидатських дисертацій, в яких з марксистсько-ленінських позицій висвітлювалися питання селянського руху, боротьби більшовиків за союз робітничого класу і селянства.

Полегшує дослідникам розшук матеріалів і документів з даної проблематики книга «Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг.», підготовлена Інститутом історії АН СРСР⁴.

Із праць, які тією чи іншою мірою висвітлюють селянський рух і революційну діяльність більшовиків на селі в масштабі всієї країни, виділяються дослідження П. Першина, С. Дубровського, Є. Черменського, М. Яковлева, П. Климова, В. Тропіна, Т. Жукова⁵.

Такого ж роду питання, але в масштабах певного регіону, досліджуються у працях багатьох радянських істориків, в тому числі й Української РСР*. Помітним явищем в радянській історіографії стала книга М. Н. Лещенка «Українське село в революції 1905—1907 рр.»⁶, яка є підсумком багаторічної праці автора по дослідженню селянських заворушень на Україні в буремні революційні роки. В ній на основі численних джерел наводиться велика кількість статистичних даних, зроблені висновки і узагальнення щодо характеру і розмаху селянського руху на Україні. Належне висвітлення в книзі знайшли питання боротьби більшовицьких організацій України за селянство, існування соціал-демократичних гуртків на селі, розповсюдження соціал-демократичної літератури серед селян тощо.

Значне місце вивченню питання ролі більшовиків у керівництві селянським рухом відводив у своїх працях й відомий історик-дослідник революції 1905—1907 рр. на Україні Ф. Є. Лось⁷. Змістовний матеріал про непримиренну боротьбу більшовиків проти кадетів, меншовиків, есерів, українських буржуазних націоналістів, які прагнули роз'єднати робітничий клас і селянство, відвернути селян від боротьби

* Зокрема, на Україні в ювілейні і наступні роки вийшли: Революция 1905—1907 гг. на Украине. К., 1955. Т. 1—2; Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сталино, 1955; Екатеринославщина в революции 1905—1907 гг. Днепропетровск, 1975; Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине. Харьков, 1957 та інші.

⁴ Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг.: Документы и листовки социал-демократических организаций. Указатель документальных публикаций. М., 1979. Ч. I—II.

⁵ Першин П. Н. Аграрная революция в России. М., 1966. Кн. 1; Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг. М., 1956; Яковлев Н. Н. Народ и партия в первой русской революции. М., 1965; Черменский Е. Д. Борьба большевиков за союз рабочего класса и крестьянства в годы первой русской революции: 1905—1907 гг. М., 1955; Климов П. И. Революционная деятельность рабочих в деревне в 1905—1907 гг. М., 1960; Тропин В. И. Борьба большевиков за руководство крестьянским движением в 1905 г. М., 1970; Жуков Т. И. Большевики у борьбы за селянство у революції 1905—1907 рр. Львів, 1970.

* Докладніше про це див.: Лещенко М. Н. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905—1907 рр.—В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. К., 1968, с. 76—84.

⁶ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр. К., 1977.

⁷ Див., наприклад: Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955.

за поміщицькі землі, обмежити розмах і глибину селянського руху, вміщений у книзі П. М. Шморгуна⁸. Автор наводить нові дані про революційну агітацію на селі представників місцевих більшовицьких комітетів. Розкриттю тих або інших питань революційної роботи більшовиків на селі присвячена значна кількість праць й інших дослідників⁹.

Хоча на тему боротьби більшовиків за селянство написано немало, не можна сказати, що вона вичерпана. У нас, на жаль, ще немає, наприклад, монографії, у якій би на основі відповідних джерел були проаналізовані більшовицькі листівки до селян, показувалися б усі форми революційної роботи на селі, її вплив на розвиток революційної боротьби і зростання свідомості селян.

Досліджуючи питання про становлення союзу пролетаріату і селянства, історики, як правило, акцентують увагу на роботі серед селян. Тим часом, партія вела велику роботу по вихованню пролетаріату як гегемона революції, як керівної сили в союзі робітничого класу і селянства. Цей важливий аспект даного питання також не слід забувати.

Дальша розробка проблеми союзу робітничого класу і селянства викликається і тим, що буржуазна історіографія силкується у перекрученому вигляді подавати історію боротьби ленінської партії за союз робітничого класу і селянства, зокрема, в буржуазно-демократичній революції 1905—1907 рр.

Для дослідження селянського руху і ролі більшовицької партії у керівництві ним неоціненне значення мають праці В. І. Леніна, рішення III з'їзду РСДРП, зокрема резолюція «Про ставлення до селянського руху», прийнята на доповідь Володимира Ілліча. Ці документи відіграли велику роль у дальшому розгортанні революційного руху, боротьбі більшовиків за зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства, що, до речі, не завжди розкривається в наявній історичній літературі. Оцінюючи селянський рух, як стихійний і політично несвідомий, з'їзд разом з тим відмітив, що боротьба селян неминуче обертається проти існуючого ладу і проти всіх залишків кріпосництва взагалі. З'їзд зобов'язав усі партійні організації «пропагувати в широких верствах народу, що соціал-демократія ставить своїм завданням якнайенергійнішу підтримку всіх революційних заходів селянства, здатних поліпшити його становище, аж до конфіскації поміщицьких, казенних, церковних, монастирських і удільних земель»¹⁰. Тим самим III з'їзд партії під впливом зростаючого селянського руху в країні поглибив конкретну частину аграрної програми, прийнятої II з'їздом РСДРП. У вимозі конфіскації поміщицьких та інших земель знаходила вираз лінія партії на союз робітничого класу з усім селянством в період буржуазно-демократичної революції.

Щоб селянство в революції не пішло за ліберальною буржуазією, з'їзд висунув, як лозунг агітації серед селянства і як засіб внесення найбільшої свідомості в селянський рух, ідею про необхідність не-

⁸ Шморгун П. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років. К., 1975.

⁹ Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство: 1905—1917. Львів, 1967; Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. М., 1947; Кравчук М. Борьба большевистских организаций Украины за союз рабочего класса и крестьянства в роки першої російської революції.— В кн.: До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.). К., 1955 та інші.

¹⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Т. 1, с. 112.

гайної організації революційних селянських комітетів. Їх головне завдання з'їзд бачив в ліквідації всіх залишків кріпосництва на селі, в проведенні всіх революційно-демократичних перетворень в інтересах визволення селянства від поліцейсько-чиновницького і поміщицького гніту. З'їзд вказав на доцільні форми селянської боротьби, закликавши селянство і сільський пролетаріат до всіхляких політичних демонстрацій, до колективної відмови від сплати викупних платежів і податків, від виконання військової повинності та постанов і наказів уряду і його чиновників.

Розв'язуючи завдання про ставлення до селянського руху в період буржуазно-демократичної революції, більшовики ніколи не забували, що найбільш надійною класовою опорою робітничого класу на селі є сільський пролетаріат. Виходячи з цього, з'їзд указав, що «соціал-демократія, як партія пролетаріату, повинна в усіх випадках і за всіх обставин неухильно прагнути до самостійної організації сільського пролетаріату і роз'яснювати йому непримиренну протилежність його інтересів інтересам селянської буржуазії...»¹¹ З'їзд рекомендував добиватися введення представників сільського пролетаріату в селянські комітети.

Керуючись рішеннями III з'їзду РСДРП, більшовики України піднімали народні маси на боротьбу за негайне вирішення завдань революції. На селі більшовики повели енергійну і різноманітну роботу по залученню селянства на бік революційного пролетаріату, видавали і розповсюджували листівки, в яких закликали селян до рішучої боротьби проти поміщицького землеволодіння і царського самодержавства, посиляли на села своїх агітаторів, влаштовували там мітинги і масовки, організовували соціал-демократичні гуртки, створювали селянські комітети.

При Луганському, Одеському, Харківському, Катеринославському окружному та деяких інших комітетах з метою розгортання революційної роботи серед селян були створені спеціальні аграрні групи. Одеський об'єднаний комітет РСДРП протягом 23—24 листопада 1905 р. провів конференцію сільських організацій РСДРП Херсонської губернії, на якій обговорювалися питання партійної роботи на селі і заходи по організації селянських спілок. Резолюція, прийнята на конференції, закликала селян до матеріальної і моральної підтримки робітників в їх революційній боротьбі і зобов'язувала соціал-демократичні організації пропагувати серед народних мас необхідність одночасного революційного виступу пролетаріату і селянства. На конференції було обрано губернський комітет сільських організацій РСДРП, який керував діяльністю соціал-демократичних організацій серед селян, видавав свій друкований орган — «Письма к крестьянам»¹². Губернському комітету підлягали два районні комітети — Херсонсько-Дніпровський і Єлисаветградський, які об'єднували соціал-демократичні організації ряду повітів.

Спочатку сферою діяльності Херсонського губернського комітету сільських організацій РСДРП була лише Херсонська губернія, а потім він став поширювати свій вплив на Таврійську, Подільську і Бессарабську губернії¹³. До складу цього комітету входили більшовики і меншовики. Безумовно, це позначилося на його роботі, було причиною опортуністичних хитань і непослідовності. Так, на засіданні 21

¹¹ Там же.

¹² Комітет видав також селянський збірник «Правда» і 1 брошуру (див.: Второй период революции 1905—1907 гг. М., 1963. Ч. II, кн. 3, с. 227).

¹³ Второй период революции 1905—1907 гг., ч. II, кн. 3, с. 227.

грудня 1905 р., на якому обговорювалося питання про ставлення до фактів захоплення селянами поміщицьких земель, було прийнято рішення, що «проповідувати захоплення землі до Установчих зборів ми, безумовно, не повинні»¹⁴.

У Києві існувало Бюро київської провінції, в Катеринославі — Бюро провінціальних організацій РСДРП Катеринославської губернії, які об'єднували сільські соціал-демократичні групи і гуртки та керували їх роботою.

Однією з головних форм роботи більшовиків на селі було видання і розповсюдження листівок, спеціально написаних для селян. Вони несли в селянську масу революційні ідеї про повалення царизму і ліквідацію поміщицького землеволодіння, давали можливість партії швидко відгукуватися на революційні події в країні, формувати політичні лозунги і оперативно керувати революційною боротьбою селянства.

За нашими підрахунками, більшовицькі організації великих промислових центрів України випустили в 1905—1907 рр. 28 листівок, звернених до селян. В архівосховищах зберігається значна кількість листівок соціал-демократичних організацій і груп невеликих міст, але дослідник, як слушно зауважує П. М. Шморгун, повинен пам'ятати, що в таких організаціях сильним впливом користувалися меншовики, і тому до вивчення і оцінки листівок потрібно підходити критично¹⁵. Треба мати на увазі, що «селянські» питання піднімалися і в листівках, які мали такі загальні назви, як «До всіх громадян», «Товариші», «Товариші виборці», «До робітників і селян» та ін.

Незважаючи на важливе значення цього виду агітаційно-пропагандистської літератури, «селянські» листівки, як відзначалося в історичній літературі, не були ще предметом спеціального дослідження¹⁶.

В своїх листівках більшовики піднімали широке коло питань — від роз'яснення причин злиденного становища селян до пропаганди ідеї збройного повстання. З нагоди 45-ї річниці реформи 1861 р. Катеринославський, Миколаївський, Одеський комітети РСДРП видали спеціальні листівки, в яких поряд з висвітленням тяжкого матеріального становища селян містилися заклики до революційної боротьби проти існуючого ладу. Так, в одній з них, підготовленій Катеринославським комітетом, зазначалося, що тепер «єдина надія тільки на революційну боротьбу в союзі з міським пролетаріатом»¹⁷.

Одним з лозунгів, що його більшовики несли на село і який відіграв першорядну роль у становленні союзу робітничого класу і селянства, був лозунг конфіскації поміщицької землі і безплатної передачі її в руки селян. Так, Харківський комітет в листівці «Товариші селяни!», сформулювавши основні нужди селян, писав: «Земля, свобода і повновладдя народу — ось що нам потрібно, селяни. Свідомі робітники і їх представники — соціал-демократи — ці вимоги цілком висувують»¹⁸. Такі ж вимоги сформульовані в листівці Миколаївського об'єднаного комітету РСДРП¹⁹. Полтавський комітет РСДРП в листівці «До всіх селян» закликав їх до створення революційних коміте-

¹⁴ Высший подъем революции 1905—1907 гг. М., 1956. Ч. III, кн. I, с. 601.

¹⁵ Шморгун П. М. Источники по истории большевистских организаций Украины периода первой русской революции. — Вопросы источниковедения истории первой русской революции. М., 1977. с. 162.

¹⁶ Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг., ч. II, с. 115.

¹⁷ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 2, с. 12.

¹⁸ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1955, с. 584.

¹⁹ Второй период революции 1905—1907 гг. М., 1959. Ч. I, кн. 2, с. 149.

тів згідно з відповідним рішенням III з'їзду РСДРП. «Ці селянські комітети можуть і повинні зайнятися розробкою земельного питання тут, на місці»²⁰, пояснювалося у листівці. Більшовики роз'яснювали селянам, що «взяти землю можна тільки силою». Про це, зокрема, говорилося в листівці селянської організації при Катеринославському комітеті РСДРП²¹.

Проводячи роботу на селі, більшовики активно сприяли поширенню там ленінської ідеї союзу робітничого класу і селянства. Харківський комітет РСДРП у прокламації «Чому бунтують селяни і робітники» (серпень 1906 р.), виклавши в популярній формі програму буржуазно-демократичних перетворень, писав: «І робітнику, і селянину потрібна краща доля. Але завоювати вони її можуть тільки разом, ідучи пліч-о-пліч, допомагаючи один одному»²². Заклик до селян підтримати робітників у їх революційній боротьбі проти самодержавства рішуче звучить в листівці Катеринославського комітету, згодом перевиданій Луганським комітетом РСДРП: «Селяни! Допомогайте робітникам, які борються в містах..., збирайтесь у великому числі, обирайте своє управління, відмовляйтесь підкорятись поліції і всім царським властям, не платіть податків, озброюйтесь»²³. Подібні заклики звучать в листівках Миколаївського комітету, Нікопольської, Конопотської, Кременчуцької соціал-демократичних організацій, Сумської групи РСДРП.

Значну революційну роботу серед селянства проводив Поліський комітет РСДРП, який об'єднував ряд суміжних соціал-демократичних груп російських, українських та білоруських губерній. Комітет мав своє періодичне видання — «Полесский листок», в якому вмішувалися статті й на селянські теми, а 4-й номер «Листка», що вийшов в березні 1905 р., був цілком присвячений аграрному питанню.

Однією з важливих умов успішного розгортання революційної боротьби робітничого класу і селян проти царизму, формування союзу цих класів було подолання думських ілюзій у народних масах. Більшовики наполегливо роз'яснювали, що Дума при існуванні самодержавства не може задовольнити народні нужди, не розв'яже аграрного питання, що все це можна завоювати лише шляхом самовідданої боротьби. Так, харківські більшовики у зверненні «До селян» закликали бойкотувати вибори до булігінської Думи і боротися за скликання Установчих зборів на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП, звертаючись до селян з приводу виборів в першу Думу, доводив їм, що марно чекати від Думи задоволення народних нужд. «Ми, соціал-демократи, давно уже твердимо вам: не вірте цій Думі. Вона буде складатися з панів та чиновників, думати вона буде про свої панські нужди, а не про наші селянські, і нашому горю допомагати не стане»²⁴.

Не обмежуючись випуском листівок, соціал-демократичні організації посиляли на села своїх представників, які, виступаючи перед селянами, роз'яснювали їм корінні питання першої російської революції, пропагували ідеї, викладені в резолюціях III з'їзду РСДРП. Важливе значення для класового виховання селянства мала діяльність на селі

²⁰ Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. 138, оп. I, сир. 440, арк. 100.

²¹ Листовки большевиков Украины., с. 551—553.

²² Там же, с. 149—150.

²³ Там же, с. 120.

²⁴ Второй период революции 1905—1907 гг., ч. I, кн. 2, с. 195.

революційних робітників. Ці питання хоч і висвітлювалися в літературі, але глибоко ще не досліджені.

Складним і не достатньо вивченим є також питання про викриття більшовиками дрібнобуржуазної суті партії соціалістів-революціонерів, програм українських буржуазних і дрінобуржуазних націоналістичних партій.

В роки першої російської революції вплив і авторитет соціал-демократії на селі виріс. В одній кореспонденції з с. Семенівка Ново-зибківського повіту Чернігівської губернії в газету «Пролетарий» повідомлялося: «Листки читаються тут з якоюсь жадібністю, селяни благають свідомих хлопців, щоб ті дали їм листок прочитати»²⁵. В листі Добрянської організації (Городнянський повіт Чернігівської губернії) зазначалося, що прокламації селяни зустрічають співчутливо²⁶. Про дедалі зростаючий інтерес селянських мас до революційного соціал-демократичного слова свідчать навіть визнання представників царських властей. Так, полтавський губернатор відзначав, що селяни охоче слухають промови соціал-демократів, під впливом пропаганди яких найближчим часом слід чекати відкритого виступу з боку селян²⁷. Земський начальник першого відділу Олександрівського повіту Катеринославської губернії, повідомляючи про селянські заворушення в селах Михайлівка і Андріївка, писав, що «селяни визнавали лише розпорядження партії соціал-демократів»²⁸.

В ті роки набагато зросла й політична свідомість селянства, яке дедалі більше усвідомлювало, що здобути землю можна тільки шляхом революційної боротьби під керівництвом і в союзі з робітничим класом. Селяни підтримували героїчну боротьбу пролетаріату, подавали йому допомогу, а в багатьох випадках відбувалися спільні виступи робітників і селян проти царизму.

Під час збройного повстання в Донбасі (грудень 1905 р.) селяни разом з бойовими дружинами брали участь в боях проти царських військ. «В Дебальцевому, Ясинуватій, Авдіївці, Гришиному,— доповідав бахмутський повітовий справник,— засіли бойові дружини, до яких примкнули селяни сусідніх сіл»²⁹. Вже на початку збройного повстання в Олександрівську селяни с. Миколаївка Олександрівського повіту, зібравшись на сільський сход, прийняли відозову до всіх сільських громад повіту, в якій закликали громади посилати «своїх озброєних уповноважених на ст. Олександрівськ»³⁰. «На допомогу Олександрівцям,— говориться в бюлетені № 7 Катеринославського страйкового комітету,— безперервно прибували і поїзди с селянами Дніпровська і Синельникова»³¹.

Газета «Известия Федеративної ради харківських комітетів РСДРП», повідомляючи про хід збройного повстання на Катеринославській залізниці, писала, що у всіх селах— як у тих, що розташовані поблизу станцій, так і віддалених, селяни настроєні вкрай революційно. Загальний лозунг— Установчі збори на основі загального голосування. Селяни на перший заклик подали збройну допомогу залізничникам на станції Пологні. Мітинги селян багатолюдні і проходять у зразковому порядку³².

²⁵ Пролетарий, 1905, № 8, 17 (4) липня.

²⁶ Пролетарий, 1905, № 14, 29 серп.

²⁷ ПОДА, ф. 83, оп. 1, спр. 31, арк. 96.

²⁸ Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років в Україні, с. 260.

²⁹ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. I, с. 523.

³⁰ Там же, с. 664.

³¹ Исторический архив, 1955, № 1, с. 145.

³² Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. I, с. 521.

Під час збройного повстання на станції Люботин поблизу Харкова в грудні 1905 р. селяни підтримували робітників, 13-го грудня в селі з допомогою робітників було утворено сільський комітет (в складі 21 чол.), який спочатку контролював дії місцевих властей, а потім сам приступив до виконання адміністративних функцій. Очолював комітет робітник, складач поїздів М. Гиренко³³.

В Конотопському повіті Чернігівської губернії селяни брали участь у революційних подіях на станції Конотоп. Коли козаки прибули на ст. Конотоп для придушення робітничих заворушень, жителі сіл Підлипне, Попівка, Загребелля зібралися на мітинг, щоб обговорити питання про допомогу робітникам³⁴.

Яскравим виявом класової солідарності було подання селянами матеріальної допомоги робітничому класові в його боротьбі проти самодержавства. Так, мешканці с. Пологи Олександрівського повіту Катеринославської губернії зібрали 1000 крб. для озброєння бойових дружин³⁵. Під час страйку і повстання на лінії Катеринославської залізниці мешканці навколишніх сіл подавали безплатну допомогу продовольством робітникам Горлівки, Єнакієвого, Алчевська, Миколаєва, Катеринослава та інших міст. Катеринославська рада робітничих депутатів організувала для безробітних кілька безкоштовних їдалень, продукти в які регулярно постачали селяни³⁶.

Нерідко в період першої російської революції відбувалися спільні мітинги і демонстрації робітників і селян, що відіграло значну роль у революційному вихованні цих класів і у справі їх згуртування для спільної боротьби проти царизму. Зокрема, такі мітинги в грудні 1905 р. часто організовувалися на станціях Горлівка, Гришине, Дебальцеве, Авдіївка, Алчевськ, Пологи, Нікополь та ін. На станції Гришине формувалися спеціальні поїзди, які й привозили селян навколишніх сіл на мітинги. Те ж саме робив страйковий комітет на станції Долгінцеве, причому селян не лише привозили на мітинги, а й розвозили після їх закінчення³⁷. В м. Білопілья Сумського повіту Харківської губернії 11 грудня 1905 р. відбулася велика робітничо-селянська демонстрація, в якій взяли участь близько 6 тис. робітників-залізничників і селян, які демонстрували під червоними прапорами рішучість до боротьби з царизмом³⁸. Подібних фактів можна навести ще багато.

Показовим є ставлення селян до Рад робітничих депутатів. Представник Селянської спілки Сумського повіту Харківської губернії, виступаючи на засіданні Петербурзької Ради робітничих депутатів 5 листопада 1905 р., передав від селян подяку петербурзьким робітникам за те, що вони першими виступили на захист прав російського народу. «Звертаємося до вас,— продовжував він,— щоб з'єднатися з вами і разом боротися за свої права»³⁹. Серед тих, хто вітав Одеську Раду на її другому засіданні 28 листопада 1905 р., був і представник Селянської спілки⁴⁰. Одеська Рада підтримувала зв'язок з селянами навколишніх сіл Усатове, Біляєве та деяких інших, представники яких входили до складу Ради⁴¹. Авторитетом серед селян користува-

³³ Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. 1, с. 422—423.

³⁴ Чернігівський обласний державний архів, ф. 2с/336, оп. 1, спр. 1198, арк. 1.

³⁵ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, с. 666.

³⁶ Шморгун П. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років, с. 134.

³⁷ Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. 1, с. 121, 139.

³⁸ Там же, с. 448.

³⁹ Высший подъем революции 1905—1907 гг. М., 1955. Ч. I, с. 370.

⁴⁰ Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. 1, с. 509.

⁴¹ Лось Ф. Е. Революция 1905—1907 годов на Украине, с. 260.

лися, зокрема, Катеринославська Рада робітничих депутатів. Селяни сіл Новоганнівка, Макарів Яр зверталися до Луганської Ради з питанням, як їм бути з поміщицькою землею. В Раді їм відповіли, що земля належить народові, а тому треба відібрати землю у поміщика і поділити її між селянами⁴².

Подібні факти, безперечно, свідчать, що найбільш передова частина селянства починала усвідомлювати ідею гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції і в особі Рад вбачала керівний орган в загальнодемократичній боротьбі. Селяни дедалі більше переконувалися, що тільки спільно з робітничим класом і під його керівництвом вони здобудуть в боротьбі кращу долю.

В. І. Ленін, викриваючи хибні погляди есерів на союз робітників і селян у 1905—1907 р., писав: «Союз сил пролетаріату і селянства не «в ідеї існував» і не «ледве почав втілюватися в житті», а характеризував увесь перший період російської революції, всі визначні події 1905—1907 років. Жовтневий страйк і грудневе повстання, з одного боку, селянські повстання на місцях і повстання солдатів і матросів були саме «союзом сил» пролетаріату і селянства. Цей союз був стихійний, неформований, часто неусвідомлений. Ці сили були неорганізовані достатньо, були роздріблені, були позбавлені дійсно керівного центрального керівництва і т. д., але факт «союзу сил» пролетаріату і селянства, як головних сил, що пробили бреш у старому самодержавстві, безперечний»⁴³. В наступні роки цей союз ще більше оформився і зміцнів, став вирішальною передумовою перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., після якої робітничий клас Росії в союзі з біднішим селянством під керівництвом ленінської партії здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію і створив першу на земній кулі Радянську соціалістичну державу.

А. Г. Михайлюк

БОЛЬШЕВИСТСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНЫ В БОРЬБЕ ЗА КРЕСТЬЯНСТВО

Резюме

В статье дается историографический анализ изучения вопроса борьбы большевистских организаций страны, в частности Украины, за руководство крестьянским движением в годы первой русской революции. Автор акцентирует внимание на необходимости дальнейшего изучения проблем, касающихся различных аспектов формирования союза сил пролетариата и крестьянства в 1905—1907 гг.

* * *

⁴² Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции, с. 96.

⁴³ Ленін В. І. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції і як революція підбила підсумки соціалістам-революціонерам.—Повне збір. творів, т. 17, с. 322.

А. І. ЕПШТЕЙН (Харків), В. М. КУДІНЕНКО (Харків)

ЛЕНІНСЬКИЙ ПЛАН ГОЕЛРО ТА ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ НА УКРАЇНІ

Ленінський план ГОЕЛРО став першим в історії єдиним народно-господарським планом перспективного розвитку соціалістичної країни на основі електрифікації. Принципове політико-економічне значення цього, за визначенням В. І. Леніна, «великого господарського починання», «нашої другої програми партії», було ним сформульовано 22 грудня 1920 р. на VIII Всеросійському з'їзді Рад. *«Комунізм,— підкреслив Володимир Ілліч,— це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни»*¹.

Ленінське вчення про електрифікацію базується не лише на технологічних перевагах й економічній ефективності переведення господарства на передову електроенергетичну основу, а й, насамперед, на її виключному значенні як технічного фундаменту творення матеріально-технічної бази комунізму, важеля найглибших соціальних зрушень у суспільстві².

Ленінські положення про сутність і перспективи повної (суцільної) електрифікації країни далеко виходять за хронологічні межі періоду здійснення ГОЕЛРО. Основні принципи, закладені у цьому плані (єдність політичних і економічних завдань, комплексний підхід до вирішення найважливіших народногосподарських проблем, забезпечення високого динамізму і оптимальної пропорційності розвитку господарства на базі технічного прогресу і підвищення продуктивності праці, випереджаюче зростання електроенергетики та її максимальна концентрація і централізація, комплексне використання енергоресурсів тощо), й сьогодні є основоположними для прогнозування дальшого розвитку та перспективного планування економіки розвинутого соціалізму.

Соціально-економічна роль електрифікації завжди була і залишається об'єктом гострої ідеологічної боротьби. Буржуазні й дрібнобуржуазні ідеологи заперечують соціальну природу електрифікації, ігнорують принципові відмінності її наслідків у капіталістичному та соціалістичному суспільствах і акцентують увагу лише на технологічній подібності електроенергетики двох світів. Апологети капіталізму використовують кожний привід для фальсифікації історії електрифікації СРСР і ролі В. І. Леніна як творця цього процесу, натхненника розробки й виконання плану ГОЕЛРО. Відверто пасквільними є, зокрема, публікації англійського економіста Л. Слонімського, в яких він

¹ Ленін В. І. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 42, с. 151.

² Див., наприклад: В. І. Ленин об электрификации: Сб. документов. М., 1964.

без найменшого сумніву запевняє, що ленінські ідеї, закладені у плані ГОЕЛРО, нібито запозичені у буржуазних та реформістських ідеологів, починаючи з апологета російського капіталізму В. Гриневецького і закінчуючи латинським буржуазним економістом К. Баллодом. Тут варто нагадати латинську оцінку реальності плану К. Баллода, який у капіталістичній Німеччині «повис у повітрі, лишився літературщиною, роботою одиночки»³. Ставлячи історичні факти з ніг на голову, Л. Слонімський свідомо «забуває», що ленінські положення про електрифікацію — це плід більш як 20-річної посиленої уваги Володимира Ілліча до проблем розвитку Росії, його дітище, яке втілювалося в першому в історії реальному перспективному плані Радянської держави.

Кампанія нахабної брехні, брудна антирадянська лайка з-за кордону супроводжували енергетичне будівництво в нашій країні за програмою ГОЕЛРО. Так, німецький журнал «Електротехніше цайтунг», смакуючи господарську розруху в СРСР, називав план ГОЕЛРО «плодом фантазії» та безапеляційно заявляв: «...Весь план електрифікації являє собою при даних умовах фантастичне та шкідливе починання»⁴. «Близький кінець», «електрофікція» — такі «проорокування» були характерні як для західних «експертів» та білогвардійських емігрантських кіл, так і для троцькістів та правих опортуністів всередині країни. Проте саме життя, величкий подвиг трудящих Радянського Союзу, які під керівництвом Комуністичної партії у найкоротші строки здійснили індустріалізацію, блискуче підтвердили життєвість і перетворюючу силу ленінської стратегії.

План ГОЕЛРО в повній мірі відповідав ленінській вимозі: «Всі плани окремих галузей виробництва повинні бути строго координовані, зв'язані і разом становити той єдиний господарський план, якого ми так потребуємо»⁵. Він являв собою науково-обґрунтовану розробку перспектив розвитку всіх ключових галузей господарства та головних економічних районів на основі передової технічної бази. Електроенергетичне будівництво планувалося в 2 частинах: 1) програма «А» — план використання існуючих електричних станцій найбільш раціонально і економно і 2) розрахована на 10—15 років програма «Б», що передбачала спорудження «20 парових і 10 гідроелектричних районних станцій першої черги з докладним описом господарського значення кожної станції»⁶ загальною потужністю 1750 тис. квт. При цьому випуск промислової продукції за 10—15 років у порівнянні з довоєнним рівнем мав зрости в 1,8—2 рази, виробництво електроенергії — у 4,6, а потужність районних електростанцій — майже в 10 разів.

Важливе місце в плані ГОЕЛРО займала Радянська Україна, яка дістала в спадщину від царської Росії малопотужне, морально та фізично застаріле, до того ж майже цілком зруйноване війною енергетичне господарство. В 1920 р. сумарна потужність електростанцій в межах республіки знизилася до 65 тис. квт проти 295 тис. квт у 1913 р.; виробництво електроенергії скоротилося відповідно майже в 10 разів і становило 54,3 млн. квт-год⁷. У близькому до катастрофіч-

³ Ленін В. І. Про єдиний господарський план. — Повне збір. творів, т. 42, с. 330.

⁴ ETZ, 1922, № 29, с. 974—975.

⁵ Ленін В. І. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 147.

⁶ Ленін В. І. Про єдиний господарський план. — Повне збір. творів, т. 42, с. 328.

⁷ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967 рр. К., 1967. Т. 1, с. 290.

ного становищі перебувало й енергетичне господарство Донбасу. До того ж, будівництво малопотужних розрізаних станцій окремими підприємствами в перші роки Радянської влади лише збільшувало труднощі. Так, лише 27% електростанцій Донецького басейну мали єдиничну потужність понад 1 тис. квт, а інші — ще меншу. Через несправність устаткування, зокрема, на обстежених спеціальною державною комісією (червень 1921 р.) електростанціях загальною потужністю 92 тис. квт використовувалося тільки 36 тис. квт, тобто 40%⁸. Не кращим було становище і в Придніпров'ї, а також у Харкові, Києві, Одесі та інших містах республіки.

Вже на початку 1918 р. вживалися невідкладні заходи щодо відбудови Донбасу, який, за словами В. І. Леніна, було піддано величезному розоренню⁹, а також Придніпров'я та інших районів. Особлива увага при цьому приділялася проблемам відбудови енергетики. За вказівкою В. І. Леніна у квітні 1918 р. при ВРНГ створено технічну комісію по електрифікації Донбасу¹⁰, яка мала вивчити ситуацію в енергетичному господарстві та визначити практичні заходи для його відбудови і реконструкції. Однак через труднощі воєнного часу ці завдання довелося практично вирішувати вже під час здійснення плану ГОЕЛРО.

Поряд з електрифікацією 7 основних економічних районів у народногосподарському плані першочогова увага приділялася Південному району і насамперед Донецькому басейну та Придніпров'ю. Це повністю відповідало ленінській оцінці господарсько-політичного значення Донбасу. З цього приводу Володимир Ілліч зазначав: «...Це — центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас»¹¹. У зв'язку з цим план ГОЕЛРО визначив розгорнуту програму економічного розвитку Південного району: планувався випереджаючий розвиток електроенергетичної бази Донецького басейну і Придніпров'я, намічалось забезпечення їх, за попередніми підрахунками, електроенергетичною потужністю близько 2 млн. квт.

Згідно з програмою «А» до числа невідкладних робіт відносилися відбудова й об'єднання у загальну мережу електростанцій вугільних і металургійних підприємств Півдня (24 станції Донбасу загальною потужністю 68,4 тис. квт і ряд станцій Придніпров'я потужністю 22,5 тис. квт)¹². Одночасно відповідно до програми «Б» передбачалося будівництво нових районних електростанцій, понад третину загальної потужності яких припадає на долю Південного району. Зокрема, на Україні та в прилеглих до неї південних районах РСФРР намічалось спорудження найбільших з передбачених планом районних теплових станцій: Штерівської (потужністю 100 тис. квт), Лисичанської (80 тис. квт), Білокалитвинської (60 тис. квт), Гришинської (з початковою потужністю 40 тис. квт). Крім них, для енергопостачання Придніпров'я планувалося будівництво Дніпровської ГЕС у районі

⁸ Електрифікація України за роки Радянської влади. К., 1958, с. 37.

⁹ Див.: Ленін В. І. Промова на мітингу в Народному домі в Петрограді 13 березня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 38, с. 34.

¹⁰ Див.: К истории электрификации Советской страны. М., 1952, с. 62—64, 72—74, 95, 107, 110—112.

¹¹ Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня 1922 р. — Повне збір. творів, т. 45, с. 99.

¹² Електрифікація України за роки Радянської влади, с. 36.

м. Олександрівська (Запоріжжя) потужністю 200 тис. квт і з можливим розширенням до 560 тис. квт.

Спорудження потужних теплових електростанцій у Донбасі й Дніпровської ГЕС створювало енергетичну базу для інтенсивного розвитку важкої індустрії Півдня, електрифікації найбільш вантажомістких залізничних колій країни, механізації та електрифікації сільського господарства УСРР, зрошення і обводнення 400 тис. десятин орної землі, що прилягала до Дніпра, Чорного та Азовського морів. Ленінський план ГОЕЛРО спрямовував розвиток країни по шляху великих соціально-економічних перетворень, будівництва планового соціалістичного господарства на базі електрифікації.

У березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад, одностайно схваливши план ГОЕЛРО, доручив Раді народного господарства вжити невідкладних заходів до відбудови й розвитку електроенергетики України, для погодження робіт по електрифікації республіки із загальним господарським планом¹³. У травні 1921 р. постановою Української економічної наради для практичного керівництва справами електрифікації у складі Держплану республіки було утворено спеціальну комісію по електрифікації України (КЕУ). Вона одержала завдання обгрунтувати плани електрифікації окремих галузей та районів і звести їх у загальному республіканському плані. В ході відбудови економіки УСРР КЕУ провела велику роботу по складанню плану електрифікації Лівобережної і Правобережної України, уточненню завдань ГОЕЛРО, затверджених для Півдня країни¹⁴.

В перші роки відбудовного періоду і здійснення плану електрифікації в УСРР головний акцент робився на реконструкцію й раціоналізацію енергосилового господарства промислових підприємств, насамперед — Донбасу і Придніпров'я. Це відповідало настановам плану ГОЕЛРО про найшвидше здійснення програми «А» електрифікації, щоб задовольнити «багато чого з наших виробничих потреб, при порівняно невеликій затраті доступних для нас технічних засобів»¹⁵.

З 1922 р. почалися реконструкція та кушування існуючих промислових електростанцій, спочатку внутрішньовідомчих, а пізніше — міжвідомчих. Ці роботи проводилися на основі докладного плану у п'яти промислових районах Донбасу: Алмазно-Мар'ївському, Центральному, Юзівсько-Макіївському, Лисичансько-Бахмутському і Криндачево-Чистяківському¹⁶.

На боротьбу за відновлення енергогосподарства республіки партія направляла своїх кращих працівників. Так, Донецький губком у другій половині 1922 р. мобілізував для роботи безпосередньо в електропромисловості 178 комуністів з шахт та металургійних заводів¹⁷. Велику роль у боротьбі з «електричним голодом» відіграли комуністичні суботники і недільники. В серпні 1922 р. шахтарі Прохорівського рудника провели недільник допомоги колективу електростанції у відновленні енергогосподарства, в якому взяли участь близько 300 чол. Було змонтовано 1,5 км ліній електропередач, що з'єднали рудник і гірниче селище¹⁸.

¹³ Див.: Відчит 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Харків, 1921, с. 153.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 4, спр. 4105, арк. 72; Комиссия электрификации Украины (КЭУ). Харьков, 1922, разд. III.

¹⁵ План электрификации РСФСР. М., 1955, с. 39.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 11, спр. 39, арк. 112, 132.

¹⁷ Сидоренко П. О. Ленінський план ГОЕЛРО і боротьба Комуністичної партії України за його здійснення. Харків, 1973, с. 38.

¹⁸ Сидоренко П. О. Назв. праця, с. 39—40.

Програма «А» електрифікації основних районів республіки була успішно здійснена до кінця відбудовного періоду. Загалом у Донбасі і Придніпров'ї до 1926 р. були відбудовані, реконструйовані та споруджені 63 електростанції загальною потужністю 223,1 тис. квт. У Донецькому басейні створено п'ять електрокілець тресту «Донвугілля» на основі 20 електростанцій загальною потужністю 61,6 тис. квт¹⁹. Крім них, були відбудовані й реконструйовані 28 станцій металургійних заводів і рудників «Південсталі» (112 тис. квт), 2 станції «Південхімтресту» (19,5 тис. квт) та 13 електростанцій інших відомств (30 тис. квт)²⁰.

Однак відбудова і кушування порівняно дрібних промислових, міських та інших електростанцій не могли кардинально розв'язати проблему певпинно зростаючого енергоспоживання в республіці. Темпи електрифікації відставали від розвитку вугільної, хімічної та інших галузей важкої індустрії. Тому в своїй доповіді на IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.) голова РНК УРСР В. Я. Чубар наголошував на необхідності дальшого зростання промисловості і сільського господарства України у нерозривному зв'язку з проведенням в широкому плані електрифікації й створенням великих центральних і районних станцій²¹.

Ще в червні 1921 р. Рада Праці і Оборони за підписом В. І. Леніна прийняла постанову про будівництво першої з передбачених планом ГОЕЛРО електростанцій для Півдня країни — Штерівської ДРЕС²². Незабаром на річці Міус поблизу вузлової залізничної станції Штерівка було встановлено великий щит з написом: «Тут за вказівкою В. І. Леніна буде споруджена перша в Донбасі потужна державна районна електростанція». Велику увагу будівництву ДРЕС на всіх його етапах приділяли М. В. Фрунзе, Г. К. Орджонікідзе, В. Я. Чубар і багато інших відомих партійних і державних діячів.

Під керівництвом парторганізації, при активній роботі комітету комсомолу і будкому, повсякденній підтримці трудових колективів всього Радянського Союзу будівельники, монтажники й експлуатаційники Штерівської ДРЕС досягли великих трудових перемог. 8 жовтня 1926 р. електростанція вперше дала промисловий струм, 11 лютого 1927 р. було завершено будівництво її першої черги, а 25 вересня 1931 р., випередивши строки зустрічного плану, колектив Штербуду виконав урядове завдання по введенню другої й третьої черги станції, яка мала небачену ще на той час у країні загальну потужність — 152 тис. квт.

Ще на початку періоду технічного переозброєння народного господарства постало питання про прискорене нарощування потужностей районної енергетики. На рубежі 1926—1927 рр. комісія електроплану СРСР, розглянувши внесений урядом України попередній план електрифікації, наголосила на необхідності проектування і будівництва нових ДРЕС, причому без припинення робіт по розширенню діючих станцій за рахунок коштів промислових підприємств²³.

Лева частина цього унікального за масштабами і за рівнем концентрації та централізації районного енергобудівництва прийшлася на першу п'ятирічку. Вона стала вирішальним етапом виконання плану

¹⁹ Клименко Г. Ленінські ідеї електрифікації перетворюються в життя. К., 1957, с. 75.

²⁰ Електрифікація України. К., 1960, с. 51—52.

²¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 147, арк. 17—18.

²² Красный архив, 1935, № 5, с. 60—61.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 11, спр. 4316, арк. 8—15.

ГОЕЛРО. Це пояснюється, по-перше, могутнім розмахом всього господарського будівництва в 1928—1932 рр. Зокрема, на той період припадає найбільш розгорнуте капітальне будівництво велетнів металургії, хімії, машинобудування — головних споживачів електроенергії. По-друге, в основу плану першої п'ятирічки було покладено так званий енергетичний підхід до розвитку економіки, що означало чітке виділення електрифікації як ведучої ланки плану, забезпечення випереджаючих темпів розвитку енергетики. Так, за п'ятирічним планом передбачалося збільшити потужність електростанцій у 3 рази (при зростанні всього промислового виробництва на 168%)²⁴. По-третє, під час здійснення п'ятирічки було продемонстровано зразок комплексного вирішення довгострокових енергетичних завдань у тісному зв'язку з розв'язанням широкого кола економічних і соціальних питань.

У роки п'ятирічки, крім спорудження другої й третьої черги Штерівської ДРЕС, на економічній карті Донбасу і Придніпров'я з'явилися нові великі теплові електростанції — Північно-Донецька при хімічному заводі «Донсода» (замість Лисичанської за планом ГОЕЛРО), Зуївська (замість Гришинської), Шахтинська ім. Артема (за межами УРСР, замість Білокалитвинської), а також Дніпродзержинська та Криворізька ДРЕС, що не входили до плану ГОЕЛРО. Водночас з будівництвом густої мережі ліній електропередач (ЛЕП) і підстанцій у районі демонтувалися дрібні неекономічні станції.

Набирало сили електробудівництво і в інших промислових центрах республіки. Так, у Харкові було розширено діючу міську станцію (Харківська ДРЕС-1) та споруджено новий енергетичний центр поблизу м. Чугуєва (Харківська ДРЕС-2, або «Есхар»). Будувалися нові ДРЕС, проводилася реконструкція і розширення міських електростанцій поблизу Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона, Полтави.

Спорудження кожної з теплових ДРЕС в УРСР у роки першої п'ятирічки — це особлива пам'ятна сторінка в історії радянської енергетики. Справжньою перлиною серед них стала Зуївська ДРЕС, яка разом з Штерівською в довоєнний період являла собою «електричне серце Донбасу». Згідно з рішенням Ради Праці і Оборони будівництва Зуївської ДРЕС було оголошено надударним²⁵.

Зведення станції йшло небаченими темпами. Якщо перші посланці України, РСФРР, Білорусії та інших братніх республік з червоними прапорами і гаслами «Даеш Зуівку», «Виграємо битву за вугілля», «Смерть технічній відсталості країни» з'явилися на березі тихої річки Кринки в листопаді 1929 р., то вже у березні 1932 р. всі три турбіни першої черги станції потужністю 150 тис. квт почали давати струм. «На монтажі Зуївської електростанції встановлено рекорди, яких не знає жодна країна світу», — відзначили в своєму звіті представники англійської фірми «Метро-Віккерс», що брали участь у монтажі устаткування²⁶. В 1933 р. станція виробила 970 млн. квт-год. електроенергії, що становило 45% всього електроспоживання промисловості Донбасу²⁷.

Спорудження і функціонування Штерівської, Зуївської, Північно-Донецької та інших ДРЕС сприяли переборенню поглядів деяких противників максимальної концентрації й централізації в енергетиці, стали дослідницьким полігоном для передових методів будівництва, мон-

²⁴ Електрифікація України за роки Радянської влади, с. 40.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 8, спр. 9260, арк. 250.

²⁶ Стахановцы Зуевской электростанции. М.—Л., 1935, с. 21; Электроэнергия: Орган завпарткома, завкома, сельсовета, стройкома Зуевской ГРЭС, 1936, 31 окт.

²⁷ Стахановцы Зуевской электростанции, с. 23.

тажу та експлуатації устаткування електростанцій. На новий рівень піднялася там партійна, комсомольська і профспілкова робота, широко розгорнулося соціалістичне змагання в колективах будов.

Серед багатьох починань одним з найбільших досягнень радянської енергетики довоєнного часу слід назвати розв'язання складної теплотехнічної проблеми — спалювання у топках потужних котлів антрацитного штибу в розпиляному стані. В американській і західноєвропейській практиці, що використовували порошкове спалювання, не було досвіду розмолочування і спалювання вугілля, рівноцінного за твердістю та хімічним складом антрацитному штибу. Саме на Штерівській електростанції вперше у світовій практиці було вирішено це питання. На основі її досвіду Зуївська, Північно-Донецька та інші південні ДРЕС будувалися з врахуванням можливості використання такого палива. Вже у 1932 р. 47,9% електроенергії районних станцій України вироблялося на основі спалювання антрацитного штибу²⁸, який з покидків палива, що захарашували територію рудників, перетворився на важливе енергетичне джерело в Європейській частині СРСР. Це сприяло поліпшенню паливного балансу країни і стало реальним виконанням ленінського завдання про «використання непершокласних сортів палива... для одержання електричної енергії з найменшими затратами на добування й перевезення пального»²⁹. В 1935 р. — останньому році виконання плану ГОЕЛРО — штиб і гідроенергія як найдешевші види енергоресурсів забезпечували 75,7% всієї електроенергії, яку виробили районні станції³⁰. І це в той самий час, коли західна енергетика, зокрема американська, дедалі більше орієнтувалася на безоглядне (з точки зору кінцевих наслідків) спалювання першокласних видів кам'яного вугілля, нафтопродуктів, а згодом і природного газу.

Визначною віхою у здійсненні плану ГОЕЛРО стало спорудження у 1927—1932 рр. Дніпровської ГЕС. «Дніпрогес — це не просто одна з сотень електростанцій, збудованих за роки Радянської влади. Є сьогодні і потужніші, досконаліші, але ця, Дніпровська, стала для нас неомовби символом індустріальної могутності Країни Рад» — підкреслював у книзі «Відродження» Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев³¹.

Задовго до революції вітчизняні вчені та інженери висуvalи чимало проєктів про перетворення Дніпра в суцільну судноплавну магістраль. З початку ХХ ст. вивчалася можливість поряд з питаннями судноплавства вирішити і проблеми енергетики. Однак капіталістичні виробничі відносини стали непереборною перепорою в їх розв'язанні.

З перемогою Жовтня вже у 1917 р. з ініціативи В. І. Леніна створюється Управління робіт по шлюзуванню порожистої частини річки³². Ще до закінчення громадянської війни комісія ГОЕЛРО відповіла проєктно-дослідницькі роботи в цьому напрямі, а влітку 1921 р. відомому енергетику проф. І. Г. Александрову, що очолює економіко-технічну раду Електробуду, було доручено розробку технічного проєкту гідроелектростанції³³. 20 березня 1924 р. РНК затвердила склад ко-

²⁸ УСРР в цифрах: Стат. довідник. К., 1936, с. 69.

²⁹ Ленін В. І. Начерк плану науково-технічних робіт.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 217—218.

³⁰ УСРР в цифрах, с. 69.

³¹ Брежнев Леонід Ілліч. Відродження. К., 1979, с. 4.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 2263, оп. 2, спр. 93, арк. 60.

³³ Там же, оп. 4, спр. 49, арк. 172.

місії по нагляді за своєчасною розробкою проекту Дніпрогесу на чолі з В. Я. Чубарем ³⁴.

До розробок цього проекту ГОЕЛРО були залучені кращі наукові та інженерно-технічні сили країни ³⁵. Проектування нового енергогіганту було справою надзвичайно складною. Досвіду спорудження комплексів, подібних Дніпробуду, взагалі не було не тільки в СРСР, а й у світовій практиці. В зв'язку з цим проект доводилося перероблювати кілька разів. У 1925 р., незважаючи на певні труднощі, його розробка в основному була завершена. 13 липня того ж року в наказі ВРНГ СРСР, підписаному Ф. Е. Дзержинським, зазначалося: «Нині закінчено складання технічного проекту спорудження гідроелектричної станції на р. Дніпрі і поставлено на чергу питання про економічну оцінку проекту, про час початку будівельних робіт по спорудженню цієї станції» ³⁶.

Одночасно вживався ряд дійових заходів по закінченню всіх підготовчих робіт на Дніпробуді й безпосередній організації будівництва. Партія дала рішучу відсіч троцькістам та правим опортуністам, їх потугам зірвати проектування, а пізніше — й будівництво Дніпрогесу, а також взагалі виступам проти генеральної лінії на індустріалізацію й електрифікацію країни.

Комуністична партія України на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (11—12 серпня 1927 р.) дала нищівну відсіч всім антипартійним елементам. В. Я. Чубар, викриваючи погляди троцькіста Дашковського про нездійсненність будівництва Дніпрогесу, заявив, що ці «процтва» провалилися, що радянський народ весною 1927 р. приступив до спорудження станції і зводить її швидкими темпами ³⁷.

Ще 22 грудня 1926 р. для керівництва загальними роботами по спорудженню ГЕС було створено Управління дніпровського будівництва — Дніпробуд ³⁸, яке підпорядковувалося безпосередньо Президії ВРНГ СРСР. У спорудженні Дніпрогесу взяли участь трудящі майже всіх національностей Радянського Союзу. У великій інтернаціональній співдружності тут працювали українці, росіяни, представники інших братніх народів нашої країни ³⁹.

Колектив Дніпробуду всього за 5 років мав виконати небачений у практиці гідробудування обсяг робіт: зведення дніпровської греблі, спорудження самої ГЕС, шлюзових каналів для проходу суден, двох мостів, ЛЕП довжиною 883 км для охоплення всіх найближчих промислових районів Донбасу, Придніпров'я, Криворіжжя, 11 знижувальних підстанцій тощо. Однак ГЕС була лише стрижнем унікального комплексу всього Дніпробуду. Адже на її енергії створювався цілий ряд хімічних, металургійних та інших підприємств. І дніпробудівці при постійній підтримці всієї країни вирішили безліч, здавалося б, нездійсненних завдань.

Так, не менш складною, ніж проектування Дніпрогесу, виявилася розробка проектів заводів — споживачів його енергії. ВРНГ СРСР прийняла рішення розробляти проекти і вести будівництво власними силами, а іноземних консультантів залучати лише в зв'язку з окреми-

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 3, спр. 2406, арк. 14.

³⁵ Див.: Первые годы строительства в СССР. М., 1968, с. 319.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 4372, оп. 4, спр. 90, арк. 5—6.

³⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 355, арк. 15.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 3, спр. 2480, арк. 440.

³⁹ Информационный листок Днепростроя: Приложение к бюллетеню Хроника Днепростроя, 1929, № 10—11, с. 214.

ми питаннями ⁴⁰. Зокрема, з понад 200 проектів для різних об'єктів Дніпровського алюмінієвого комбінату тільки 2 з них замовлялися зарубіжним фірмам. Всі інші були виконані радянськими спеціалістами ⁴¹. Значну роботу по проектуванню інших важливих промислових об'єктів здійснив ряд союзних та республіканських спеціалізованих установ. Це мало важливе значення для дальшого розвитку індустріального будівництва в СРСР.

Дніпробуд вражав навіть зарубіжних спеціалістів рівнем механізації будівництва. Робітники дуже швидко освоювали машини і механізми, які були закуплені за рубезем, зокрема в США. Тільки на початковому етапі вони монтувалися американцями, а згодом — збиралися і налагоджувалися радянськими монтажниками. Американські консультанти рекомендували запросити для обслуговування техніки робітників із США, але колектив будівельників вирішив по-іншому. Кращі ударники були виділені для роботи на імпортному устаткуванні. Одночасно для них організували мережу курсів та гуртків по вивченню техніки. За короткий час Дніпробуд не тільки мав необхідний персонал для обслуговування складних механізмів, але й забезпечував кваліфікованими кадрами інші будови ⁴². Незабаром у механічних майстернях будови робітники почали самостійно виготовляти складне обладнання, яке нещодавно вивозилося із США ⁴³.

Під час спорудження Дніпрогесу було досягнуто ряд небачених трудових рекордів, що стало можливим завдяки свідомій і творчій праці робітників на благо соціалістичної Вітчизни. Так, перевиконувалися плани кладки бетону. 4 грудня 1930 р. у греблю було укладено 500-тисячний кубометр бетону, що значно перевищувало світовий рекорд бетонування за один сезон. Світові рекорди встановлювалися і під час монтажу агрегатів, зокрема турбін. Так, першу з них змонтували за 34, другу — за 29, третю — за 26, четверту — за 29, а п'яту, останню (для першої черги ГЕС) — за 23 робочих дні. Американці в той час монтували агрегати меншої потужності протягом 45 днів. У зв'язку з цим вони неодноразово заявляли, що на Дніпрогесі робилося те, що їм здавалося неможливим ⁴⁴.

На такому величезному будівництві, як Дніпробуд було підготовлено кваліфіковані інженерно-технічні та робітничі кадри для всієї країни, нагромаджено величезний досвід управління та організації робіт.

Напередодні урочистого пуску Дніпрогесу в листі до всіх трудящих країни робітники та інженерно-технічні працівники, які споруджували цей енерговелетень, пророче заявили: «Минуть роки, велика Радянська країна збудує ще грандіозніші станції на Волзі, на Ангари, але назавжди в пам'яті трудового народу залишиться велика і чудова поема будівництва найбільшої поки в світі гідростанції на Дніпрі під час першої п'ятирічки» ⁴⁵.

Здійснення ленінського плану ГОЕЛРО стало величезною соціально-економічною й науково-технічною перемогою нового суспільства.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 139, арк. 219, 227, 230.

⁴¹ Запорізький обласний державний архів, ф. Р-995, оп. 1, спр. 838, арк. 8—23.

⁴² Див.: Янтаров С. Великое историческое строительство. К., 1934, с. 51—52; Харьковский пролетарий, 1929, 26 окт.; Винтер А. В. От Шатуры до Днепрогеса: Говорят строители социализма. Воспоминания участников социалистического строительства в СССР. М., 1959, с. 42.

⁴³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 131, арк. 7.

⁴⁴ Хроніка Дніпрогесу: Бюлетень Дніпровського строительства, 1932, № 29—30, с. 41.

⁴⁵ Вісті, 1932, 8 жовт.

Накреслена В. І. Леніним програма відбудови й технічного переозброєння соціалістичного господарства на 15 років була набагато переви-conана, причому практично повністю за рахунок власних, внутрішніх джерел.

Небачені до того часу темпи зростання були характерні й для енергетики УРСР. Наприкінці другої п'ятирічки, в 1937 р. республіка виробляла чверть усієї електроенергії Союзу РСР⁴⁶. Дореволюційна Україна зовсім не знала районної енергетики. За роки перших п'ятирічок у республіці виросли такі електростанції, які за потужністю, технічною досконалістю та економічними показниками зайняли провідні місця в європейській і світовій енергетиці⁴⁷.

Електрифікація сприяла бурхливому зростанню і раціональнішому розміщенню продуктивних сил республіки, ефективному використанню природних ресурсів. Електроенергія як рушійна сила технічного прогресу інтенсивно впроваджувалася в усі галузі народного господарства. Тільки за 1927—1935 рр. її споживання в промисловості зросло в 5,9, у сільському господарстві — в 10,6 раза, у побуті — в 4 рази⁴⁸. Одночасно відбувалися революційні зрушення в характері та змісті суспільної праці, що виявилось, насамперед, у зростанні її продуктивності, в якісних і кількісних змінах соціального та професійного складу трудящих.

Все це означало величезні успіхи в справі електрифікації країни, що заповідав В. І. Ленін.

Грандіозний шлях пройшла радянська енергетика за 60 років після прийняття ленінського плану ГОЕЛРО. В розвитку цієї важливої галузі народного господарства здійснено могутній якісний стрибок до створення унікальної за масштабами Єдиної електроенергетичної системи СРСР (ЄЕЕС) та Об'єднаної енергосистеми країн — членів РЕВ. Це також шлях від первістків ГОЕЛРО — Шатурської і Штерівської ДРЕС та Волховської ГЕС до найбільших у світі теплових («Криворізької, Костромської»), гідравлічних (Братської, Красноярської) та багатьох атомних енергогігантів. Це шлях від першої високовольтної ЛЕП Донбасу напругою 110 кв до створення наддалеких ліній електропередач ЄЕЕС СРСР напругою 1150 кв змінного і 1500 кв постійного струму. Радянська енергетика вийшла на передові рубежі науково-технічного прогресу.

«Електрифікація, що є стрижнем будівництва економіки комуністичного суспільства, відіграє провідну роль у розвитку всіх галузей народного господарства, у здійсненні всього сучасного технічного прогресу»⁴⁹. Зростаючі потреби електрифікації народного господарства на сучасному етапі ставлять на порядок денний наукове обґрунтування довгострокового розвитку всього великомасштабного паливно-енергетичного комплексу Радянського Союзу. Тому нині за ініціативою ЦК КПРС розробляється енергетична програма країни на тривалу перспективу та закон про паливно-енергетичний комплекс СРСР.

Під час створення такої програми, своєрідного «ГОЕЛРО-2», не можна не враховувати положень першого перспективного народногос-

⁴⁶ Социалистическое строительство Союза ССР. 1933—1938 гг.: Стат. сборник. М.—Л., 1939, с. 161.

⁴⁷ Див.: УССР в цифрах в 1979 году: Краткий стат. справочник. К., 1980, с. 56; Познанский О. А., Кудіненко В. Н. История формирования, размещение и перспективы развития промышленности Донецкого экономического административного района.— Энергетика. Харьков, 1962. Вып. VII, с. 44—45.

⁴⁸ Советская Украина за 20 лет. К., 1938, с. 27.

⁴⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, с. 60.

подарського плану. Ленінські методологічні принципи планування електрифікації, весь багаторічний досвід здійснення плану ГОЕЛРО і сьогодні зберігають свою актуальність.

А. И. Эпштейн, В. Н. Кудиненко

ЛЕНИНСКИЙ ПЛАН ГОЭЛРО
И ЕГО ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ НА УКРАИНЕ

Р е з ю м е

В статье анализируются ленинские идеи об электрификации страны, показано место Украины в плане ГОЭЛРО, на фактическом материале рассматривается его осуществление в республике. Авторы показывают значение основополагающих ленинских идей для современного этапа развития советской энергетики.

«ВОПРОСЫ НОВОЙ И НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ»

Д. П. УРСУ (Одеса)

Минуло майже 15 років з того часу, як почав виходити міжвідомчий збірник, на сторінках якого висвітлюються наукові дослідження з нової та новітньої історії, що провадяться у вищих навчальних закладах Української РСР. Перш ніж сказати, наскільки успішно це періодичне видання виконує покладені на нього завдання та що в ньому змінилося після того, як «Український історичний журнал» опублікував докладний огляд перших його 12 випусків¹, наведемо деякі кількісні дані. Протягом 1971—1978 рр. у 12 випусках (13—24) було опубліковано 175 статей і повідомлень 117 авторів, тобто в цьому плані мало що змінилося порівняно з попереднім періодом. Проте можливості опублікувати підсумки наукових досліджень для вчених вузів погіршилися, оскільки з 1976 р. замість двох номерів збірника на рік почав виходити один. Саме з цього часу випуск збірника було доручено Харківському державному університету і майже повністю змінився склад редакційної колегії. Можна сподіватися, що переведення видання до Києва відіграє позитивну роль, сприятиме активізації вивчення у вузах Української РСР актуальних проблем історії зарубіжних країн.

Як і раніше, збірник був трибуною переважно молодих учених: 27% його матеріалів написані аспірантами, 20% — викладачами, що не мали наукового ступеня. Загалом це становить майже половину опублікованих праць. 42% статей написані кандидатами наук, доцентами. Надрукували в збірнику свої праці й відомі в республіці вчені, зокрема К. Д. Петряєв, С. І. Сидельников, Г. Й. Чернявський, П. М. Калениченко, Л. А. Коваленко, Г. В. Марченко, В. Я. Тарасенко та ін. Таким чином, авторський склад збірника свідчить про вдале поєднання досвіду науковців старшого покоління з науковим пошуком молодшої змін. Варто й надалі прагнути до збалансованості авторів різних наукових категорій.

Якщо структура наукової кваліфікації авторів не викликає заперечень, то регіональний їх розподіл свідчить про значну географічну диспропорцію. Йдеться про те, що випуски 13—21, що вийшли у видавництві Київського університету, більш ніж на половину заповнені матеріалами киян, наступні ж випуски, 22—24, що видавалися в Харкові, — публікаціями харківських авторів. Значно менше друкувалося в збірнику досліджень істориків Одеси, Львова, Ужгорода, Чернівців і Донецька. І зовсім відсутні праці вчених таких великих вузівських центрів, як Дніпропетровськ, Запоріжжя та Сімферополь. На наш погляд, редколегії збірника потрібно надалі ретельніше дотримуватися регіонального принципу при формуванні окремих випусків, добиваючись ши-

¹ Див.: «УІЖ», 1972, № 1, с. 128—132.

рокого представництва вузів різних міст з тим, щоб науковий орган справді відповідав республіканським масштабам.

Проблемно-тематична структура «Вопросов новой и новейшей истории» визначається прагненням редакції якнайповніше представити на сторінках збірника всю різноманітність наукових досліджень, що проводяться в республіці, звернути особливу увагу на методологічні й історіографічні проблеми. В статтях збірника висвітлювалися такі актуальні, суспільної значимості події, як святкування 50-річчя утворення СРСР і 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Зокрема, стаття В. Я. Тарасенка «Міжнародне значення створення СРСР» відкриває 15-й випуск збірника. Різноманітні аспекти всесвітньо-історичного значення Великого Жовтня висвітлюються в статтях М. П. Подлесного (вип. 23) та І. М. Кулинича (вип. 24). В них на основі творчого вивчення ленінської теоретичної спадщини, матеріалів XXIV і XXV з'їздів КПРС показано величезний вплив головної події XX ст. — Великої Жовтневої соціалістичної революції — на розвиток світового революційного процесу в минулому і на сучасному етапі.

Велику увагу цілого ряду вчених республіки привертає міжнародний робітничий і комуністичний рух. У випуску 15-му збірника, наприклад, було вміщено статтю К. Д. Петряєва, присвячену деяким актуальним проблемам методології вивчення сучасного революційного процесу. Ії автор справедливо підкреслює необхідність підвищення методологічного рівня досліджень сучасного монополістичного капіталізму та його антагоністичних суперечностей, творчого розкриття нових рис у класовій боротьбі пролетаріату розвинутих капіталістичних країн. Однак не з усіма висновками К. Д. Петряєва щодо перспектив національно-визвольних революцій у країнах, що розвиваються, можна погодитися. Так, класифікація цих держав, на наш погляд, є спірною і недостатньо аргументованою (вип. 15, с. 10—11).

А. Д. Перевозов присвятив свою статтю поглядам основоположників марксизму-ленізму на співвідношення загальних і національно-визвольних рис у революційній боротьбі робітничого класу (вип. 22, 23). Теоретичний рівень статті достатньо високий, хоча вона більше підійшла б до видання з наукового комунізму. Серію статей про міжнародний робітничий і комуністичний рух після другої світової війни опублікував у збірнику В. Д. Лисоченко (вип. 13, 14, 15, 16). Разом з попередніми його працями, надрукованими в цьому ж виданні, ці статті могли б стати основою монографічної праці.

З інших актуальних проблем, що дістали відображення на сторінках міжвідомчого збірника, слід назвати пролетарський інтернаціоналізм у відносинах між радянським народом і трудящими зарубіжних країн. Так, діяльність МОДРУ Української РСР у довоєнні роки досліджує В. К. Гусаров (вип. 14). Про допомогу радянського народу трудящим Іспанії, Австрії, Англії та інших країн пишуть О. А. Комшуков (вип. 22, 23), А. І. Каркач (вип. 22), С. В. Кушинська (вип. 24), Ш. Файзієв (вип. 14) та ін. З великим інтересом читається стаття П. С. Соханя та В. В. Кравченко про зв'язки видатного діяча болгарського й міжнародного комуністичного руху Г. Димитрова з українським народом (вип. 15).

Треба відзначити, що всі ці праці написані на основі широкого використання переважно архівних джерел і дають досить повну, хоча і дещо мозаїчну, картину інтернаціональної солідарності народів СРСР з трудящими зарубіжних країн у перетвоєнні роки. Періоду другої світової війни присвячені статті В. М. Казака «Радянські люди — учасники партизанського руху в Сербії» (вип. 17) та Л. Є. Леонтьє-

вої — «Участь прогресивної інтелігенції США у русі солідарності з радянським народом у перший період Великої Вітчизняної війни» (вип. 24). Історичні джерела інтернаціоналізму французького пролетаріату — тема статті Т. Г. Солтановської (вип. 13).

У багатьох матеріалах збірника досліджуються різноманітні аспекти співробітництва народів СРСР у галузі економіки, політики й культури з трудящими країн, що йдуть шляхом соціалізму й комунізму. В. І. Худанич, зокрема, обрав темою своєї статті політичне співробітництво СРСР з народною Угорщиною (вип. 18). Економічні зв'язки СРСР і Польщі в 1956—1960 рр., коли польський народ боровся за виконання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, розглядає у своєму дослідженні А. І. Йолкін (вип. 24). М. І. Фіров проаналізував початковий етап політичного і військового співробітництва СРСР з Чехословаччиною (вип. 15, 20). Про розвиток зв'язків між громадськими організаціями Радянського Союзу і Куби (на матеріалах архівів Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Товариства радянсько-кубинської дружби та його Одеського відділення) йдеться в статті І. С. Покровської (вип. 17). Інтернаціональним зв'язкам угорського народу присвячені публікації І. Г. Повхана (вип. 17, 24). Проблему єдності й співробітництва країн соціалістичної співдружності обрали темою своїх статей С. Ф. Казар (вип. 21) та В. М. Горський (вип. 16).

Таким чином, тема пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, яка раніше на сторінках «Вопросов новой и новейшей истории» майже не розроблялася, представлена нині досить широко. Проте інша важлива проблема, якій у перших дванадцяти випусках присвячувався цілий ряд змістовних статей, висвітлюється в збірнику значно менше. Це стосується питань зовнішньої політики СРСР та міжнародних відносин у новітній період. Тут можна виділити лише окремі статті, автори яких піддають аргументованій критиці агресивну зовнішню політику США в різних «гарячих точках» планети: Б. М. Гончар — у Східному Середземномор'ї (вип. 14, 15), В. Н. Євдокимов — у В'єтнамі (вип. 20, 21), М. В. Грищенко — у районі Карибського моря (вип. 14, 15). До цієї ж проблематики примикає й стаття Т. В. Ладиченко, у якій висвітлюються погляди відомого американського історика і дипломата Джорджа Кеннана на радянсько-американські відносини (вип. 20). Викликає, однак, подив, що автор статті аналізує праці Кеннана не за першоджерелами і тому, природно, не робить ніяких нових спостережень і висновків і нічого не додає до того, що вже відомо з названої теми.

Одним з головних напрямів досліджень радянських історіографів є критика сучасної буржуазної і реформістської історіографії зарубіжних країн. Вони досить широко представлені на сторінках збірника. Західнонімецьку буржуазну історіографію різноманітних проблем нової і новітньої історії піддано гострій критиці у статтях І. М. Теодоровича (вип. 13), С. К. Звонської (вип. 15), Р. В. Долгилевича (вип. 13) та Л. М. Порева (вип. 20). Сучасна англо-американська буржуазна і реформістська історіографія аналізується в публікаціях О. Н. Решетникова (вип. 24), Л. М. Шараєвої (вип. 20) та Л. С. Буланенко (вип. 15). В. В. Глібов та К. С. Лузик аргументовано критикують сучасну американську історіографію молодіжного й негритянського рухів у США (вип. 23, 15). З залученням численних документальних даних радянських і польських архівів Ю. І. Макар викриває вигадки окремих західних авторів про причини й наслідки Варшавського повстання 1944 р. (вип. 16). Цикл статей про деякі концепції французької буржу-

азної історіографії написала Л. В. Таран (вип. 17, 19, 21). В них аналізуються праці відомих істориків Л. Февра та М. Блока, показано сильні й слабкі сторони їх методології історичних досліджень. Не можна, однак, не звернути уваги на той факт, що дослідниця використала літературу 10—15-річної давності, тоді як є новітні публікації з даної проблеми. Такі ж недоліки характерні й для інших матеріалів збірника. Це зумовлено, очевидно, тим, що статті переважної більшості авторів являють собою розділи їх дисертацій. В цьому немає нічого поганого, оскільки захист дисертаційної праці є визнанням її актуальності та наукової цінності. Треба лише, публікуючи окремі фрагменти, надавати їм закінченого вигляду і враховувати найновішу літературу.

Науковці вищої школи не можуть обійти увагою й таку важливу проблему, як критика буржуазної історіографії з проблем вітчизняної історії. Досі на вузівських кафедрах зарубіжної історії вивчалася, як правило, лише історіографія зарубіжних країн. Тим часом історична наука капіталістичних держав піддає розгляду різноманітні питання історії СРСР і, зокрема, Української РСР. При цьому переважно грубо перекинується минуле радянського народу, внутрішня й зовнішня політика КПРС. Назріла необхідність розгорнути міжпредметні дослідження, поклавши критику сучасної буржуазної історіографії в основу взаємного співробітництва кафедр історії зарубіжних країн, історії СРСР та історії УРСР. Інститут історії АН УРСР та його друкований орган «Український історичний журнал» могли б стати координуючим центром у цій справі.

Вчені Української РСР плідно працюють над вивченням радянської і марксистської зарубіжної історіографії окремих проблем новітньої історії країн соціалістичної співдружності. Так, Т. Г. Лазоренко та І. М. Бірюлев зробили вдалу спробу узагальнити праці радянських істориків, присвячені революції 1918 р. у Німеччині. До речі, вони пропонують власне трактування деяких спірних питань (співвідношення між об'єктивними і суб'єктивними факторами в революції, роль Рад у ній та ін.) (вип. 17, 19). У статті С. Л. Каїрова показано, як у радянській історичній літературі висвітлюється хід збройного повстання югославських трудящих проти фашистських окупантів у 1941 р. Автор опрацював значну кількість джерел і зумів подати досить повну картину початку визвольної війни в Югославії (вип. 23). Короткий огляд джерел та історичної літератури про польське повстання 1831 р. на Правобережній Україні зробив у своїй статті Л. В. Баженов (вип. 18). З інших історіографічних статей збірника привертають увагу праці П. М. Калениченка (вип. 13, 14, 16), у яких досліджується сучасна радянська й польська історіографія ряду важливих питань минулого ПНР, зокрема українсько-польських відносин, участі польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні.

У ряді статей досліджується сучасна марксистська історіографія країн соціалістичної співдружності: НДР, Болгарії, Чехословаччини, Угорщини. Серед них треба відзначити матеріали М. М. Швагуляка (вип. 19), Н. С. Гвоздик (вип. 16, 17), С. К. Звопської (вип. 17), В. П. Пугача (вип. 14), О. В. Крапивіна (вип. 22).

Заслужовують схвалення вміщені в збірнику статті, в яких порушуються загальні проблеми методології й методики історичних досліджень. Так, про основні риси політичного, власне історіографічного й філософсько-теоретичного елементів, які необхідно аналізувати в історіографічних працях, можна дізнатися із статті К. Д. Петряєва (вип. 18). Відомому радянському вченому в галузі нової і новітньої історії Болгарії В. А. Жебокрицькому присвячена стаття С. І. Сидельникова

(вип. 22). Зміст і структура університетського курсу джерелознавства нової та новітньої історії аналізуються в полемічній публікації Г. Й. Чернявського (вип. 22). В ряді випусків збірника (13, 14, 16, 21) подаються інформації про науково-дослідницьку роботу, що проводиться на кафедрах Львівського, Харківського, Одеського й Чернівецького університетів. На жаль, давно вже не було повідомлень про наукові досягнення провідної в республіці кафедри нової та новітньої історії Київського університету. На нашу думку, подібні інформації повинні публікуватися регулярно, а не час від часу.

Окремо слід сказати про статтю, яка наочно демонструє великі можливості наукознавчого підходу до історіографії. Йдеться про новаторське за своїм задумом і написанням спільне дослідження С. І. Сидельникова та Г. Й. Чернявського. У ньому докладно аналізуються деякі кількісні показники підготовленого цими ж авторами бібліографічного довідника, присвяченого історикам-славістам СРСР*. Систематизовані цифрові дані свідчать про стан цілої галузі радянської історичної науки, простежують проблемно-тематичну еволюцію досліджень, зростання наукових кадрів тощо (вип. 23). Науково-метричний аналіз розширює рамки історіографічних досліджень, підвищує об'єктивність і аргументованість висновків, дає змогу оцінити перспективу розвитку тієї чи іншої галузі науки.

Коло наукових пошуків викладачів вищої школи досить широке, але, як і в перших дванадцяти випусках, найбільша кількість статей присвячується питанням слов'янознавства. Так, історію Польщі, Болгарії, Чехословаччини і Югославії, зв'язки цих країн з СРСР, а також загальні проблеми слов'янознавства висвітлюють 36 учених, тобто майже третина авторів збірника (47 статей). Крім того, у збірнику вміщено 8 статей з історії Угорщини, 3 — Румунії, 11 — НДР, а також кілька матеріалів про зовнішньополітичні проблеми В'єтнаму та Куби. Отже, історії країн соціалістичної співдружності відводиться більша половина друкованого обсягу збірника. Такий напрям історіографічних досліджень зумовлений, з одного боку, актуальністю й значимістю проблем світового соціалізму, а, з іншого, — мовною й географічною близькістю, що полегшує роботу в архівах і бібліотеках обраної для вивчення країни.

Як і раніше, найбільшу увагу вчених привертає історія ПНР та НРБ, зокрема, початкові її періоди досліджуються в статтях Ф. І. Степанова (вип. 18), С. І. Сидельникова (вип. 20), В. П. Макогона (вип. 19, 20), Т. А. Балабушевич (вип. 14). Події початку ХХ ст. в житті народів Чехословаччини та Югославії розглядаються в дослідженнях І. М. Теодоровича (вип. 14) та О. С. Позіної (вип. 14, 17). І. І. Белякевич присвятив дві статті (вип. 14, 15) революційним солдатам Белгородського польського полку. Питання соціалістичного будівництва в Польщі і Болгарії висвітлюють Л. О. Зашкільняк та Р. Д. Кайда (вип. 20, 22), а також А. І. Черній (вип. 13, 24). Початковий період радянсько-чехословацької дружби відображено в статтях М. І. Фірсова (вип. 13, 15, 20). Проте не можна не констатувати недостатній обсяг досліджень з проблем будівництва нового суспільства у названих країнах.

Дещо повніше представлено в збірнику період боротьби за побудову основ соціалізму в НДР, УНР та СРР. Соціалістичній перебудові сільського господарства в НДР присвячено, зокрема, 4 статті М. М. Алексієвця (вип. 13, 14, 18, 22). Однак він акцентує увагу на суто

* Историки-слависты СССР: Библиографический справочник. Харьков, 1969.

економічних явищах, обходячи окремі соціальні й політичні аспекти проблеми. Розвиток сільського господарства в НДР досліджується також у статтях М. В. Бака (вип. 16, 24). Іншим важливим соціально-економічним і політичним проблемам НДР у збірнику, на жаль, не приділяється увага. Хід будівництва соціалізму в Угорщині висвітлюється у згадуваній вище узагальнюючій праці В. І. Худанича, ряді досліджень І. Г. Повхана (вип. 17, 19, 24), а також у написаній не за періодджерелами, а за літературою статті Є. В. Пашкової (вип. 16). Розвитку сільського господарства соціалістичної Румунії присвячені публікації Г. В. Марченка (вип. 16, 24). Проте, використавши великий фактичний матеріал, автор переобтяжив їх цифровими даними на шкоду аналізу й узагальнюючим висновкам. Таким чином, доводиться зробити висновок, що загальні закономірності й специфічні риси будівництва розвинутого соціалізму в європейських країнах соціалістичної співдружності висвітлюються в збірнику недостатньо.

Значна увага в збірнику приділяється історії США. Крім згадуваних вище історіографічних праць В. В. Глібова, К. С. Лузик та Т. В. Ладиченко, певний науковий інтерес викликають статті М. К. Матусевича про економічні проблеми американського імперіалізму (вип. 17, 18, 20). Т. Ф. Черепанов цікаво написав про ставлення до негрів в американському профспілковому русі (вип. 14). Д. М. Наумов аналізує нову програму Компартії США (вип. 20). Маловідомі факти про поширення ідей утопічного соціалізму в 40-х роках XIX ст. у США наводить М. О. Авдеев у своєму дослідженні (вип. 15), яке відзначається обґрунтованістю й уважним вивченням джерел. Вісім статей присвячено викриттю агресивної зовнішньої політики США на сучасному етапі в різних частинах земної кулі. Їх автори, переважно аспіранти Київського держуніверситету, добре володіють матеріалом, вміло аналізують таке своєрідне джерело, як дипломатичні документи, піддають критичному аналізу досить велике коло нових праць зарубіжних дослідників.

Науковці вищої школи продовжують активно вивчати історію Німеччини, Франції та Англії. Так, Г. В. Павленко присвятив ряд статей німецькій соціал-демократії наприкінці XIX — на початку XX ст. І хоча ця проблема досить добре вивчена радянськими історіографами, Г. В. Павленку вдалося знайти власний підхід до неї і зробити цікаві висновки. Внутрішньополітична боротьба в кайзерівській Німеччині розкривається в статті А. І. Балобаєва (вип. 16). Міжвоєнний період німецької історії відображено в працях М. Є. Рожина та В. П. Газіна (вип. 21, 23, 24).

Якщо в попередньому огляді відзначалося, що у перших випусках збірника не було жодної статті з питань внутрішньої і зовнішньої політики ФРН, то тепер слід сказати, що цю прогалину заповнено. 7 статей з названої теми вийшло у світ. Їх автори — В. Д. Лисоченко, Л. М. Слюсар, В. Д. Мирончук — досліджують досить актуальні питання сучасної історії країни.

Завжди привертала увагу радянських учених класова боротьба у Франції в новий та новітній періоди. Про це свідчать і рецензовані випуски збірника. Так, кульмінаційне піднесення буржуазної революції 1789—1794 рр. і роль Марата в ньому обрала темою своєї статті Т. Г. Солтановська; боротьбу французького пролетаріату на чолі з комуністами за політичні й економічні права трудящих — М. І. Чупрун, О. І. Осташко, В. І. Бондарчук, В. В. Шаповалов та В. В. Зішченко. Не всі ці публікації рівноцінні за ступенем новизни й глибиною теоретичних узагальнень, але вони додають деякі нові моменти до вже відомого.

10 статей у збірнику присвячено історії Англії, тобто кількість їх порівняно з попередніми випусками значно збільшилася. Зокрема, теза К. Маркса про соціальне законодавство як особливу форму класової боротьби на матеріалах епохи імперіалізму початку ХХ ст. розкривається в статтях Д. П. Урсу (вип. 13, 17). Британська зовнішня політика напередодні й у роки першої світової війни висвітлюється в публікаціях В. В. Зайцева (вип. 18) та Є. В. Лихача (вип. 21). А. І. Каркач та А. І. Чорноскотов досліджують робітничий рух в Англії у 20-х роках (вип. 19, 22, 23). Діяльність англійських комуністів по згуртуванню мас на антимонopolістичну боротьбу дістала відображення в статтях Н. С. Пашко та О. К. Джеджули (вип. 22, 15). Щоправда, останній автор подав неточну назву компартії Великобританії.

Крім названих вище великих держав, у вузах УРСР досліджується також історія Австрії та Греції. Ю. І. Поп, наприклад, показує, як у дореволюційній Росії була зустрінена національна програма австрійської соціал-демократії (вип. 18), а О. Г. Прокопчук висвітлює робітничу політику цієї партії в період революції 1918 р. (вип. 23). Увагу С. В. Кушинської привернула антифашистська боротьба австрійського пролетаріату в 30-і роки (вип. 24). М. В. Кірсенко присвятив дві статті зовнішній політиці грецького уряду в 1912—1913 рр. (вип. 13, 16). Він використав опубліковані й архівні джерела багатьма мовами і зумів докладно висвітлити малодосліджену досі проблему.

Ширше, ніж раніше, розробляють науковці вищої школи історію країн Азії, Африки й Латинської Америки. Тут слід насамперед назвати праці харківських учених Ю. Г. Литвиненка та О. О. Чувпила, які висвітлюють комуністичний і національно-визвольний рух в Індії у міжвоєнний період (вип. 22—24). До цієї проблеми примикає й спільна праця В. М. Горського та А. І. Сердюка, але вони обрали для дослідження ближчу до сучасності епоху (вип. 18). Й. М. Шкляж присвятив свою статтю рабовласництву в Капській колонії на початку ХІХ ст. (вип. 13), С. Б. Буряк — діяльності африканських дипломатів в ООН (вип. 17). Проблеми Латинської Америки, зокрема проникнення фашистських держав у цей регіон напередодні другої світової війни, розкриваються в замітці В. П. Кириченка.

Щоб стимулювати вивчення історії, політики, економіки, ідеології, літератури й мови народів країн Азії й Африки, доцільно організувати в республіці видання міжвідомчого наукового збірника з проблем сходознавства, як це було у 20-х роках.

Підбиваючи підсумки даного огляду, хочеться висловити вивченість, що редколегія міжвідомчого наукового збірника «Вопросы новой и новейшей истории» поліпшить свою роботу: подолає стихійність в організації матеріалів, підвищить науковий і теоретичний рівень статей, усуне дрібню. Значно допомогла б у цьому розробка перспективного п'ятирічного плану тематичних збірників, згідно з яким і працювали б зацікавлені кафедри та окремі дослідники. Настав час збільшити періодичність випуску збірника, який має своєчасно відгукуватися на актуальні міжнародні події. Міністерство вищої освіти УРСР, Інститут історії та Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР можуть подавати збірнику значно більшу методичну й ділову допомогу, сприяючи таким чином інтенсифікації науково-дослідницької роботи з історії зарубіжних країн.

Немає сумніву в тому, що, тотуючись гідно зустріти ХХVІ з'їзд КПРС, республіканський науковий збірник «Вопросы новой и новейшей истории» буде з честю виконувати свої суспільні й наукові функції, сприяти новим успіхам радянської історичної науки.

Повідомлення

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНІЧНА ПІДГОТОВКА БІЛЬШОВИКАМИ УКРАЇНИ ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ В 1905 р.

В. Д. СУСОРОВ (Херсон)

Питання про збройне повстання в теорії марксизму-ленінізму займає одне з провідних місць і є невід'ємною частиною вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. В. І. Ленін розглядав збройне повстання як складну і нелегку справу, як вищу і вирішальну форму класової боротьби. «...Збройне повстання, — писав Володимир Ілліч, — є особливий вид політичної боротьби, підпорядкований особливим законам, в які треба уважно вдуматися»¹.

Вивченню історії першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 років на Україні присвячено ряд праць науковців, зокрема істориків України². Однак у них організаційно-технічна та бойова робота більшовиків висвітлена побіжно. Значна частина праць, зокрема статей, присвячена підготовці і проведенню збройного повстання в певних містах і промислових районах України.

У даній статті робиться спроба висвітлити питання організаційно-технічної підготовки більшовиками збройного повстання проти самодержавства*.

Початком революції стали події 9 січня 1905 р. в Петербурзі. В цей день за наказом царя була розстріляна мирна демонстрація робітників. «Негайне озброєння робітників і всіх громадян взагалі, — підкреслював в перші революційні дні В. І. Ленін, — підготовка й організація революційних сил для знищення урядових властей і установ — ось та практична основа, на якій можуть і повинні з'єднатися для спільного удару всі і всякі революціонери»³.

ІІІ з'їзд РСДРП визначив лінію партії, вказав масам єдиний шлях до повалення царизму і завоювання республіки — шлях переходу від масових політичних страйків до збройного повстання⁴.

При обговоренні питання про збройне повстання більшість делегатів відстоювала курс на повстання, необхідність практичної підготовки його. Делегат від катеринославських більшовиків М. С. Лещинський, виступаючи на з'їзді партії, відзначив, що на Півдні України «...про збройне повстання тепер говорять усі — і керівники, і пропагандисти»⁵. «Ми повинні закликати російських робітників до збройного повстання, — підкреслив у своїй промові делегат більшовиків Оде-

¹ Ленін В. І. Поради стороннього. — Повне збір. творів, т. 34, с. 362—363.

² Про історіографію грудневого збройного повстання на Україні див.: Варгатюк П. Л., Шморгул П. М. Грудневе збройне повстання на Україні — Український історичний журнал, 1975, № 12, с. 61—62.

* Підготовка селян і солдатів до збройного повстання в даній статті не розглядається.

³ Ленін В. І. Початок революції в Росії. — Повне збір. творів, т. 9, с. 192.

⁴ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Т. 1, с. 109.

⁵ Третій съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959, с. 124.

си М. О. Скрипник. — Ми повинні разом з тим дати робітникам зброю, щоб вони у цьому повстанні перемогли»⁶.

III з'їзд партії зобов'язав усі більшовицькі організації розгорнути широку агітаційно-пропагандистську роботу в масах, особливо роз'яснення тактичних резолюцій, які накреслювали шлях дальшої боротьби, вимагали найенергійніших заходів до озброєння робітників, вироблення чіткого плану повстання і безпосереднього керівництва ним⁷. Значну роль в підготовці збройного повстання відіграла праця В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», в якій дано всебічне обґрунтування рішень III з'їзду партії.

Праці В. І. Леніна, матеріали III з'їзду РСДРП визначили напрям роботи більшовицьких організацій України в справі формування робітничих загонів і дружин, їх бойової підготовки, яка проходила в двох напрямках: теоретичному і практичному. Особливо важливим, на думку В. І. Леніна, була централізованість керівництва, швидкість і рішучість дій⁸.

Більшовицькі організації України пропагували ідею збройного повстання в листівках. Із травня по грудень 1905 р. вони надрукували і розповсюдили серед робітників 22 найменування таких листівок загальним тиражем близько 115 тис. примірників⁹. В усній і друкованій пропаганді більшовики закликали робітників до союзу з селянством, до рішучої боротьби проти царизму, до підготовки збройного повстання.

Важливою умовою успішного повстання було створення революційної армії, до складу якої, на думку В. І. Леніна, повинні увійти передові озброєні загони пролетаріату, селянства та частина війська, що готова перейти на бік повсталого народу. «Узяте все разом, — відзначав Володимир Ілліч, — це й становить *революційну армію*»¹⁰.

В. І. Ленін закликав більшовиків посилити підготовку збройного повстання. Він давав конкретні вказівки, як треба готуватися до нього. Необхідно насамперед створювати робітничі бойові дружини, які повинні самі озброюватися. «Тут треба діяти широкою проповіддю, — відзначав Володимир Ілліч. — Хай 5—10 чоловік обійдуть за тиждень сотні гуртків робітників і студентів... і скрізь запропонують ...простий план: утворіть негайно загін, озбройтеся, чим можете, працюйте з усіх сил, ми допоможемо вам, чим зможемо, але *не чекайте від нас*, працюйте самі»¹¹. Ленін вказував, що більшовики повинні використати всі можливості для своєї політичної діяльності, роз'яснювати і пропагувати в масах лозунг збройного повстання проти царизму. «Робітники, — писав В. І. Ленін, — сотнями підуть у ці загони, треба тільки негайно приступити до широкої пропаганди цієї ідеї, до утворення цих загонів, до постачання їм усякої і всілякої зброї, починаючи від ножів та револьверів, кінчаючи бомбами, до військового навчання і військового виховання цих загонів»¹².

⁶ Там же, с. 444.

⁷ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, с. 109.

⁸ Див.: Ленін В. І. Завдання загонів революційної армії.— Повне збір. творів, т. II, с. 322—326.

⁹ Підрахунки зроблені автором за кн.: Листовки большевиков Украины период первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1955, с. 129—355.

¹⁰ Ленін В. І. Останнє слово «іскрівської» тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання.— Повне збір. творів, т. II, с. 347.

¹¹ Ленін В. І. До Бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті.— Там же, с. 320.

¹² Ленін В. І. Від оборони до нападу.— Там же, с. 255.

Для того, щоб налагодити навчання робітників військової справи і організувати доставку зброї, ЦК РСДРП створив «Бойову технічну групу», розробив «Схему організації бойових дружин», інструкцію «Про тактику» і «Стисле керівництво до вуличного бою»¹³.

Питання про підготовку повстання було в центрі уваги учасників наради південних більшовицьких організацій, яка проходила в Києві 30 липня 1905 р. На ній розглядалося поряд з іншими питаннями і питання про підготовку повстання. Нарада запропонувала Центральному Комітетові партії створити відповідну групу спеціалістів, яка ознайомила б комітети з технікою озброєння і з військовою стороною майбутньої кампанії; створити фонд для придбання зброї шляхом регулярних грошових зборів серед населення; подбати про масове виготовлення ручних гранат і постачання їх місцевим організаціям; подбати про союз з рештою соціал-демократичних партій в Росії і про бойову угоду з іншими партіями.

У серпні 1905 р. Центральний Комітет партії заснував у Києві інструкторську школу, яка готувала інструкторів військової справи, організаторів бойових робітничих дружин. Слухачі вчилися володіти зброєю, виробляти вибухові речовини, бомби¹⁴. Після закінчення школи вони направлялись в різні райони країни, де разом з представниками місцевих парторганізацій створювали майстерні по виготовленню бомб. Випускник цієї школи І. К. Михайлов, наприклад, організував у Катеринославі таку майстерню¹⁵, а до грудня 1905 р. вони діяли і в інших містах України.

Широку роботу розгорнули більшовики по озброєнню робітників і в першу чергу бойових дружин. Так, М. Александров з Катеринослава наприкінці вересня в листі до редакції газети «Пролетарий» повідомляв, що зв'язки розширюються, агітація за збройне повстання ведеться, але, на жаль, не можемо озброїти навіть передових робітників, зброєю вимагають усі, маса взагалі не озброєна¹⁶.

В ході підготовки до повстання більшовики розгорнули роботу по вишукуванню коштів для придбання зброї. Їх заклики знайшли гарячий відгук серед робітників Катеринослава, Харкова, Олександрівська, Миколаєва, Донбасу та інших міст. Поряд з добровільними відрахунками від заробітку робітників, проводилось збирання коштів під час мітингів, зборів. Так, в листівці «Готуйтеся до збройного повстання» Катеринославський комітет РСДРП відзначав, що повстання дуже близько, для нього необхідна зброя, а для цього потрібні гроші. «Нехай кожен з нас, — вказувалось в листівці, — виділить частину заробітку на закупівлю зброї, на виготовлення бомб»¹⁷. «Жертвуйте, жертвуйте, товариші, на озброєння революційної армії, — писали в листівці більшовики Дальницького районного комітету Одеси. — Не соромтеся копійками, коли у вас немає карбованців, ми бідні кожен окремо, але всі ми разом багаті... Товариші, озбройте свою революційну армію, вносіть, що можна в комітет нашої соціал-демократичної робітничої партії...»¹⁸.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1905, спр. 5, ч. I, арк. 17а.

¹⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 89.

¹⁵ Михайлов І. К. Четверть века подпольщика. М., 1957, с. 137, 138.

¹⁶ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сб. документов и материалов. К., 1964, с. 777.

¹⁷ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), с. 219.

¹⁸ Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сб. документов и материалов. В двух томах. К., 1955. Т. 2, ч. I, с. 418.

В ході революційної боротьби під керівництвом більшовиків в містах створювалися бойові робітничі дружини. Якщо весною і влітку бойові дружини існували лише в окремих містах, то в дні жовтневого політичного страйку і особливо в листопаді вони діяли майже в усіх промислових містах і на залізничних станціях. З приводу цього В. І. Ленін писав, що робітники мобілізуються, озброюються тепер в небачених раніше розмірах¹⁹. Бойові дружини комплектуються в основному з робітників, залізничників, шахтарів. В деяких містах в них, поряд з більшовиками, входили есери, меншовики. Організаторами і керівниками бойових дружин на Україні були в Харкові Артем (Ф. А. Сергеев), Д. М. Бассалиго, О. П. Васильєв, в Катеринославі — І. Ю. Захаренко, Г. І. Петровський, М. О. Савельєв, у Миколаєві — І. А. Чигрин, в Одесі — О. В. Шотман, в Донбасі — Т. Л. Бондарев, А. С. Гречнев, І. А. Кротько, І. П. Мазанов та інші більшовики²⁰.

Для придбання зброї вживались найрізноманітніші заходи. Вогнепальна зброя закуповувалась як всередині країни, так і за рубежом, значна частина холодної зброї виготовлялась на місцях. Уряд вживав заходи, які забороняли перевозити, зберігати і продавати зброю. Губернаторам надавались надзвичайні права в боротьбі з порушниками «громадського порядку і спокою»²¹.

Підготовка до збройного повстання проходила в умовах гострої політичної боротьби. Проти більшовицької ідеї повалення самодержавства збройним шляхом і знищення залишків кріпосництва як необхідних умов демократичного перетворення країни виступили меншовики, есери, українські націоналісти, бундівці. Меншовики, наприклад, пропонували робітникам мирним шляхом поліпшити існуючий політичний лад, вони нехтували питання підготовки збройного повстання, обмежуючись демагогічним лозунгом «жагучою потребою самоозброєння», а технічною стороною повстання, на їх думку, нехай займається хто хоче. Українські націоналісти, бундівці намагались розколоти єдність робітничого руху, розповсюджували націоналістичну ідею про «єдність націй».

В складних умовах політичної і організаційної обстановки готувались робітники України до повстання. Зміцнювались і зростали кількісно бойові дружини Харкова, які очолив міський штаб. Він розробив спеціальну «Інструкцію бойовим дружинам». Більшовики організовували закупівлю зброї і виготовлення її на місцевих заводах. Члени бойових дружин збирали кошти на озброєння, робітники великих підприємств відраховували 2% своєї зарплати на закупівлю зброї і на потреби страйкуючих. В листопаді в місті було створено три склади зброї²².

Готувались до повстання і трудящі Миколаєва. На заводах, фабриках і під час проведення мітингів збирались кошти на зброю, виготовлялась холодна зброя. На суднобудівному заводі на зброю, наприклад, було перековано майже 120 пудів заліза і сталі, таку ж кількість металу використано для виготовлення зброї і на Чорноморському заводі. Близько 70 пудів заліза пішло на потреби озброєння в порту міста, в приватних майстернях виготовлено майже 100 штук пік і по-

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Всеросійський політичний страйк.—Повне зібр. творів, т. 12, с. 4.

²⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 89.

²¹ Высший подъем революции 1905—1907 гг. Сб. документов и материалов. М., 1956, с. 798.

²² Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Харків, 1970, с. 50, 66, 67.

над 500 нагайок²³. Робітники Вірівського рудника в Єнакієвому примусили адміністрацію видати їм близько 150 пудів сталі, з якої виготовили різні види холодної зброї. На станції Авдіївка для цієї справи з матеріального складу було доставлено в кузню 31 пуд заліза. Авдіївські дружинники на зібрані гроші закупили в Харкові, Катеринославі і Ростові 100 револьверів, 50 берданок і 5 тис. патронів. Холодну зброю виготовляли робітники у вагонних майстернях станції Нижньодніпровськ²⁴.

До збройного повстання готувалися більшовики Києва, Одеси та інших міст.

Значну технічну роботу по підготовці збройного повстання на Україні провадили Ради робітничих депутатів. Вони організовували збір коштів для закупівлі зброї, керували справою виготовлення її на місцевих заводах. Близько тисячі карбованців було витрачено на закупівлю зброї Миколаївською Радою, в Катеринославі на озброєння бойових дружин витратили понад 2 тис. крб., в Горлівці — понад одну тисячу карбованців. На 300 крб. горлівські робітники закупили зброї в Ростові. Луганська Рада, провадячи збір коштів на зброю, ухвалила обкласти місцеву буржуазію примусовою конфіскацією грошей, на придбані гроші закупила зброю в Ростові, Севастополі. В місті було налагоджено виготовлення бомб. В Єнакієвому за ініціативою Ради з кожного дорослого жителя збирали по 50 коп. і на зібрані гроші закупили зброю. Першу партію зброї (18 револьверів, 1500 патронів) і другу (27 револьверів і декілька тисяч патронів) придбав голова Ради Г. Ф. Ткаченко-Петренко. Члени бойової дружини статції Гришине в листопаді закупили в Ростові 60 револьверів²⁵.

В містах, де на діяльність Рад значний вплив мали меншовики, озброєння бойових дружин проходило слабо. Так, Одеська Рада, маючи в касі значну суму грошей, витратила на озброєння за станом на грудень 1905 р. всього 200 крб. (2,7% від наявної суми), в Києві на 18 листопада витрачено лише 150 крб. (7,6%)²⁶.

Меншовики всіляко протидіяли створенню бойових дружин і були проти того, щоб Ради відпускали кошти для придбання зброї. Меншовицька опортуністична лінія піддавалась гострій критиці. Так, більшовики Миколаєва в листівці «Що було і що робити?» писали, що робітникам потрібна вогнепальна зброя²⁷.

В ході підготовки повстання більшовики особливу увагу звертали на зберігання зброї, яка вважалась власністю бойової дружини і лише в разі необхідності видавалась окремим її членам. Крім вогнепальної зброї, дружинники в той період мали бомби, які призначалися не

²³ Революція 1905—1907 років на Україні. Зб. документів і матеріалів. К., 1949, с. 355.

²⁴ Рубцов Г. О. Військово-бойова робота більшовиків на Україні в період революції 1905—1907 рр. К., 1958, с. 46; Максимов А. М. На баррикадах. Большевики во главе рабочего движения в Донбассе накануне и в период первой русской революции. Донецк, 1973, с. 165, 189, 190; Шморгун П. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. К., 1955, с. 48.

²⁵ Шморгун П. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р., с. 31, 51; його ж. Большевицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.). К., 1955, с. 176; Максимов А. М. Указ. соч., с. 175, 177, 189; Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни. (Воспоминания). Кн. первая. М., 1977, с. 213.

²⁶ Шморгун П. Большевицькі організації України в революції 1905—1907 років, с. 130.

²⁷ Див.: Листовки большевников Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), с. 328.

для терористичних актів, а для боротьби з чорносотенцями, для барикадних і вуличних боїв.

Проведена більшовиками робота по забезпеченню дружинників вогнепальною зброєю була недостатньою. В Олександрівську, наприклад, в грудневі дні з 3 тис. дружинників і повсталих робітників близько 17% мали лише вогнепальну зброю, в Горлівці з 4 тис. дружинників — 16,2%²⁸. За неповними даними в грудні 1905 р. внаслідок роззброєння козаків і солдатів у дружинників і робітників було 90 гвинтівок, 14 рушниць, 31 револьвер, 70 шабель, 4 берданки, 750 пудів і 67 штук патронів, 163 пуди, 35 фунтів пороху, 146 пудів динаміту і один кулемет. Частину динаміту, що мали робітники м. Дебальцево, було віддано для виготовлення бомб робітникам станцій Горлівки, Авдіївки, Гришине і Ясинуватої²⁹.

Готуючись до збройного повстання, більшовики приділяли значну увагу організації воєнно-технічного навчання дружинників. На необхідність вивчати військову справу звертав увагу В. І. Ленін ще на початку революції. Він закликав до того, щоб за воєнну справу «...взялися негайно товариші в якомога більшій кількості»³⁰.

Бойова підготовка дружинників, робітників проходила в суворій конспірації. Дружинники Луганська, наприклад, стрілову і бойову підготовку проводили у вихідні дні у Вергунському лісі, олександрівські — в залізничних майстернях, а наприкінці листопада — на початку грудня в Капустяній балці або плавнях. Навчання там проходило під керівництвом робітників та колишніх солдатів. Харківська бойова дружина була розбита на десятки, навчання нерідко проводилось в районі Сабурової дачі, дружинників Катеринослава — на березі Дніпра, в плавнях, а бойова дружина (25 робітників) Пересипського і Слобідського районів Одеси — за містом на Жеваховій горі³¹. Поряд з навчанням військовій справі більшовики приділяли значну увагу вихованню високої революційної дисципліни бійців.

Обстановка, що склалася на початку грудня в країні, штовхала робітничий клас на рішучий бій з самодержавством. Прапор збройного повстання проти царизму першими піднесли робітники Москви. На Україні основним районом збройної боротьби проти царизму стала Катеринославська губернія, Донбас, де були зосереджені головні галузі промисловості і сконцентровані основні маси робітничого класу. У грудневі дні 1905 р. на Україні в збройних виступах, сутичках і повстаннях проти солдатів, поліції і жандармів взяло участь близько 10 тис. дружинників і робітників. В містах промислових районів і на залізничних станціях діяло 49 бойових робітничих дружин, в тому числі на Катерининській залізниці — 31, Курсько-Харково-Святополь-

²⁸ Підрахунки автора за кн.: Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. К., 1970, с. 72; Ворошилов К. Е. Указ. соч., с. 222.

²⁹ Підрахунки зроблені автором за кн.: Рубцов Г. О. Військово-бойова робота більшовиків на Україні в період революції (1905—1907 рр.), с. 41, 42, 44; Нариси історії Харківської обласної партійної організації, с. 59, 60, 74; Максимов А. М. Указ. соч., с. 190; Катеринославщина в революції 1905—1907 гг. Документи и материалы. Днепрпетровск, 1975, с. 242; Шморгун П. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років, с. 141.

³⁰ Ленін В. І. Про скликання III партійного з'їзду. Від редакції.— Повне збір. творів, т. 9, с. 273.

³¹ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979, с. 42, 43; Славная страница в истории Александровска (Запорожья). Запорожье, 1956, с. 26; Яковлев Н. Н. Вооруженное восстание в декабре 1905 года. М., 1957, с. 306, 351; Загорский П. Революционная деятельность Артема (Ф. А. Сергеева). К., 1951, с. 30; Михайлов И. К. Указ. соч., с. 141; З історії Одеської партійної організації. Нариси. Одеса, 1962, с. 81.

ській — 9, на Харково-Миколаївській — 6. Крім бойових дружин в Харкові, Катеринославі, Миколаєві, на залізничних станціях Алчевськ, Дебальцеве, Люботин, Нова Боварія існували загони народної міліції³².

На різних етапах революції і під час грудневих подій робітничий клас України йшов в авангарді революційного руху. Збройні виступи робітників в грудні відбулися в Харкові, Олександрівську³³. Найбільшою подією донецького повстання був бій, у якому взяли участь бойові робітничі дружини Алчевська, Єнакієвого, Харцизька, Ясинуватої і Авдіївки. Близько 4 тис. озброєних дружинників і селян сусідніх сіл 17 грудня вступили в боротьбу проти урядових військ. Однак через недосвідченість і погане озброєння вони зазнали поразки.

Груднєве збройне повстання було славною сторінкою в історії спільної боротьби народів Росії проти царизму. Грудневі події показали, що робітничий клас, керований більшовицькою партією, здатний створити революційну армію, озброїти її і навчити військовій справі. Досвід грудневих виступів робітників мав величезне значення і для наступної боротьби з самодержавством. «До збройного повстання у грудні 1905 року,— писав В. І. Ленін,— народ в Росії виявляв себе нездатним на масову збройну боротьбу з експлуататорами. Після грудня це був уже не той народ. Він переродився. Він дістав бойове хрещення. Він загартувався у повстанні. Він підготував ряди бійців, які перемогли в 1917 році...»³⁴.

³² Підрахунки автора за кн.: Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. I, с. 518; Сенчакова Л. Т. Босвая рать революции. Очерки о боевых организациях РСДРП и рабочих дружинах 1905—1907 гг. М., 1975, с. 186—191, 519, 532, 549, 557, 585, 604; Высший подъем революции 1905—1907 гг. Вооруженные восстания. Ноябрь—декабрь 1905 года, ч. III, кн. I, с. 370; Екатеринославщина в революции 1905—1907 гг., с. 242; Історія Української РСР. В восьми томах. Україна в період імперіалізму (1900—1917). К., 1978. Т. 4, с. 144.

³³ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. I, с. 576; Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область, с. 72.

³⁴ Ленін В. І. Подвиг пресненських робітників.— Повне збір. творів, т. 37, с. 370—371.

РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТЬБА ПРОЛЕТАРІАТУ ДОНБАСУ В 1905 Р.

О. М. МАКСИМОВ (Донецьк), В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Початком першої в історії Росії буржуазно-демократичної революції, «в якій пролетаріат виступив самостійною, політичною силою, вождем пригноблених мас, що борються за соціальне визволення»¹, були події 9 січня 1905 р. Звістка про розстріл пітерських робітників швидко рознеслася по всій країні й викликала глибоке обурення трудящих, у тому числі й у Донбасі.

17 січня 1905 р. застрайкували металурги заводу Новоросійського товариства у Юзівці, на якому діяла соціал-демократична організація. Страйкарі вимагали запровадження 8-годинного робочого дня,

¹ Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії. Постанова ЦК КПРС.— Рад. Україна, 1975, 9 січ.

ліквідації понаднормових робіт, підвищення заробітної плати тощо². Тільки через два дні, одержавши запевнення від адміністрації заводу в тому, що їх вимоги будуть задоволені, металурги стали до роботи.

Цей страйк поклав початок масовому революційному рухові серед робітників басейну. З другої половини січня до березня 1905 р. на підприємствах Бахмутського, Слов'яносербського та Маріупольського повітів Катеринославської губернії, Таганрозької й Черкаської округ Області Війська Донського, а також півдня Ізюмського та Богодухівського повітів Харківської губернії відбулося 59 страйків, у яких взяли участь 87 тис. робітників³.

22 січня припинилася робота на Петровському заводі у Єнакієвому. Страйк охопив понад 4 тис. чол. Незабаром він перекинувся й на два сусідні рудники — Веровський та Софіївський, на яких працювала така ж кількість робітників. Депутатський комітет, до складу якого входили 40 чол.—представників цехів Петровського заводу, стежив за порядком на підприємстві і в робітничому селищі⁴. 7 лютого робітники добилися від адміністрації заводу задоволення ряду своїх вимог. Добилися часткових поступок від шахтовласників і гірники Веровського та Софіївського рудників.

У лютому спалахнув страйк пролетарів Луганська, у підготовці і керівництві яким узяли активну участь члени міського комітету РСДРП більшовики К. Є. Ворошилов, І. І. Алексеев, О. Я. Пархоменко, І. І. Пузанов, І. Д. Литвинов, В. Є. Євтушенко, І. І. Шмиров, Ф. Р. Якубовський та ін. Листівка, видана комітетом напередодні страйку, закликала всіх робітників приєднатися до виступу⁵. Примірник її знайшли на своїх робочих місцях паровозобудівники заводу Гартмана, коли вранці 16 лютого з'явилися в цехи⁶. Зібравшись на мітинг, вони дружно підтримали вимоги, викладені в листівці. Керівництво страйком було покладено на депутатські збори, до складу яких увійшли 56 чол. (по 2 представники від кожного цеху). Було вирішено залучити до виступу робітників інших підприємств Луганська. Багатотисячна колона паровозобудівників з революційними піснями пройшла містом до залізничних майстерень, робітники яких одразу ж приєдналися до страйкарів, а потім — до залізничного депо, котельного, спиртоочисного, патронного та інших заводів. Страйк переріс у загальний. За прикладом паровозобудівників депутатські збори було створено й на інших підприємствах міста⁷.

Царські власті направили в Луганськ військові частини, але рекомендували підприємцям все ж зробити поступки робітникам. Так, дирекції заводу Гартмана довелося задовольнити значну частину вимог пролетарів, визнати депутатські збори постійно діючим органом захисту їх інтересів. На цьому підприємстві й у залізничних майстернях було запроваджено 9-годинний робочий день і підвищено заробітну плату. Таким чином, лютневий страйк у Луганську завершився перемогою робітників.

² Начало первой русской революции. Январь — март 1905 года. М., 1955, с. 406.

³ Максимов А. М. На баррикадах. Большевики во главе рабочего движения в Донбассе накануне и в период первой русской революции. Донецк, 1973, с. 88.

⁴ Южный край, 1905, 9 февр.

⁵ Донбасс в революции 1905—1907 годов: Сб. документов и материалов. Сталино, 1957, с. 20—21.

⁶ Берхин И. Луганская большевистская организация периода первой русской революции. М., 1947, с. 38.

⁷ История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область. К., 1976, с. 76.

22 лютого 1905 р. спалахнув загальний страйк металургів Юзівки. Для керівництва виступом робітники обрали депутатські збори на чолі з І. Ф. Онищенком, О. І. Степаненком, Ф. В. Заверткіним та Ф. П. Русаковим⁸. У Юзівці діяв і нелегальний страйковий комітет на чолі з Г. Л. Машенком.

Більшовики прагнули надати страйкові організованого характеру. В місті відбувалися масові мітинги, на яких промовці виступали з вимогами політичного характеру⁹. Робітники вигнали із заводу Новоросійського товариства поліцію, виставили свої пікети біля прохідних воріт, щоб не допустити штрейкбрехерства. З 1-го березня до страйку приєдналися близько 2,5 тис. шахтарів Рутченівки¹⁰.

Проте хоч страйк невдовзі й охопив усі підприємства Юзівки, єдиних дій 20-тисячного загону робітників досягти не вдалося. Робітники заводів і фабрик діяли розрізнено. Меншовицька організація селища виступила проти створення страйкового комітету. Цим скористалися царські власті, яким силою зброї вдалося придушити виступ.

В січні—березні 1905 р. страйкували робітники металургійних та металообробних заводів Макіївки, Маріуполя, Горлівки, Дебальцевого, Дружківки, Харцизька, Краматорська та Костянтинівки. Понад 90% загальної кількості металістів Донбасу взяли участь у страйковій боротьбі.

Січнево-березневі страйки у Донбасі мали переважно економічний характер. Менш як половина з них закінчилася частковими поступками робітникам з боку гірничопромисловців. Аналізуючи страйковий рух того періоду, більшовицька газета «Вперед» повідомляла: «Робітникам подекуди поспішили дати деякі поступки... На жаль, застій у промисловості утруднює економічні завоювання, для яких політичний момент є таким сприятливим»¹¹.

У ході розвитку страйкової боротьби в країні робітники почали висувати поряд з економічними й політичні вимоги, зрозумівши необхідність їх поєднання «...в справді широкому і загальнонародному русі»¹². Загальною ж тенденцією революційних подій 1905 р. було зростання питомої ваги політичних страйків, що свідчило про посилення впливу передових робітників, керованих більшовиками, на широкі маси трудящих.

Соціал-демократичні організації Донбасу постійно поповнювалися революційно настроєними робітниками. «Організація нині вся більшовицька,— повідомляли В. І. Леніну в квітні 1905 р. з Луганська.— Довелося організувати центр, райони тощо. Кращі робітники досить ясно уявляють собі розбіжності. За цими робітниками вся маса. Меншовісти—за бортом»¹³. Революційні соціал-демократи Донбасу разом з Катеринославським комітетом РСДРП повели рішучу боротьбу проти меншовиків. Навесні 1905 р. було створено більшовицький «Рудничний союз» РСДРП на противагу меншовицькому Донецькому союзу. Катеринославський комітет надрукував листівку Організаційного бюро «Рудничного союзу» РСДРП, в якій йшлося про його зав-

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 45, спр. 1365, арк. 1—2.

⁹ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 11, оп. 1, спр. 434, арк. 137.

¹⁰ Донецьк: Історико-економ. очерк. Донецьк, 1969, с. 58.

¹¹ Вперед, 1905, 16 марта.

¹² Ленін В. І. Економічний і політичний страйк: 31 травня 1912 р.—Повне збір. творів, т. 21, с. 304.

¹³ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.): Сб. документов и материалов. К., 1964, с. 628—629.

дання та особливості роботи серед гірників Донбасу¹⁴. Листівку повністю опублікувала газета «Пролетарий». Це свідчило про те велике значення, яке Володимир Ілліч надавав діяльності «Рудничного союзу» РСДРП. Його члени організували на Карпівському руднику бюро шахтарів, яке складалося з більшовиків, що об'єднали навколо себе близько 100 революційно настроєних гірників. «Союз» керував виступами робітників, зокрема, підготував і провів влітку 1905 р. страйк на Карпівському та Жилівському рудниках¹⁵.

Найтисніші зв'язки з ленінським закордонним центром та Катеринославським комітетом РСДРП підтримувала група більшовиків Юзівського металургійного заводу. Там активно працювали Д. Т. Корнієнко, В. В. Ліпшиць (Адам) та ін. Активізувалася революційна робота на Петровському металургійному заводі в Єнакієвому. Місцева більшовницька група охоплювала своїм впливом не тільки робітників підприємства, а й шахтарів та селян Веровського повіту¹⁶.

Широка агітаційно-масова робота, проведена більшовиками після III з'їзду РСДРП, сприяла зростанню політичної свідомості трудящих Донбасу, дальшому розгортанню класової боротьби. У квітні — серпні 1905 р. відбулося понад 40 страйків на підприємствах Бахмута, Луганська, Маріуполя та інших міст і робітничих селищ. На могутню демонстрацію протесту проти царського свавілля і насильства перетворилися у Дружківці похорони робітника, вбитого за розповсюдження революційних листівок.

Організованістю відзначався виступ робітників Сантуринівського пляшкового заводу у Костянтинівці, який належав бельгійським капіталістам¹⁷. Страйк почався 9 травня. Щоб не допустити вивезення готової продукції з цехів, робітники лягли на рейки залізничної колії перед паровозом. Від катеринославського губернатора та головного фабричного інспектора, які прибули до Костянтинівки для «наведення порядку», вони добилися створення спеціальної комісії, яка обстежила умови праці на підприємстві. 14 червня адміністрація заводу погодилася задовольнити майже всі вимоги, висунуті пролетарями.

Влітку 1905 р. страйковий рух охопив підприємства Горлівки, Луганська, Маріуполя, Костянтинівки, а також Голландський, Вознесенський, Жилівський, Кадіївський, Лідіївський та інші рудники. Найбільшу активність тоді виявили шахтарі. Їх боротьба стала значно організованішою. Влітку більше половини виступів у Донбасі припадало на долю гірників. Страйки на Вознесенському та Жилівському рудниках очолили керівники «Рудничного союзу» РСДРП. Поряд з економічними шахтарі висунули й політичні вимоги.

Активну роз'яснювальну роботу серед страйкарів проводили більшовики І. І. Пилькевич, О. Г. Єфремов, О. М. Кожанчиков та інші. 3 липня 1905 р. вони організували мітинг шахтарів на Жилівському руднику. Висловивши протест проти сваволі шахтовласників, гірники рушили вулицями робітничого селища. Демонстранти були зустрінуті козачою сотнею і поліцією, яка схопила робітничих ватажків. Було заарештовано також і керівників «Рудничного союзу» РСДРП, внаслідок чого його діяльність припинилася. У робітників Горлівки, які

¹⁴ Донбасс в революции 1905—1907 годов, с. 56—57.

¹⁵ Шморгув П. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років. К., 1975, с. 75—76.

¹⁶ Модестов В. В. Рабочие Донбасса в трех русских революциях. М., 1974, с. 45.

¹⁷ История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область. К., 1976, с. 23.

також страйкували в той період, поліція знайшла під час обшуків революційні прокламації та червоний прапор¹⁸.

У серпні 1905 р. хвиля страйкової боротьби почала поступово спадати. 2 страйки на Голубівсько-Мар'ївському та Кадіївському рудниках були останніми за літній період з виступів робітників Донбасу.

Основні революційні події, що відбулися восени 1905 р. у Донбасі, пов'язані із загальним жовтневим політичним страйком у Росії. Честь пролетарського почину в ньому, як вказував В. І. Ленін, поділили між собою Москва і Петербург¹⁹. Лише кілька днів потрібно було для злиття окремих виступів робітників у могутній всеросійський страйковий рух. «І весь світ побачив небачену подію,— зазначалося в одній з листівок Луганської організації РСДРП.— Не йдуть поїзди, не тріщить телеграф, не гуде телефонний дріт, не шумлять машини, не димлять фабричні труби, не сяє на вулиці електрика. Все завмерло. То робітник повстав, то мускулистий кулак загрожує всім шкуродерам, усім самодержцям²⁰.

Загальний політичний страйк робітників Катеринослава, який почався 10 жовтня 1905 р., охопив і Катерининську та Курсько-Харково-Севастопольську залізницю, що мали густу мережу колій у Донецькому басейні. Виступ залізничників підтримали робітники деяких заводів та рудників. Так, 12 жовтня до них приєдналися робітники Дебальцевського механічного заводу, а через три дні — металурги маріупольського заводу «Нікополь». З 16 до 18 жовтня у Маріуполі відбувалися масові демонстрації. Під час однієї з них між робітниками і поліцією сталася сутичка.

Більшовики Луганська, Юзівки, Горлівки, Маріуполя, Слов'янська та інших міст і промислових селищ Донбасу закликали робітників і селян не вірити брехливому царському маніфесту 17 жовтня з лицемірними обіцянками політичних свобод і посилювати боротьбу за повалення самодержавства. Характерно, що в другій половині жовтня 1905 р. на великих і середніх заводах та рудниках басейну відбулося понад 20 страйків, тоді як у першій половині місяця лише 7. Провели страйки робітники таганрозьких металургійного і котельного заводів, Харцизького машинобудівного та Макіївського металургійного, трьох соляних заводів у Бахмуті, шахтарі Олександрівська-Грушевська, Кадіївки тощо. Робітники Краматорська, Кадіївки, Голубівського, Жилівського, Ірминського та інших рудників зірвали «патріотичні молебні» та маніфестації, які організували місцеві власті.

У ході розвитку масового революційного руху з'явилися народжені творчістю пролетаріату Ради робітничих депутатів. В. І. Ленін закликав посилити вплив більшовиків у них. У жовтні — грудні 1905 р. Ради робітничих депутатів виникли більш як у 50 містах і робітничих селищах Росії, в тому числі 7 — у Донбасі (Єнакієвому, Луганську, Сулині, Таганрозі, Краматорську*, Маріуполі, Юзівці). В їх роботі активну участь брали більшовики І. П. Мазанов, О. Я. Пархоменко, К. М. Старцев, А. П. Щербаков та інші.

Кожна Рада складалася, як правило, з кількох десятків депутатів, обраних робітниками від цехів або від підприємств міста чи про-

¹⁸ Максимов А. Революционная борьба пролетариев Донбасса в 1905 году. Сталино, 1956, с. 32.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Всеросійський політичний страйк. 31 жовтня 1905 р.— Повне збір. творів, т. 12, с. 2.

²⁰ Первая русская революция и ее историческое значение. М., 1975, с. 293.

* «Депутатські збори заводу» — так офіційно називалася Краматорська Рада, яка проіснувала два місяці, до прибуття карального загону царських військ наприкінці грудня 1905 р.

мислового селища. Так, Луганська Рада об'єднала представників паровозобудівного й патронного заводів та залізничних майстерень; Таганрозька — металургійного, котельного й шкіряного заводів; Єнакіївська — депутатів від металургійного заводу та Веровського і Софіївського рудників. У деяких Радах у положеннях про вибори депутатів передбачалася можливість відклику останніх за вимогою робітників²¹. Засідання Рад відбувалися регулярно: один-два рази на тиждень. Для керівництва поточними справами в більшості Рад було обрано виконавчі комітети. Навіть офіційна преса не могла повністю замовчати діяльності Рад. Так, кореспондент катеринославської газети «Вестник Юга» повідомляв з Єнакієвого: «Всі рудники і заводи цього району обрали своїх депутатів, і тепер тут є Рада робітничих депутатів»²².

Під час жовтневого загального політичного страйку і після нього майже на всіх залізничних станціях Донбасу було створено розпорядчі комітети, що виконували функції Рад робітничих депутатів, а на ряді заводів і рудників — страйкові комітети. Створювалися також об'єднані страйкові й розпорядчі комітети суміжних заводів, рудників та залізничних станцій.

Діяльність Рад робітничих депутатів, страйкових і розпорядчих комітетів, очолюваних більшовиками, високо оцінював В. І. Ленін. «Ради робітничих депутатів — органи масової безпосередньої боротьби», — писав він. — Вони виникли як органи боротьби страйкової. Вони стали дуже швидко, під тиском необхідності, органами загальнореволюційної боротьби з урядом. Вони перетворилися нестримно, з огляду на розвиток подій і перехід від страйку до повстання, — в органи повстання»²³.

Ради робітничих депутатів, очолювані більшовиками, проводили активну підготовку до збройного повстання. З цією метою створювалися бойові дружини. Зокрема, вони діяли в Єнакієвому, Луганську, Краматорську, Сулині. Спираючись на них, більшовицькі Ради взяли на себе функції охоронників революційного порядку в містах та робітничих селищах.

Величезну роль у підготовці збройного повстання відіграли рішення III з'їзду партії. Делегат від Катеринославського комітету РСДРП, який представляв на з'їзді більшовиків Донбасу, у своєму виступі відзначав: «На півдні про збройне повстання тепер говорять усі — і керівники, і масовики. Пропагандистів примушують у гуртках говорити про революцію, про те, як у бій іти»²⁴.

Готуючись до збройного повстання, більшовики Донбасу встановили міцний зв'язок з Москвою та Катеринославом. На станцію Гришине прибули представники Московської Ради на чолі з С. Морозовим. Посланці Москви привезли революційну літературу, в тому числі примірники очолюваної В. І. Леніним масової більшовицької загальноросійської газети «Новая жизнь»²⁵. З 11 до 14 грудня оперативна група Катеринославського бойового страйкового комітету відвідала Гришине, Авдіївку, Горлівку, Дебальцеве та інші залізничні станції і зробила ряд конкретних вказівок щодо розгортання і посилення боротьби проти самодержавства. 12 грудня Ради, страйкові й розпорядчі

²¹ Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 287, спр. 1325, арк. 28—29.

²² «Вестник Юга», 1905, 30 нояб.

²³ Ленін В. І. Розпуск Думи і завдання пролетаріату: 1906 р. — Повне збір. творів, т. 13, с. 302.

²⁴ Третій съезд РСДРП. Апрель — май 1905 года. Протоколы. М., 1959, с. 124.

²⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 41, арк. 34.

комітети Донбасу одержали від Катеринославського комітету РСДРП телеграму, в якій пропонувалося силами бойових дружин роззброїти солдатів, жандармів і поліцаїв²⁶. Того ж дня гришинська бойова дружина відібрала зброю у 20 солдатів і жандармів, авдіївська — майже у 40 козаків і солдатів, а також у місцевих жандармів, краматорська — роззброїла всю місцеву поліцію і власними силами організувала охорону заводу, залізничної станції та робітничого селища. На залізничній станції Дебальцеве дружинники роззброїли жандармів, захопили велику кількість динаміту й почали виготовляти з нього бомби²⁷. Повсюдно Ради, страйкові й розпорядчі комітети, очолювані більшовиками, налагодили виготовлення холодної зброї: списів, мечів, кинджалів, організували регулярне навчання бійців робітничих дружин військової справи.

Перші бої між бойовими дружинами й царськими військами відбулися 13 грудня на станції Авдіївка. Туди було послано загін драгунів з метою розгромити розпорядчий комітет, заарештувати його членів і зайняти цей вузловий залізничний пункт. Проте озброєні робітники примусили драгунів відступити в степ. Авдіївський комітет негайно повідомив про ці події в Гришині і попросив допомоги на випадок пової сутички. Бойова дружина Гришинного швидко прибула до Авдіївки. Згодом авдіївська й гришинська бойові дружини вирушили на станцію Ясинувата і разом з місцевою дружиною роззброїли жандармів і вартових. До них приєдналися бойові робітничі дружини з Дебальцевого та Мушкетового. Здобуту зброю дружинники розподілили між собою. Звістка про цю перемогу рознеслася по всьому Донбасу, зміцнила бойовий дух революційних мас.

Місцеві власті вирішили сконцентрувати війська й завдати повстанцям несподіваного удару. Таким пунктом стала Горлівка. В середині грудня там почався загальний страйк, який охопив понад 5 тис. робітників. На той час у селищі було зосереджено 3 роти піхоти, а також великий загін драгунів та кімних поліцейських. 16 грудня вони спробували заарештувати керівників страйку на машинобудівному заводі. Однак робітники не допустили цього. Тоді солдати відкрили вогонь по беззбройних робітниках. У сутичці було вбито 18 і поранено понад 50 чол.

Це викликало обурення серед трудящих Горлівки. На об'єднаному засіданні страйкового й розпорядчого комітетів було вирішено дати відсіч царським військам. До всіх бойових дружин Донбасу було направлено телеграми такого змісту: «Ми всі без зброї, вимагаємо негайної допомоги з усіх боків»²⁸. Першою відгукнулася Єнакіївська Рада, яка відправила до Горлівки 2 ешелони з озброєними робітниками від металургійного заводу, шахт та залізничної станції. Їх очолили І. П. Мазанов та А. П. Щербаков. З ними відбула до Горлівки й бойова дружина з Дебальцевого, яка знаходилася на той час у Єнакієвому. Вночі єнакіївці відправили на допомогу повсталим ще один ешелон дружинників. Проте доїхати до Горлівки йому не вдалося, бо в ряді місць було розібрано залізничні рейки. За рішенням депутатських зборів було приведено у бойову готовність і робітничу дружину Алчевська. Два ешелони алчевців на чолі з І. А. Кротьком теж відправили-

²⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 347, оп. 1, спр. 907, арк. 43.

²⁷ Лось Ф. Є. Грудневе збройне повстання на Україні.— У кн.: Революція 1905—1907 рр. на Україні. До 50-річчя першої російської революції.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР. К., 1955. Т. 6, с. 88.

²⁸ Донбасс в революции 1905—1907 годов, с. 121.

ся до Горлівки. Спішно відбувалася відправка бойових дружин на допомогу повсталим і з інших залізничних станцій Донбасу.

Прибувши до Горлівки, дружинники зайняли вокзал, де обеззброїли жандармів. На першому ж засіданні представників Горлівського страйкового комітету і керівників бойових дружин, що прибули на допомогу, було організовано єдиний штаб повстання. Він сформував з дружинників 3 великі загони*, призначив їх командирів: першим загоном керував учитель горлівської школи більшовик А. С. Гречнев, другим — штейгер П. А. Гуртович, третім — учитель гришинської школи П. С. Дейнега. Всього палічувалося близько 4 тис. дружинників, однак лише кілька сотень з них мали гвинтівки, револьвери або мисливські рушніці. Решта була озброєна списками, шаблями та кинджалами.

17 грудня на світанку дружинники пішли в наступ проти царських військ. Більше двох годин тривала стрілянина. Зрештою солдати й драгуни не витримали натиску революційних робітників і змушені були відступити в степ. З'єднавшись там із загоном козаків, вони атакували Горлівський залізничний вокзал. Погано озброєний повстанський резерв, що охороняв його, не зміг дати відсічі ворогу. Це визначило долю всього горлівського бою. Після взяття вокзалу урядові війська почали наступати проти дружинників, які зайняли позиції біля шахти № 1. На пропозицію скласти зброю вони відповіли рішучою відмовою. Вибравши зручний момент, загін відступив з Горлівки. За офіційними даними, в цьому бою загинуло близько 300 дружинників²⁹. Втрати в урядових військах було ретельно приховано від громадськості.

Грудневе збройне повстання в Донбасі відзначалося масовим характером. Воно продемонструвало пролетарську солідарність, організованість і політичну свідомість трудящих і увійшло в історію як яскравий приклад наступальної тактики революційних робітників³⁰. Незважаючи на поразку, збройні виступи того часу, в тому числі й у Донецькому басейні, мали велике значення для всієї дальшої боротьби трудящих проти експлуататорів. В. І. Ленін закликав «...збирати досвід московського, донецького, ростовського та інших повстань, поширювати обізнаність з ними, готувати наполегливо і терпеливо нові бойові сили, навчати і загартовувати їх на ряді партизанських бойових виступів»³¹.

* Загони були створені за видами озброєння: до першого увійшли робітники, озброєні гвинтівками та рушницями, до другого — револьверами, до третього — ті, що мали холодну зброю.

²⁹ Донбасс в революции 1905—1907 гг., с. 122, 196.

³⁰ Сенчакова Л. Т. Боевая рать революции: Очерк о боевых организациях РСДРП и рабочих дружинах 1905—1907 гг. М., 1975, с. 145.

³¹ Ленін В. І. Сучасне становище Росії і тактика робітничої партії. 7 лютого 1906 р.—Повне зібр. творів, т. 12, с. 167.

ГАРТУВАННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В КЛАСОВИХ БОЯХ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

П. В. ЗАМКОВИЙ (Київ)

Готуючи трудящих Росії до вирішального штурму позицій царського самодержавства, більшовики на чолі з В. І. Леніним винятково велику увагу приділяли братньому єднанню пролетаріату всіх національностей і народностей країни. Вони завжди керувалися при цьому сформульованим К. Марксом заповітом I Інтернаціоналу: добиватися того, щоб всі робітники «не тільки *почували*, але й *діяли* як брати і товариші, що борються за своє визволення в єдиній армії»¹. Основоположники марксизму підкреслювали, що зневажливе ставлення до братерського союзу всіх робітників карається загальною поразкою їх пізнених зусиль².

Необхідність інтернаціонального єднання пролетаріату як передумови успіху його боротьби чітко усвідомлювали В. І. Ленін, більшовики, взявшись за велику справу революційного оновлення багатонаціональної Росії — держави, яка була осередком соціального і національного гноблення. В багатьох ленінських працях, написаних задовго до вибуху першої російської революції, зокрема тих, де викладалися теоретичні й практичні вимоги марксистської програми з національного питання («Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Завдання російських соціал-демократів», «З приводу заяви Бунду», «Про маніфест вірменських соціал-демократів», «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові», «Національне питання у нашій програмі» та ін.), доводилася органічна необхідність згуртування робітників різних національностей і єдності їх боротьби проти спільного ворога — царизму і буржуазії. «Справа пролетаріату, — писав В. І. Ленін, — *тісніше* згуртовувати якнайширші *маси* робітників усіх і всяких національностей, згуртовувати для боротьби на *якомога ширшій арені* за демократичну республіку і за соціалізм»³.

Велику роботу по вихованню трудящих у дусі інтернаціоналізму проводили революційні соціал-демократи України. Так, в одній з листівок Катеринославського комітету РСДРП за 1901 р. підкреслювалось: «Тільки в єднанні всіх робітників, хто б вони не були: росіяни чи євреї, поляки чи грузини, — їх могутність і сила»⁴. До інтернаціонального згуртування експлуатованих закликали численні листівки Одеського комітету РСДРП. В одній з них, виданій російською й українською мовами, зазначалося, що робітники всіх національностей повинні «тісніше згуртуватися, разом боротися проти всіх гнобителів, разом робити спільну справу»⁵. Ця тема часто порушувалася у листівках соціал-демократів Харкова, Луганська та інших міст України.

В. І. Ленін і очолювана ним більшовицька партія вважали, що в Росії велику історичну місію визволення пригноблених народів по-

¹ Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради в окремих питаннях, 1866. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 190.

² Див.: Маркс К. Установчий Маніфест Міжнародного Товариства робітників, 1864. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 112.

³ Ленін В. І. Про маніфест «Союзу вірменських соціал-демократів», 1 лютого 1903 р. — Повне збір. творів, т. 7, с. 100—101.

⁴ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904. К., 1963, с. 170.

⁵ Там же, с. 625.

винен взяти на себе робітничий клас панівної нації — російський пролетаріат. Своїми численними й мужніми революційними виступами, спрямованими на демократизацію всієї країни, на визволення всіх пригноблених націй, російські робітники, насамперед пролетарі Петербурга, заслужено завоювали великий авторитет серед трудящих країн, надихаючи їх на боротьбу проти існуючого ладу. Так, коли у 1896—1897 рр. у столиці прокотилася хвиля страйків, соціал-демократи Києва закликали місцевих робітників: «Візьмемо ж приклад з наших петербурзьких товаришів. Вступимо в боротьбу за поліпшення нашого тяжкого становища»⁶.

Виявом братніх почуттів до пітерських пролетарів був «Адрес петербурзьким робітникам», надісланий на початку 1905 р. робітниками Дніпровського металургійного заводу в с. Кам'янському. У ньому, зокрема, зазначалося: «...Передовим загonom великого руху є ви — робітники петербурзьких заводів. Ви стали вже на захист знехтуваних прав російського пролетаріату, ваш голос вже знову гучно й могутньо лунає по всій Росії. ...Ми вітаємо вас, петербурзькі робітники, і приєднуємо наш голос до вашого могутнього поклику: «Хай живе народна революція! Хай живе демократична республіка! Хай живе Російська соціал-демократична робітнича партія!» З далекої окраїни закликаємо ми вас: стійте дружно за нашу рідну робітничу справу, не піддавайтесь солов'иним пісням ліберальних сирен, будьте певні, що вся робітнича Росія підтримує вас у нашій спільній великій боротьбі»⁷.

«Кривава неділя» поклала початок першій російській революції, що як могутній землетрус потрясла країну. Героїчну боротьбу пітерських робітників підтримали трудящі всіх національностей. «Разом з російським пролетаріатом і селянством, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», — боротьбу проти царизму і експлуататорських класів вели робітники і селяни України, Білорусії, Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії та інших національних районів Росії»⁸.

Як тільки звістка про розстріл царизмом робітників столиці долетіла до України, революційні соціал-демократи закликали трудящих виступити на підтримку петербурзьких пролетарів і спільними зусиллями повалити самодержавство.

Так, підкресливши, що пролетарі столиці виступили на захист всього пригнобленого населення країни, листівка Одеського комітету РСДРП закликала робітників міста до загального страйку: «Царський уряд повинен власти! Цього вимагають інтереси пролетаріату, цього вимагають інтереси всієї Росії»⁹.

Катеринославський комітет РСДРП у своїй листівці «До всіх робітників і робітниць» писав: «Пітерські робітники, всі, всією масою, зрозуміли, що не в цареві порятунк, не в проханнях, а у боротьбі за свободу... Товариші робітники! Піднімається велика хвиля всеросійського повстання робітників... На боротьбу! Хай живе велика солідарність робітничого класу!»¹⁰. Аналогічного змісту листівки у січні 1905 р. випустили Миколаївський, Херсонський, Олександрівський, Поліський та деякі інші комітети РСДРП¹¹.

⁶ Там же, с. 30.

⁷ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1955, с. 38.

⁸ Рад. Україна, 1975, 9 січ.

⁹ Листовки большевиков Украины..., с. 41—42.

¹⁰ Там же, с. 45.

¹¹ Див.: Там же, с. 39—57; Революция 1905—1907 гг. на Украине: Сб. документов и материалов в двух томах. К., 1955. Т. 2. часть первая, с. 18—19.

У містах і робітничих селищах України робітники припиняли роботу на підприємствах, проводили демонстрації й мітинги протесту, які були чудовим виявом пролетарської солідарності, свідченням високої політичної свідомості робітників України.

Робітники Харківського паровозобудівного заводу на загальних зборах 17 січня заявили, що вони «обурені до глибини душі дикою, звірячою розправою царського уряду над петербурзькими робітниками, їх дружинами і дітьми, сотні трупів яких вимагають помсти». Вони закликали трудящих міста «на знак свого обурення проти мерзенного насильства самодержавства» взяти участь у загальному страйку¹². Повідомляючи через кілька днів про початок страйку на заводі голові правління Російського паровозобудівного і механічного товариства, директор ХПЗ у своїй телеграмі, яку відредагували самі робітники, підкреслив: «Робітники одностайно мені заявили, що причина їх страйку у співчутті петербурзьким товаришам»¹³. Фабричний інспектор Катеринославської губернії, доповідаючи міністерству фінансів про страйковий рух у губернії, підкреслював, що «хвилювання серед робітників заводів почалися безпосередньо слідом за подіями 9 січня ц. р. в С-Петербурзі, були ніби відгуком останніх»¹⁴⁻¹⁵.

В. І. Ленін у своїй статті «Початок революції в Росії», яка була опублікована 18 січня 1905 р. у більшовицькій газеті «Вперед», констатував: «Лозунг героїського петербурзького пролетаріату: «смерть або свобода!» луною перекочується тепер по всій Росії»¹⁶. Серед міст, де ширився страйк робітників і почалися заворушення, В. І. Ленін назвав Одесу, Харків, Київ, Севастополь. Володимир Ілліч не лише підкреслював, що доля всіх трудящих багатонаціональної Росії залежить тепер від боротьби робітничого класу, а й наголосив на міжнародному значенні останньої. Повалення царизму полегшить справу «всіх робітників усіх націй, в усіх державах, в усіх кінцях земної кулі»¹⁷, — стверджував він.

Ще до опублікування цієї ленінської праці в газеті її відтиск Н. К. Крупська надіслала Одеському комітету РСДРП, який видав її окремою листівкою (8 тис. примірників)¹⁸. Невдовзі це зробив і Миколаївський комітет РСДРП.

Ідею інтернаціонального єднання трудящих різних націй і народностей Росії як найважливішої умови успішної боротьби проти царського самодержавства В. І. Ленін висловлював у багатьох працях, написаних в роки першої російської революції.

Ленінські праці, пройняті життєдайними ідеями пролетарського інтернаціоналізму, широко розповсюджувалися в містах і селах України¹⁹ й були надійною зброєю в руках більшовицьких організацій, сприяючи підвищенню політичної свідомості трудящих.

Робітники України у своїй переважній більшості демонстрували відданість ідеям інтернаціоналізму, пролетарської солідарності на всіх етапах революції й особливо в її вирішальні періоди. У жовтневому

102, 105; Шморґун П. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років. К., 1975, с. 30—32.

¹² История Харьковского паровозостроительного завода. 1895—1917 гг.: Сб. документов и материалов, Харків, 1956, с. 111; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Харків, 1970, с. 39.

¹³ Революция 1905—1907 гг. на Украине..., т. 2, часть первая, с. 80.

¹⁴⁻¹⁵ Там же, с. 53.

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 9, с. 191.

¹⁷ Там же с. 193.

¹⁸ Листовки большевиков Украины..., с. 496, 812.

¹⁹ Див.: Багмут Й., Шморґун П. Твори В. І. Леніна на Україні. К., 1960, с. 24—51.

всеросійському політичному страйку, який, за визначенням В. І. Леніна, охопив «дійсно всю країну, об'єднавши в героїському піднесенні найбільш пригнобленого і найбільш передового класу *всі народи* проклятої «імперії» Російської»²⁰, взяли участь понад 120 тис. робітників України.

В ряді місцевостей України страйк розгортався за безпосередньою участю представників пролетаріату Москви й Петербурга. Так, 10 жовтня в Київ прибули агітатори московської спілки залізничних робітників і службовців. Під їх впливом почався страйк близько 1 тис. робітників майстерень Московсько-Києво-Воронезької залізниці²¹. 12 жовтня в Київському університеті відбувся 2-тисячний мітинг, на якому виступив О. Г. Шліхтер. Він повідомив киян про виступ залізничників Петербурга і Москви і закликав їх підтримати цей страйк. На мітингу були присутні й делегати від обох столиць²².

Активно підтримали робітники України героїчний виступ пролетарів Москви в історичні грудневі дні 1905 р. Характерно, що московські робітники, піднявшись на збройне повстання, підтримували контакти з пролетарями ряду промислових центрів України. Московська Рада робітничих депутатів направила у Катеринослав і Донбас кілька оперативних груп, які мали завдання встановити зв'язок з місцевими більшовицькими організаціями і Радами і допомогти організувати повстання на Україні²³.

Робітники Катеринослава провели в грудневі дні один з найбільших на Україні політичних страйків, який припинився лише після звістки про поразку повстання у Москві.

Понад 5 тис. робітників, службовців і селян Горлівського району, оголошуючи 9 грудня 1905 р. страйк, заявили, що вони роблять це з метою підтримати передових борців за свободу всього народу і закликали трудящих «піднятися всім одночасно... стати разом для боротьби з урядом»²⁴.

У ході збройного повстання революційні соціал-демократи викрикали шовіністичну політику царизму. «Москва, — підкреслювалось у листівці Одеського об'єднаного комітету РСДРП, — серце Росії. На Москву завжди вказував уряд, коли він хотів переконати світ, нібито проти самодержавства борються лише євреї, поляки та інші народності... І ось тепер *справжній російський народ в самому серці Росії* заговорив такою мовою, яка достатньо зрозуміла усьому світові»²⁵.

Грандіозні політичні страйки солідарності з російськими трудящими провели у грудні 1905 р. робітники Києва, Одеси, Миколаєва та інших міст України. За далеко не повними даними, в них взяли участь близько 100 тис. чол.

Наслідуючи приклад пролетарів Москви, робітники Донецького басейну, Харкова, Олександрівська із зброєю в руках виступили проти царизму. Найзначнішим було, як відомо, збройне повстання у Донбасі. В його підготовці чималу роль відіграли й представники робітничої Москви²⁶.

Збройні повстання на Україні збагатили робітничий клас всієї Росії досвідом революційної боротьби. Не випадково В. І. Ленін писав:

²⁰ Ленін В. І. Всеросійський політичний страйк. — Повне збір. творів, т. 12, с. 2.

²¹ Революция 1905—1907 гг. на Украине., т. 2, часть первая, с. 457.

²² Там же, с. 397.

²³ Див.: Шморгун П. М. 1905-й рік на Україні. К., 1980, с. 92.

²⁴ Революция 1905—1907 гг. на Украине., т. 2, часть первая, с. 507.

²⁵ Листовки большевиков Украины., с. 356—357.

²⁶ Див.: Шморгун П. М. 1905-й рік на Україні, с. 93.

«Ми повинні збирати досвід московського, донецького, ростовського та інших повстань, поширювати обізнаність з ними...»²⁷.

Показником політичної зрілості пролетаріату було створення ним своїх масових організацій — Рад робітничих депутатів і професійних спілок. Їх особовий склад і діяльність переконливо довели, що робітничому класу чужі будь-які прояви націоналізму. В Радах та профспілках на Україні пліч-о-пліч з українцями працювали росіяни, білоруси, євреї, поляки та представники ряду інших національностей і народностей. У статутах багатьох професійних спілок спеціальні параграфи наголошували на інтернаціональному характері цих організацій. Так, у статуті профспілки робітників машинобудівних і механічних заводів Києва та його околиць, ухваленому в червні 1906 р., а також у статуті профспілки київського кравецького цеху було записано, що членом спілки може бути найманий робітник без різниці у статі, національності, релігійних переконаннях²⁸.

Інтернаціональному згуртуванню пролетаріату України намагалися перешкодити різноманітні націоналістичні партії. Вони докладали активних зусиль, щоб роз'єднати робітників різних національностей, примусити їх співробітничати з національною буржуазією.

Так, націоналісти з УСДРП вели найактивнішу агітацію у профспілках України, щоб добитися визнання цієї партії «єдиним проводирем українського пролетаріату». Однак ця агітація успіху не мала. УСДРП вдалося підпорядкувати своєму впливові професійні спілки, що об'єднували лише 500 робітників²⁹.

Не відставали від українських і єврейські націоналісти. В Одесі, наприклад, бундівці зробили спробу усунути російських соціал-демократів від роботи серед єврейських робітників³⁰. Увійшовши до РСДРП на підставі рішення IV (Об'єднавчого) з'їзду, вони не припинили своєї розколюючої діяльності в лавах робітничого класу. Невдовзі після з'їзду ЦК Бунду спеціальним циркуляром заборонив своїм місцевим організаціям співробітничати з відповідними комітетами РСДРП, оскільки це, мовляв, може викликати «цілковите злиття роботи»³¹.

Пролетаріат України давав відсіч тим, хто намагався посіяти ворожнечу серед трудящих різних національностей. Коли, наприклад, члени Поалей-Ціону і сіоністсько-соціалістичної партії спробували направити до Катеринославської Ради робітничих депутатів своїх представників, щоб розгорнути підливну діяльність, робітники Катеринослава рішуче виступили проти цього. Створена ж у місті самостійна єврейська рада, яка об'єднувала ремісників і прикажчиків, існувала лише номінально³². Що ж стосується українських націоналістичних партій, то їх неавторитетність серед робітничого класу була настільки величезною, що вони практично не залишили ніяких слідів в історії Рад³³.

²⁷ Ленін В. І. Сучасне становище Росії і тактика робітничої партії.— Повне збір. творів, т. 12, с. 167.

²⁸ Киевская заря, 1906, 28 июня.

²⁹ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978, с. 60.

³⁰ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.): Сб. документов и материалов. К., 1964, с. 658.

³¹ Шестак Ю. И. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда. М., 1980, с. 53—54.

³² Див.: Шморгун П. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років, с. 107.

³³ Див.: Шморгун П. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. К., 1955, с. 26.

Робітники України, їх масові організації подавали посилену матеріальну допомогу пролетарям інших міст країни, які потрапляли в скрутне становище. Так, 10 вересня 1905 року під час обшуку в одного з робітників Полтави, який звинувачувався у переховуванні соціал-демократичної літератури, жандарми знайшли розписку В. Г. Короленка від 12 березня 1905 р. про одержання ним більш як 100 крб. від робітників Полтавських залізничних майстерень «для передачі родинам робітників, які постраждали 9 січня 1905 р. в Петербурзі»³⁴. На Всеросійській конференції профспілок (лютий 1906 р.) вказувалось, що в 1905 р. робітники механічних заводів Харкова надсилали гроші «для допомоги родинам товаришів, вбитих на вулицях Петербурга, Риги, Варшави і Лодзі»³⁵.

В цілому робітничий клас України активно протидіяв людиноне-нависницькій чорносотенній агітації. Коли у 1905 р. по країні кривавим смерчем пронеслися єврейські погроми, що охопили більш як 90 міст, робітники виступили на захист жертв чорносотенного розгулу. В Катеринославі, Києві, Миколаєві, Харкові, Вінниці, Одесі та інших містах з цією метою створювалися робітничі дружини, робітничі міліція, загони самооборони. «У Феодосії й Катеринославі погроми були погашені тільки завдяки мішій самообороні», — констатувала Олександрівська організація РСДРП³⁶. «Те, чого не спромоглася зробити поліція... міліція виконала за кілька днів: вона встановила спокій і безпеку в місті», — зазначалося в листівці Комітету об'єднаних соціал-демократичних організацій Миколаєва³⁷. Як повідомляла 1 червня більшовницька газета «Вперед», паровозобудівники Харкова викинули за заводські ворота ватажка чорної сотні і тих, хто намагався спровокувати погроми. Один з депутатів II Думи заявив з думської трибуни: «Я живу у великому промисловому районі і знаю, що погром, наприклад, у Глухівську не набрав жахливих розмірів *тільки тому... що беззбройні робітники... гнали погромників*». Ці слова навів В. І. Ленін у своїй статті «Реакція починає збройну боротьбу», що була надрукована в газеті «Вперед» 4 червня 1906 р.³⁸ Боротьба робітників проти чорносотенців підносила авторитет робітничого класу серед широких верств трудящих, сприяла їх політичному вихованню. Секретар Одеського комітету РСДРП С. І. Гусев пізніше писав: «Опір, що його наші збройні загони вчинили (*чорносотенцям*. — П. З.), відіграв свою позитивну роль у справі політичної освіти мас»^{39–40}.

Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків, патисяючий приклад революційної боротьби робітничого класу сприяли піднесенню свідомості мільйонних мас трудящого селянства України.

Місцеві більшовницькі організації закликали селян підтримувати революційні виступи трудящих країни. Селянські виступи на Україні, особливо в суміжній з Росією та Білорусією Чернігівській губернії, нерідко відбувалися під безпосереднім впливом боротьби російського і білоруського селянства. Так, у лютому 1905 р. відбулися серйозні заворушення селян Глухівського повіту Чернігівської губернії, прикладом для яких стали революційні виступи селян Дмитріївського повіту Курської губернії та Севського повіту Орловської губернії⁴¹. У грудні

³⁴ Революция 1905—1907 гг. на Украине... т. 2, часть первая, с. 101.

³⁵ 1905—1907 гг. в профессиональном движении. I и II всероссийские конференции профессиональных союзов. М., 1925, с. 275.

³⁶ Листовки большевиков Украины..., с. 270.

³⁷ Там же, с. 296.

³⁸ Ленин В. И. Полн. собр. твор., т. 13, с. 190.

^{39–40} Пролетарская революция. 1926, № 2, с. 173.

⁴¹ Революция 1905—1907 гг. на Украине... т. 2, часть первая, с. 131.

1905 р. піднялися на боротьбу селяни Чериковського повіту Могильовської губернії. Для її придушення було надіслано загін стражників. Однак він зустрів збройний опір, в якому поряд з місцевим населенням взяли участь і селяни Чернігівщини⁴².

Чимало селян України входили до складу загону молдавського селянства, очолюваного Г. І. Котовським. У ході революції, особливо восени і взимку 1905 р., загін здійснив численні напади на поміщицькі маєтки, розташовані в сусідній з Україною Молдавії⁴³.

Неоціненне значення для залучення селянства на бік революції, для його виховання в дусі братерства трудящих різних національностей мала розроблена В. І. Леніним аграрна програма. В. І. Ленін висунув вимогу націоналізації землі. Це мало стати не лише одним з найважливіших факторів переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, а й засобом згуртування трудящих багатонаціональної Росії навколо партії більшовиків.

Критикуючи угодовську програму муніципалізації землі, яку меншовикам вдалося протягти на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП, В. І. Ленін писав, що вона «служить не для керівництва масовим селянським рухом загальнонаціонального масштабу, а для роздроблення цього руху на провінціальні і національні струмочки»⁴⁴. Справа «соціал-демократів», вказував В. І. Ленін, полягає не в тому, щоб заохочувати «областництво» і відокремленість різних народностей. Він зазначав: «Ми повинні роз'яснювати селянству значення єдності для перемоги...»⁴⁵.

Свідченням того, що трудове селянство дедалі більше усвідомлювало необхідність єднання з трудящими всіх національностей країни, і насамперед з російськими, у боротьбі за землю і політичну свободу, було їх ставлення до Всеросійської селянської спілки. «Оскільки в єднанні сила, для успішної боротьби із старим порядком, для одностайної дії проти нього ми приєднуємося до Всеросійської селянської спілки», — записали у своєму присуді селяни с. Покошичі Кролевецького повіту Чернігівської губернії^{46–48}. «Для виконання наших вимог, — заявляли селяни с. Литвинці Канівського повіту на Київщині, — ми приєднуємося до Всеросійської селянської спілки і зобов'язуємося дружно, спільними силами добиватися своїх прав»⁴⁹.

Трудяще селянство України, як і всієї країни, наслідуючи приклад робітничого класу, у своїй основній масі не піддалося впливові чорносотенної агітації. Волосний сход селян с. Голубівка Новомосковського повіту на Катеринославщині у своєму присуді від 11 грудня 1905 р. записав: «Євреїв та інших мешканців, які проживають в с. Голубівці..., не повинен ніхто ображати як словом, так і дією. Винуваті в цьому мають бути покарані»⁵⁰. А сход селян с. Ярове Чигиринського повіту Київської губернії «у зв'язку з пацькуванням злими людьми однієї частини населення на іншу»⁵¹ ухвалив створити загін самооборони. В ряді місцевостей Чернігівщини селяни приходили в міста, щоб висту-

⁴² Историческое корни дружбы и единения украинского и белорусского народов. К., 1978, с. 174.

⁴³ Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. К., 1980, с. 269.

⁴⁴ Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років, 1908 р. — Повне збір. творів, т. 16, с. 367.

⁴⁵ Там же, с. 383.

^{46–48} Революция 1905—1907 гг. на Украине., т. 2, часть первая, с. 741.

⁴⁹ Там же, с. 744.

⁵⁰ Там же, с. 663—664.

⁵¹ Там же, с. 745.

пити на захист жертв чорносотенних погромів. Голос протесту вони подавали і з думської трибуни⁵².

Робітники і селяни України відчували на собі подвійне гноблення — соціальне й національне. Однак вимога рівноправності націй і народностей була підпорядкована соціальним вимогам, спільним для всіх трудящих багатонаціональної країни. Так, вже згадувані загальні збори харківських паровозобудівників 17 січня 1905 р. ухвалили підтримати страйком насамперед вимоги, «одностайно висунуті робітниками петербурзьких, московських, віленських, ковенських, ревельських та інших заводів і фабрик»⁵³. У присуді селян Катеринославського повіту підкреслювалось: «Найболючіше наше народне питання — про землю». Цю ж думку висловив селянський сход с. Стрижівка Радомишльського повіту на Київщині. «Нам потрібна насамперед земля»⁵⁴. Підпорядкованість національних вимог вимогам політичним і економічним зафіксована в рішеннях багатьох зборів і присудах трудящих України за 1905 рік.

Аналізуючи події першої російської революції, В. І. Ленін констатував: «П'ятий рік об'єднав робітників усіх націй Росії»⁵⁵. В роки революції трудящі України, і насамперед робітничий клас, пліч-о-пліч з робітниками і селянами всіх націй і народностей країни героїчно штурмували позиції самодержавства. Події 1905—1907 рр. були наочним підтвердженням глибокої правоти й життєвості ленінського положення про те, що «при всякому справді серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не націях»⁵⁶.

Робітничий клас і трудяще селянство України у боротьбі проти соціального й національного гноблення свою долю пов'язали не з національною буржуазією та її партіями, а з багатонаціональним робітничим класом усієї Росії, керованим інтернаціоналістською ленінською партією більшовиків.

⁵² Див.: Бурмистрова Т. Ю. Национальная политика партии большевиков в первой русской революции 1905—1907 гг. Л., 1962, с. 230.

⁵³ История Харьковского паровозостроительного завода., с. 111—112.

⁵⁴ Революция 1905—1907 гг. на Украине., т. 2, часть первая, с. 661, часть вторая, с. 214.

⁵⁵ Ленін В. І. До питання про національну політику, 1914 р.—Повне збір творів, т. 25, с. 69.

⁵⁶ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання, 1913 р.—Повне збір творів, т. 24, с. 130.

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ ВИДАНЬ НА УКРАЇНІ В 1905—1907 рр.

І. І. ГЛИЗЬ (смт Вишневе, Києво-Святошинський р-н),
В. І. КІЗЧЕНКО (Київ)

Про видання і розповсюдження творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна як в Росії, так і на Україні вже складено фундаментальні бібліографічні показники, видано показник архівних документів¹, на-

¹ Левин Л. А. Библиография произведений К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина, М., 1949; Багмут И. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний показник. Харків, 1965. Вид. 2-е; Литературное наследство К. Маркса и Ф. Энгельса. История публикации и издания в СССР. М., 1969; Твори В. І. Леніна на Україні (1894—лютий 1917 рр.): Показник архівних документів. К., 1977.

писано монографії і статті². Цього ж питання побіжно торкалися автори багатьох праць, в яких досліджується період революції 1905—1907 рр. Автори даного повідомлення зробили спробу глибше вивчити це питання, дати систематизований виклад відомостей, взятих з маловивчених архівних документів і матеріалів.

Велике значення в піднесенні політичного й культурного рівня трудящих відіграло друковане слово, яке в період першої російської революції набуло значного поширення. Революційні події в країні викликали значний інтерес у різних верств населення, насамперед пролетаріату, до марксистської, соціал-демократичної літератури. Важливу роль у політичній пропаганді й агітації серед трудящих відіграли листівки, які, за визначенням В. І. Леніна, стали «прямими і безпосередніми попередниками теперішньої робітничої преси»³. Їх нелегально видавали або передруковували з центральних видань партії — з газет «Вперед», «Пролетарий» та ін. — місцеві більшовицькі організації. Листівки висвітлювали найрізноманітніші політичні події в країні, революційну боротьбу мас, проблеми партійного життя і тактику соціал-демократів у революції.

Загалом у роки революції більшовицькі організації України видали і розповсюдили близько 250 назв листівок тиражем від 60—70 до 15 тис. і більше примірників кожна⁴.

На Україні широко розповсюджувалися статті й праці В. І. Леніна. Так, статтю Володимира Ілліча «Початок революції в Росії», передруковану з газети «Вперед», Одеський комітет РСДРП видав 8-тисячним тиражем, а написану В. І. Леніним «Постанову Виконавчого комітету Петербурзької Ради робітничих депутатів 14 (27) листопада 1905 р. про заходи боротьби з локаутом» — тиражем 10 тис. примірників. Ця ж праця під назвою «Відозва Ради робітничих депутатів» була повністю надрукована 18 листопада (1 грудня) 1905 р. у газеті «Киевское слово», яка в період піднесення революції була напівофіційним органом Київської організації РСДРП⁵. Дві ленінські праці — «Початок революції в Росії» у кількості 2 тис. примірників та «Умираюче самодержавство і нові органи народної влади» тиражем 10 тис. примірників видав Миколаївський комітет РСДРП. Катеринославські більшовики надрукували працю В. І. Леніна «Перше травня» спочатку на мімеографі у кількості 1,5 тис. примірників, а потім — у підпільній друкарні тиражем 15 тис. примірників.

Сумська група РСДРП передруковувала статтю Володимира Ілліча «Пролетаріат і селянство» як додаток до випущеної нею брошури «Програма РСДРП», а в Конотопі було видано «Проект звернення до виборців» тиражем у 20 тис. примірників. Харківський і Луганський

² Коломійченко Л. І. З історії видання і поширення творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в дореволюційний період. — Учені записки Харківського бібліотечного інституту, 1957. Вип. III; Сохань Л. В., Сохань П. С. Распространение произведений Маркса, Энгельса и Ленина на Харьковщине в 1905—1907 гг. — История СССР, 1958, № 2; Багмут П. А. Розповсюдження «Капіталу» К. Маркса на Україні (До 100-річчя видання 1-го тома «Капіталу»). — УІЖ, 1967, № 9; Шморгун П. М. Видання і розповсюдження творів К. Маркса на Україні. — УІЖ, 1968, № 4; Саралнева З. Х. «Капитал» К. Маркса и рабочее движение в России. М., 1975; Глизь І. І. Видання і розповсюдження перекладної марксистської літератури на Україні в 1905—1907 рр. — УІЖ, 1976, № 9 та ін.

³ Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії. — Повне зібр. творів, т. 25, с. 93.

⁴ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции. К., 1955, с. 8, 13—634.

⁵ Сарбей В. Г. Праця В. І. Леніна в «Киевском слове» в 1905 р. — УІЖ, 1977, № 4, с. 57—61.

комітети РСДРП у 1907 р. перевидали ленінську листівку «Кого обирати до Державної думи?»

У період першої російської революції більшовицькі організації, Ради робітничих депутатів, страйкові комітети видавали легальні й нелегальні періодичні органи, що відіграли значну роль у революційному вихованні мас. Так, у Києві в 1906 р. вийшло два номери легальної більшовицької газети «Работник», у першому номері якої від 8 червня 8-тисячним тиражем була опублікована стаття В. І. Леніна «Напередодні»⁶.

Крім періодичних місцевих видань, на Україні широко розповсюджувалися загальнопартійні газети «Вперед», «Пролетарий», «Новый луч», «Новая жизнь», «Волна» та ін., в яких друкувалися праці В. І. Леніна.

Користуючись завойованою пролетаріатом свободою друку, легальні книжкові видавництва почали друкувати марксистську, соціал-демократичну літературу. Найбільше таких видавництв було створено в Одесі — «Освобождение труда», «Буревестник», «Возрождение», «Новая жизнь», «Мысль», «Демос», «Молот», «Рассвет» та ін. Так, у 1905 р. «Буревестник» випустив у світ працю В. І. Леніна «Аграрне питання і критика Маркса» тиражем 5 тис. примірників. У 1905—1907 рр. одеські видавництва надрукували праці К. Маркса «Вступ до критики філософії права Гегеля», «Громадянська війна у Франції», «Злиденність філософії», «Наймана праця і капітал», «Класова боротьба у Франції від 1848 р. до 1850 р.»; Ф. Енгельса «Селянське питання у Франції і Німеччині», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Нариси соціального життя в Росії», «До аграрного питання на Заході»; праці В. Лібкнехта, Р. Люксембург, П. Лафарга та багатьох інших. «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса видавався в Одесі у 1905—1906 рр. 6 разів загальним тиражем понад 25 тис. примірників⁷. Тільки в 1905 р. твори К. Маркса і Ф. Енгельса друкувалися в Одесі 23 рази (15 — у видавництві Є. М. Алексеевої і 8 — у «Буревестнике»), а за період революції їх тут видали не менше 30 разів.

Наприкінці 1904 р. Одеський комітет РСДРП організував легальне партійне видавництво «Вперед», яке проіснувало до серпня 1905 р. У 1906 р. його було переведено до Петербурга під назвою «Утро». Ще в Одесі це видавництво випустило твори Ж. Геда «Про колективізм», К. Цеткін «Розумовий пролетаріат, жіноче питання і соціалізм», Ж. Жореса і А. Бебеля «Дві промови» (на робітничому конгресі в Амстердамі у 1904 р.) та ін. Деякі з них були перевидані у 1906 р. після переведення видавництва до Петербурга⁸.

Загалом за кількістю видань марксистської соціал-демократичної літератури у 1905—1906 рр. Одеса займає перше місце на Україні і друге в Росії.

У Києві твори К. Маркса, Ф. Енгельса та іншу марксистську літературу випускали видавництва Є. П. Горської, С. І. Іванова, «Правда».

⁶ Глизь І. І. Документи про видання більшовицької газети «Работник» у Києві. — Архів України, 1978, № 3, с. 63—69.

⁷ Багмут І., Шморгун П. Твори В. І. Леніна на Україні, с. 40—43; Видання творів В. І. Леніна на Україні, с. 39—41; Багмут І. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик, с. 38—44; Справочная книга о печати всей России. СПб., 1911, с. 259—327.

⁸ Калекіна О. П. Очерки по истории издания марксистской литературы в России (1870—1917). М., 1962, с. 177; Воспоминания участников первой революции. — Вопросы истории, 1955, № 12, с. 43.

«Гудок» та ін. У 1905—1907 рр. вони видали більше 10 праць К. Маркса і Ф. Енгельса, в тому числі перший том «Теорії додаткової вартості», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Соціалізм у Німеччині», «Про суспільні відносини в Росії», та ін.⁹

Широко розповсюджувалася на Україні соціал-демократична література, що видавалася в Петербурзі, Москві, Ростові-на-Дону. В. Д. Бонч-Бруевич пізніше писав, що «книжки видавництва «Донская речь» мали величезне розповсюдження. З його видань складалися бібліотеки для робітників і селян, вони попадали у найвіддаленіші куточки Росії»¹⁰. Створене навесні 1906 р. у Петербурзі більшовицьке видавництво, яке очолював В. Д. Бонч-Бруевич, надсило партійну літературу також і на Україну¹¹.

Редакція більшовицької газети «Новая жизнь» мала адреси явок і теж відправляла туди марксистську літературу. Так, у 1906 р. в Катеринослав на адресу красильного заводу було надіслано надруковану у видавництві «Молот» працю К. Маркса «Наймана праця і капітал», а в Харків, на адресу секретаря губернського земства Андреева, — його ж працю «Підсумки 48-го» («Буржуазія і контрреволюція») ¹². Книжковий ринок заповнила соціал-демократична література, яку агітували купляти навіть такі монархічні газети, як «Киевлянин». 18 серпня 1905 р. у ньому було видруковано оголошення книжкового магазину М. Я. Оглобліна в Києві про надходження в продаж книги Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», СПб., 1905, ціна 1 крб., а 5 вересня повідомлялося про надходження книги К. Маркса «Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиденності п. Прудона», видання 2-е, Одеса, 1905, ціна 50 коп. Цікаво, що при повторних оголошеннях газети 7 жовтня і 1 грудня вартість книг відповідно була знижена до 50 і 39 коп.

Марксистські видання продавали як вигідний товар. Наприклад, у Новгород-Сіверську пекарня разом з хлібом продавала і суспільно-політичну літературу, серед якої були праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Філософія історії» («Маніфест»), «Єврейське питання» («До єврейського питання»), «Наймана праця і капітал», «Від утопії до наукової теорії» («Розвиток соціалізму від утопії до науки»).

Наведений факт підтверджує слова В. І. Леніна, що в 1905—1906 рр. «купці кидали торгувати вівсом і починали вигіднішу торгівлю — демократичною дешевою брошурою»¹³. Однак зрозуміло, що не «вигідність товару», який пропонував соціалізм, була початком книжкового «буму», а революційні процеси в суспільстві, активна боротьба робітничого класу, яка створила більш сприятливі умови для розповсюдження соціал-демократичної й марксистської літератури і сприйняття широкими масами трудящих передових ідей.

На Україні в період революції розповсюджувалися 52 окремо видруковані протягом 1894—1907 рр. ленінські праці й близько 400 статей, розміщених у газетах, журналах, колективних збірниках. Жандарми переслідували твори В. І. Леніна. За неповними даними, їх тільки в 1905—1907 рр. більше ніж 560 разів конфісковували на транспорті, в нелегальних пропагандистських бібліотеках соціал-демократичних орга-

⁹ Багмут Й. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні, с. 17.

¹⁰ Бонч-Бруевич В. Д. Нелегальная поездка в Россию. М.—Л., 1930, с. 264.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 1437, арк. 3, 7; спр. 1956, арк. 17.

¹² Там же, ф. 304, оп. 1, спр. 112, арк. 38, 44.

¹³ Ленін В. І. Ще один похід на демократію. — Повне зібр. творів, т. 22, с. 80.

нізацій, у публічних бібліотеках земств, в організаціях профспіло політичних клубів. Література вилучалася під час обшуків у квартирах, в гуртожитках студентів, відбиралася в поліцейських дільничних кількості від одного до сотень примірників¹⁴.

Активну участь по розповсюдженню марксистської літератури, на самперед, брали В. І. Леніна, К. Маркса та Ф. Енгельса, брали та діячі більшовицької партії, як Ф. А. Сергеев (Артем) і Г. В. Мерцлов у Харкові, М. В. Бондаренко в Миколаєві, О. В. Пригара у Катеринославі, А. О. та К. М. Самойлови в Луганську, Т. І. Попов у Каневі й Києві, В. В. Воровський у Одесі, передові робітники С. А. Ткаченко у Катеринославі, Н. К. Калюжний та І. Д. Рижков у Києві, селяни - Л. Н. Никитенко в с. Золотий Колодязь, М. Ф. Ляшенко у с. Ольшани Харківського повіту, Й. І. Бичковський у с. Шастнівці Кременецького повіту та багато інших.

Про широке розповсюдження ленінських праць у роки революції свідчить і те, що їх часто вилучали під час обшуків. Так, праця «До сільської бідноти» вилучалася 75 разів, «Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП» («Лист до петербурзьких робітників») — 39, «Перегляд аграрної програми робітничої партії» — 30, «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» — 28, «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» — 27, «Аграрне питання і «критика Маркса» — 24 рази¹⁵.

Зрозуміло, що документи каральних органів самодержавства односторонньо висвітлюють підпільну роботу більшовицьких організацій щодо розповсюдження нелегальної літератури. Діяльність партії була набагато ширшою, ніж зафіксовано в архівних документах знищених Велким Жовтнем органів охорони і жандармерії. Організація видавничої роботи й технічне забезпечення транспортування видань, різні види масової пропаганди яскраво відбиті в протоколах і матеріалах з'їздів і конференцій партії, у листуванні більшовицьких організацій з В. І. Леніним, ЦК РСДРП і редакціями центральних органів преси, а також у статтях партійних нелегальних газет, спогадах про підпільну діяльність у період революції¹⁶. В передмові до покажчика архівних документів зазначається, що тільки комплексне вивчення всіх цих партійних документів дасть можливість відтворити справжню історію видання і розповсюдження творів В. І. Леніна за дореволюційний період¹⁷.

Так само і комплексне вивчення питання про розповсюдження творів К. Маркса і Ф. Енгельса становить великий інтерес на сучасному етапі дослідження цієї проблеми.

Про широке розповсюдження на Україні праць основоположників наукового комунізму свідчать документи державних архівів. Так, у 1905 р. праця К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» кон-

¹⁴ Підраховано за покажчиком архівних документів: Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917), с. 110—174.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Третий съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959; Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959; Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Протоколы. М., 1963; Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905): Сборник документов и материалов. К., 1964; Спогади про Володимира Ілліча Леніна. К., 1969. Т. 2; Великие, незабываемые дни: Сборник воспоминаний участников революции 1905—1907 годов. М., 1970.

¹⁷ Див.: Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.): Покажчик архівних документів, с. 11.

фіскувалася у Києві (січень), Харкові (вересень)¹⁸, «Класова боротьба у Франції від 1848 до 1850 р.» — в Одесі (лютий, березень — тричі, травень, червень), у Києві (березень — двічі, вересень), у Володимирі-Волинську і Прилуках (квітень)¹⁹, «Наймана праця і капітал» — у Катеринославі, Севастополі й Кам'янецькому повіті (червень), у Харкові і Кременчуці (вересень), в Одесі (травень, грудень), у Радомишлі (грудень)²⁰, «Громадянська війна у Франції» — в Одесі (січень, травень), у Миргороді, Кременчуці й Катеринославі (липень, вересень)²¹, «Промова про свободу торгівлі» — в Умані, Одесі й на станції Гребінки Полтавської губернії (грудень)²², «Революція і контр-революція в Німеччині» — в Києві (січень) та у Кременецькому повіті (червень)²³.

Геніальна праця основоположників наукового комунізму «Маніфест Комуністичної партії» була настільною книгою революціонерів-професіоналів, робітників, селян і студентів. Царизм всіляко намагався перешкодити розповсюдженню цієї праці. Як свідчать документи державних архівів, у 1905 р. «Маніфест» разом з іншою літературою поліція вилучала у Києві (січень, квітень — двічі, червень, серпень і вересень — по двічі), в Одесі (січень, квітень — червень — по двічі, липень, вересень, жовтень, грудень), у Катеринославі (лютий, вересень — двічі), у Лубнах (лютий), в Миколаєві (лютий, травень), у Кременчуці (березень), у Харкові (вересень — двічі), у Володимирі-Волинську (квітень)²⁴.

Праці Ф. Енгельса «Селянське питання у Франції і Німеччині» та «Розвиток соціалізму від утопії до науки» під назвами «Розвиток наукового соціального ідеалу» та «Від утопії до наукової теорії» були вилучені жандармами в Одесі (січень і березень — по двічі, вересень, жовтень), у Києві (січень, березень — тричі, вересень), в Юзівці (квітень), у Харкові (серпень, вересень — двічі), в Дубенському повіті (червень), у Катеринославі (березень — двічі, липень), у Чернігові (квітень), у Кременецькому повіті (червень) і т. д.²⁵.

¹⁸ Шморгун П. М. Видання і розповсюдження творів К. Маркса на Україні. — УІЖ, 1968, № 4, с. 19; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1091, арк. 66; ф. 336, оп. 1, спр. 1206, арк. 136.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 д-во, 1905, спр. 1622, арк. 5; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1062, арк. 325; спр. 1064, ч. 1, арк. 570; ч. 2, арк. 501; ф. 317, оп. 1, спр. 2712, арк. 10; ф. 320, оп. 1, спр. 340, арк. 29; ф. 385, оп. 1, спр. 1519, арк. 122; спр. 1576, арк. 13; спр. 1581, арк. 51; спр. 1678, арк. 2; ф. 386, оп. 1, спр. 829, арк. 9.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1260, арк. 114; ф. 313, оп. 2, спр. 1130а, арк. 354, 545; ф. 317, оп. 1, спр. 2712, арк. 4; ф. 320, оп. 1, спр. 380, арк. 8; ф. 336, оп. 1, спр. 1206, арк. 45; ф. 386, оп. 1, спр. 852, арк. 3; ф. 1335, оп. 1, спр. 305, арк. 9—14.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 д-во, 1905, спр. 3619, арк. 3; ОВ, 1905, спр. 5, ч. 6, арк. 316; ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 1130а, арк. 354; ф. 320, оп. 1, спр. 321, арк. 318; спр. 380, арк. 8; ф. 385, оп. 1, спр. 1571, арк. 44; спр. 1678, арк. 7.

²² ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1573, арк. 19; ф. 320, оп. 1, спр. 461, арк. 24; ф. 386, оп. 1, спр. 852, арк. 3.

²³ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 1108, арк. 114; ф. 1335, оп. 1, спр. 305, арк. 14.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 д-во, 1905, спр. 681, арк. 3; спр. 854, арк. 4; спр. 1544, ч. 1, арк. 2; спр. 1688, арк. 5; спр. 2982, арк. 7; спр. 4903, арк. 5; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1071, арк. 70; спр. 1109, арк. 10; спр. 1214, арк. 84; спр. 1260, арк. 184; спр. 1264, арк. 62; ф. 275, оп. 1, спр. 1183, арк. 118, 119; ф. 286, оп. 1, спр. 63, арк. 7; ф. 313, оп. 2, спр. 1130а, арк. 74; ф. 317, оп. 1, спр. 2712, арк. 4; ф. 320, оп. 1, спр. 337, арк. 4; ф. 336, оп. 1, спр. 1029, арк. 17; спр. 1206, арк. 45; ф. 385, оп. 1, спр. 1427, арк. 20; спр. 1431, арк. 136; спр. 1432, арк. 135; спр. 1433, арк. 23, 30; спр. 1485, арк. 2; спр. 1486, арк. 3; спр. 1489, арк. 10; спр. 1520, арк. 3; спр. 1581, арк. 29; спр. 1586, арк. 14; спр. 1659, арк. 11; спр. 1687, арк. 65.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, 1905, спр. 5, ч. 6, л. А, арк. 86, 87; 7 д-во, 1905, спр. 1544, ч. 1, арк. 2; спр. 1622, арк. 4; спр. 2130, арк. 5; спр. 3691, арк. 3;

Наведені приклади свідчать про те, що переслідування праць класиків марксизму-ленінізму з боку царських властей не припинялося і в період відступу революції. Так, велику кількість літератури, зокрема праці В. І. Леніна, було конфісковано 3 березня 1906 р. в учасників сходки представників підрайонів і організаторів робітничих гуртків на підприємствах Подільського району РСДРП Києва²⁶. Робітник Н. А. Сизонов розповсюджував революційну літературу серед булочників м. Харкова. 30 травня 1906 р. під час обшуку в нього було вилучено твір «До сільської бідноти» В. І. Леніна під назвою «Нужды села», «Маніфест» під назвою «Філософія історії» та працю К. Маркса «Наймана праця і капітал» московського видавництва «Молот»²⁷. Праці К. Маркса і Ф. Енгельса вилучку 1906 р. жандарми конфіскували в селах Гнидівці Ізюмського повіту, Непокритому Харківського повіту, Захарівці Вовчанського повіту та Дмитрівці Новгород-Сіверського повіту²⁸.

Під час обшуку в квартирі Косачів (17 січня 1907 р.), де мешкала українська поетеса Леся Українка, було вилучено 9 праць К. Маркса і Ф. Енгельса, 3 — В. І. Леніна, 17 праць П. Лафарга, А. Бебеля, В. Лібкнехта, К. Цеткін, Ж. Геда та ін.²⁹

Про великий інтерес до марксистської літератури свідчить і те, що, перебуваючи в тюрмах, активні учасники революційних подій вимагали дати їм можливість читати геніальні твори класиків марксизму-ленінізму. Так, заарештовані і ув'язнені в Харківському виправному відділенні тюрми Л. Селіванов (9 березня) та П. Богданов (12 червня), вимагали дати їм для читання «Капітал» К. Маркса. 3 березня того ж року О. Заїкін вимагав надіслати «Капітал» у Харківську губернську тюрму. Мотивуючи своє клопотання, він писав начальнику жандармського управління: «1) Ця книга строго наукового змісту, але не революційна; 2) ця книга є у всіх бібліотеках, у тому числі й в бібліотеках Харківської губернської тюрми; 3) примірник цієї книги вже одержано через жандармське управління моїм товаришем по ув'язненню».

Бажаючи одержати «Капітал», автор навмисне назвав цей твір «не революційним», оскільки в той період давався дозвіл ув'язненим на читання лише наукової, але ні в якому разі не революційної суспільно-політичної літератури. До речі, перший пункт прохання Заїкіна повністю збігається з думкою російського цензора, який дозволив видання першого тому «Капіталу» ще в 1872 р. В'язень Харківської губернської тюрми С. Устичов також кілька разів вимагав повернути відібрану в нього працю К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»³⁰.

Широке розповсюдження серед трудящих марксистської літератури не залишилося поза увагою царських властей. Як повідомляв у своєму звіті начальник Харківського охоронного відділення, з 31 квітня по 1 жовтня 1906 р. було виявлено і конфіковано кілька транспортів та-

ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1064, арк. 570; спр. 1091, арк. 45, 69; спр. 1098, арк. 34; ф. 313, оп. 2, спр. 1211, арк. 2; ф. 385, оп. 1, спр. 1471, арк. 4; спр. 1474, арк. 16; спр. 1519, арк. 122; спр. 1929, арк. 9; ф. 1439, оп. 1, спр. 215, арк. 52, 187; ф. 1600, оп. 1, спр. 109, арк. 31.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 754, арк. 7, 20, 24, 33, 36.

²⁷ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 1702, арк. 6.

²⁸ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 1919, арк. 32; спр. 2157, арк. 59, 123, 152; ф. 1439, оп. 1, спр. 521, арк. 25.

²⁹ Там же, ф. 318, оп. 1, спр. 1726, арк. 46—80; Віталій Сарбей, Микола Крячок. Вона служила майбутньому. — Вітчизна, 1976, № 4, с. 146—158.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 2877, арк. 74, 87, 185, 187, 322; спр. 2878, арк. 396.

кої літератури загальною кількістю понад 50 тис. примірників. «Брошурами цього характеру, — підкреслював він, — буквально наводнюються робітничі райони і навколишні села»³¹.

Після поразки прудневого збройного повстання і спаду революційної хвилі царизм посилив свої репресії щодо розповсюдження соціал-демократичної літератури. Велику кількість її було вилучено з бібліотек, книжкових магазинів і складів. Припинили свою діяльність або перейшли на нелегальне становище видавництва, що випускали марксистську літературу. Однак, незважаючи на це, «соціал-демократична книжка не пропала. Вона посіяна. Вона росте. І вона дасть плоди...»³², — підкреслював В. І. Ленін. Завдяки активній діяльності більшовиків, соціал-демократичних груп праці класиків марксизму-ленінізму, проникали у найвіддаленіші куточки Росії, в тому числі й на Україну. Марксистсько-ленінські ідеї в роки революції були могутнім дійовим засобом політичної освіти, агітації і пропаганди, засобом організації мас на збройну боротьбу проти самодержавства. Очевидно, варто було б підготувати і видати покажчик архівних документів про розповсюдження творів К. Маркса і Ф. Енгельса, як це нещодавно було вже зроблено про розповсюдження творів В. І. Леніна.

³¹ Багмут Й. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні, с. 19.

³² Ленін В. І. З приводу двох листів.— Повне збір. творів, т. 17, с. 275.

* * *

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ МАСОВИХ ФОРМ УЧАСТІ ТРУДЯЩИХ В УПРАВЛІННІ ВИРОБНИЦТВОМ (1966—1970 рр.)

А. П. КОНАШЕВИЧ (Київ)

На всіх етапах будівництва соціалізму й комунізму одним з найважливіших напрямів у діяльності КПРС було й лишається підвищення ролі трудящих в управлінні економікою. Положення про необхідність впровадження ефективних форм залучення трудящих до управління виробництвом повністю відповідає передбаченому Програмою КПРС курсу на забезпечення дедалі ширшої участі мас в управлінні справами суспільства¹. Воно дістало свій дальший розвиток у матеріалах XXV з'їзду КПРС², законодавчо закріплено в новій Конституції СРСР³.

Діяльність Комуністичної партії по широкому залученню трудящих, громадських організацій і творчих об'єднань до господарського будівництва спрямована на забезпечення ініціативи і творчості мас, коли, як підкреслював В. І. Ленін у праці «Держава і революція», «...всі навчатися управляти і будуть справді управляти самостійно суспільним виробництвом»⁴. У промові на зборах виборців Бауманського виборчого округу Москви 22 лютого 1980 р. Генеральний секретар ЦК КПРС,

¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962, с. 248.

² Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 195.

³ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979, с. 7.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 97.

Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, підкреслюючи величезне значення ініціативи у справі проведення економічної політики партії, зазначав: «...Якщо люди сміливо беруться за діло, дають простір ініціативі, підхоплюють ділові починання, — успіх забезпечений»⁵.

У ході комуністичного будівництва склався цілий комплекс різноманітних форм розвитку творчої активності й ініціативи мас, залучення їх до управління виробництвом, до максимального використання його резервів і піднесення продуктивності праці. Як і в попередній період, у 1966—1970 рр. партія надавала великого значення робітничим зборам, що являють собою випробувану форму політичного й економічного виховання трудящих, мобілізації їх на добровільне й свідоме виконання господарських та громадських функцій. Ці питання дістали відображення в постановах ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Тульської області по вихованню соціалістичної дисципліни праці в колективах промислових підприємств і будов», «Про роботу партійних організацій Пермської області по керівництву профспілками», «Про роботу Ростовського райкому партії по виконанню рішень вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС по впровадженню нових методів господарювання», а також в інших документах партії⁶. «Треба підносити роль робітничих зборів, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев на XIX Московській міській партійній конференції 25 березня 1968 р. — На них повинні обговорюватись насущні питання виробництва, зміцнення дисципліни праці»⁷.

Свідченням постійного піклування партії про піднесення ролі робітничих зборів у виробничому та громадському житті колективів, про перетворення їх у справжню школу господарювання та виховання є той факт, що це питання протягом 1966—1970 рр. неодноразово розглядалося Центральним Комітетом, обкомами й міськкомками Компартії України⁸. Партійним, профспілковим і комсомольським комітетам було рекомендовано поліпшувати організацію і проведення зборів, виносити на їх обговорення конкретні питання вдосконалення господарської діяльності, піднесення ефективності та якості роботи, зміцнення трудової дисципліни, поліпшення умов праці тощо.

Виконуючи ці настанови, первинні партійні організації приділяли велику увагу піднесенню ролі робітничих зборів. Так, темою їх активного обговорення був хід будівництва комплексу кисневого цеху заводу «Запоріжсталь». 14 лютого 1967 р. багатотиражна газета «Днепровский металлург» дала сигнал про незадовільний стан робіт на будові. Партком підприємства вирішив провести робітничі збори. Їх учасники прийняли рішення розгорнути соціалістичне змагання на спорудженні комплексу. Почав діяти робітничий контрольний пост, який виявляв і своєчасно повідомляв партійну і профспілкову організації про перебої у поставках будівельних матеріалів. У січні 1968 р. на робітничих зборах було заслухано звіт начальника будуправління про заходи по забезпеченню своєчасного введення в експлуатацію комплексу кисневого цеху.

⁵ Брежнев Л. І. Наш курс — мирне творення: Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви 22 лютого 1980 р. К., 1980, с. 5—6.

⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 9. М., 1972, с. 161; 376, 380; 499.

⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 201.

⁸ Правда, 1966, 13 ноябр.; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 101, спр. 52, арк. 12; ф. 11, оп. 100, спр. 147, арк. 239; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 555, арк. 8; ф. 5, оп. 39, спр. 96, арк. 7; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 261, спр. 705, арк. 12.

Робітники піддали гострій критиці керівництво за перебої у постачанні бетоном та арматурою повітроочисної споруди комплексу, зажадали оперативного усунути недоліки, виділити додатковий бетоноукладач тощо. Рішення робітничих зборів було виконано: комплекс став до ладу у встановлений строк⁹.

На робітничих зборах подається, як правило, багато цінних пропозицій, від партійного контролю за виконанням яких значною мірою залежить авторитет цих органів. Про ефективність роботи партійних комітетів по піднесенню ролі робітничих зборів можна судити на прикладі реалізації пропозицій робітників промислових підприємств м. Дніпродзержинська. Висловлена на зборах Почесним металургом УРСР, старшим оператором блюмінга новопрокатного цеху заводу ім. Ф. Е. Дзержинського І. В. Верхоглядом пропозиція про повніше використання резервів виробництва була гаряче підтримана робітниками. На підприємстві було проведено двомісячник виявлення і використання резервів виробництва. Реалізація 41-ї з 51 пропозиції, що надійшли під час обговорення цього питання на робітничих зборах у цехах заводу, дала ефект у сумі 48,3 тис. крб. і зумовила скорочення витрат металу на 2 тис. т. Тільки колективом трубозаготівельного цеху за два місяці 1969 р. було видано понад 1096 т товарної продукції¹⁰.

Робітничі збори увійшли в практику повсякденного життя трудових колективів. Правильне ставлення до них як до найбільш представницької і демократичної форми управління дає можливість широко обговорювати і по-діловому розв'язувати актуальні проблеми господарювання, справляє значний вплив на результати виробничої діяльності. Наприклад, тільки в 1970 р. на робітничих зборах харківського заводу «Кондиціонер» було обговорено питання про підвищення продуктивності праці і якості продукції, посилення режиму економії металів, поліпшення виховної роботи, про зміцнення соціалістичної дисципліни тощо. Послідовне виконання рішень зборів у комплексі з іншими заходами партійної, профспілкової та комсомольської організацій заводу сприяло достроковому виконанню п'ятирічного плану, який колектив підприємства завершив до 7 жовтня 1970 р. ЦК КПРС, Президія Верховної Ради і Рада Міністрів СРСР нагородили його Почесною Ювілейною грамотою¹¹.

Трудящі Української РСР активно відгукнулися на лист ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про поліпшення використання резервів виробництва і посилення режиму економії в народному господарстві» (1970 р.). Цей важливий документ широко обговорювався на зборах трудівників міст і сіл республіки. У ході обговорення висловлювалися ділові пропозиції. Так, горновий доменної печі № 3 Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського І. Ф. Терещенко, старший оператор цього ж підприємства П. Шишацький та електрослюсар В. Битко порушили на робітничих зборах питання про використання сировини хлорорганічного виробництва для синтезу аміаку та виробництва сірчаної кислоти. За їх підрахунками це мало дати економію в сумі 400 тис. крб. Ці ж робітники запропонували підвищити продуктивність праці за рахунок збільшення стійкості жолобів. Комуністи рейкобалкового цеху того ж заводу виступили на зборах з пропозицією підвищити економічні показники за рахунок поліпшення якос-

⁹ Об'єднаний архів Української республіканської ради професійних спілок (далі — ОА УРРПС), ф. Р-2605, оп. 8, спр. 5706, арк. 24.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 245, арк. 31—32.

¹¹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 42, спр. 14, арк. 34.

ті трубної заготовки, підрахувавши, що кожна її тонна дасть додатково 20,5 крб. прибутку¹².

Використання резервів виробництва і посилення режиму економії були предметом обговорення 10 240 робітничих зборів, що відбулися протягом 1970 р. у Донецькій області. У них взяли участь 1 418 823, виступили 91 767 чол.¹³ У м. Харкові робітничі збори з цього питання відбулися в 1 360 колективах, на яких були присутні 348 тис. чол., виступили більше 10 тис. чол.¹⁴

Виявляючи постійну турботу про активізацію участі мас у розв'язанні актуальних питань виробництва, партійні організації республіки приділяли велику увагу дальшому вдосконаленню роботи постійно діючих виробничих нарад (ПДВН). У «Положенні про постійно діючі виробничі наради», зокрема, сказано, що вони являють собою форму соціалістичної демократії, громадського контролю, практичного залучення трудящих до управління¹⁵. У зв'язку з цим доречно нагадати слова товариша Л. І. Брежнєва, сказані ним на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу Москви 14 червня 1974 р.: «Демократія — пустий звук, якщо вона не охоплює середовище, в якому людина щоденно працює, застосовує свої творчі сили. Тому принципове значення має зміцнення демократичних начал безпосередньо на виробництві»¹⁶.

Питання дальшого підвищення ролі ПДВН у залученні трудящих до управління виробництвом дістали відображення в цілому ряді документів, прийнятих ЦК КПРС у роки восьмої п'ятирічки¹⁷. Центральний Комітет націлював партійні організації на поліпшення керівництва нарадами з метою посилення їх впливу на господарську діяльність підприємств та підвищення ефективності виробництва.

Велику увагу діяльності ПДВН у досліджуваній період приділяли партійні комітети республіки. Так, у липні—вересні 1968 р. на засіданнях бюро районних, місцевих і обласного комітетів партії Запорізької області було розглянуто й затверджено заходи щодо поліпшення роботи виробничих нарад. Відбулися пленуми Орджонікідзевського та Жовтневого райкомів партії м. Запоріжжя з порядком денним «Про заходи по піднесенню ролі робітничих зборів і ПДВН на підприємствах і будовах району». Методи роботи ПДВН вивчалися на семінарах секретарів первинних партійних організацій області¹⁸.

Вивчення досвіду роботи ПДВН на підприємствах Ленінського району м. Львова в 1968 р. було організовано Львівським обкомом Компартії України. Згодом це питання розглядалося на засіданні його секретаріату¹⁹. Заходи по вдосконаленню практики ПДВН, а також звіти парторганізацій заводів телеграфної апаратури та «Реактив» і хід практичного здійснення постанови секретаріату обкому партії з цього питання обговорювалися на бюро Львівського міськкому Компартії України. Значну роботу в цьому напрямі було проведено в м. Черво-

¹² ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 6478, арк. 25—27; Трибуна металурга (орган парткома, завкома профсоюзу, завкома ЛКСМУ и дирекции ордена Ленина металлургического завода им. Г. И. Петровского), 1970, 25 марта.

¹³ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 6478, арк. 35.

¹⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 42, спр. 14, арк. 34.

¹⁵ Об участии трудящихся в управлении производством. М., 1977, с. 264.

¹⁶ Брежнев Л. И. Ленинским курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 70.

¹⁷ См.: КПСС в резолюциях и решениях съездов..., т. 9, с. 161, 376, 380, 499, 517; т. 10, М., 1972, с. 14, 89, 215.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 245, арк. 60—62, 121.

¹⁹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 27, спр. 5, арк. 86, 109; спр. 21, арк. 17—28.

нограді, де секретарі, члени бюро, члени та кандидати в члени міського комітету партії брали безпосередню участь у підготовці й проведенні ПДВН на 26 великих шахтах і будовах міста, подавали практичну допомогу партійним і профспілковим організаціям на місцях, озброювали актив кращим досвідом. Зокрема, в області було проаналізовано й розглянуто роботу ПДВН більше 30% виробничих колективів²⁰.

Посилення партійного керівництва діяльністю ПДВН перебувало в центрі уваги комуністів Київської області. Ці питання регулярно розглядалися на бюро обласного, міських і районних комітетів партії, на семінарах секретарів партійних організацій. Профспілкові організації області цілеспрямовано працювали над виконанням постанови бюро обкому «Про практику роботи профспілок по підготовці та проведенню робітничих зборів та ПДВН на підприємствах та будовах області» (грудень 1968 р.)²¹.

У м. Києві було вивчено й узагальнено позитивний досвід партійних і профспілкових організацій по проведенню ПДВН на заводах «Ленінська кузня», «Київприлад», на Дарницькій ТЕЦ та інших підприємствах. Силами партійного і профспілкового активу міста було подано допомогу більш як 50 профспілковим організаціям, де ця ділянка роботи ще не відповідала вимогам партії²². За ініціативою партійних комітетів у роки восьмої п'ятирічки в столиці республіки набрало поширення проведення показових засідань ПДВН разом з партійним активом споріднених підприємств. Такі засідання проводилися на заводі верстатів-автоматів ім. Горького, швейній фабриці «Україна», в трамвайно-тролейбусному управлінні та на інших підприємствах.

У 1969 р. у Київській області діяло 1058 загальнозаводських і 843 цехових ПДВН, у роботі яких брали участь 80 тис. трудящих, у тому числі 50 тис. робітників, що становило на 12 тис. чол. більше, ніж у 1968 р.²³

Велика і різнобічна робота в справі посилення партійного керівництва ПДВН, підвищення їх ролі і значення в залученні трудящих до управління виробництвом проводилася в Дніпропетровській, Донецькій, Ворошиловградській, Харківській та в інших обласних партійних організаціях²⁴.

Слід відзначити велику роль друкованих органів партійних комітетів у справі пропаганди й поширення кращого досвіду ПДВН. Глибоко й змістовно він висвітлювався на сторінках «Робітничої газети», «Радянської України», «Правди України», обласних газет²⁵.

Виконуючи настанови партії про дальший розвиток ПДВН, велику роботу в цьому напрямі проводили профспілкові організації республіки. В серпні 1968 р. питання «Про поліпшення практики підготовки і проведення робітничих зборів та постійно діючих виробничих нарад на підприємствах і будовах республіки» розглядалося на засіданні президії

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 245, арк. 122—124.

²¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 382, арк. 47—50; ф. 5, оп. 39, спр. 96, арк. 7; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 242, арк. 75; Архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 43, спр. 52, арк. 66.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 242, арк. 76.

²³ Там же, арк. 77.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 245, арк. 28—40; 42—50; 108—117; 165—170.

²⁵ Див.: «Робітнича газета», 1968, 25 трав., 29 трав., 2 черв., 25 черв., 13 серп., 21 листоп.; 1969, 8 лют. та ін.; «Радянська Україна», 1968, 8 трав., 17 черв. та ін.; «Правда України», 1968, 14 лютого; 1969, 6 февр., 8 лютого; «Соціалістична Харківщина», 1968, 7 серп., 18 груд.; 1969, 5 січ. та ін.; «Кримська правда», 1968, 22 верес.; 1969, 9 лют. та ін.; «Слава Севастополя», 1968, 21 серп. та ін.

Укрпрофради. В грудні того ж року хід виконання прийнятої президією постанови обговорювався на нараді голів обласних рад і республіканських комітетів профспілок. Укрпрофрада перевірила роботу ПДВН і подала практичну допомогу в її поліпшенні профспілковим організаціям Луганської електростанції, Запорізького трансформаторного та Кременчуцького автомобільного заводів, Хмельницького заводу трансформаторних підстанцій, підприємств машинобудівної промисловості Львівської області, Сумського машинобудівного заводу імені Фрунзе²⁶. Виявлялася постійна увага до всього нового, що з'являлося в діяльності ПДВН. Укрпрофрада, зокрема, узагальнила й рекомендувала іншим профспілковим організаціям взяти на озброєння досвід Львівської шкірообробної фірми «Світанок». Партком цього підприємства запропонував створити міжфірмову ПДВН — з участю представників взуттєвої фірми «Прогрес» та шкірсировинної бази — для спільного розгляду питань, що являли взаємний інтерес. Міжфірмова ПДВН мала річний робочий план, який затверджувався завкомами профспілки суміжних організацій. Це сприяло поліпшенню виробничих показників підприємств-суміжників²⁷.

Змістовна робота по вдосконаленню ПДВН була проведена, зокрема, під керівництвом партійних організацій Донецької області. Досвід ПДВН багатьох підприємств області став надбанням партійного і профспілкового активу республіки. Заслуговує на увагу робота виробничої наради шахти № 8—8-біс тресту «Красногвардійськвугілля». В ній працювали 100 робітників-новаторів і передовиків виробництва та 46 інженерно-технічних працівників і службовців. Такий склад розширив можливості кваліфікованого розв'язання завдань виробничо-господарської діяльності шахти. Протягом 1967 р. відбулося 7, а в 1968 р. — 6 виробничих нарад, на яких обговорювалися питання про хід виконання соцзобов'язань, додержання техніки безпеки і зменшення виробничого травматизму, запровадження НОП тощо. З питань, що обговорювалися, було розроблено й виконано 63 заходи та рекомендації.

Кожному засіданню виробничої наради на шахті передувала копітка робота: створювалися тимчасові комісії з членів ПДВН для підготовки до обговорення кардинальних питань виробництва, готувалися спеціальні тематичні розробки. Така практика стимулювала активність членів нарад. Ефективність заходів, що затверджувалися ними, забезпечувалась як компетентністю і глибиною обговорення накреслених планів, так і тим, що для контролю за виконанням кожного заходу призначався відповідальний.

Тривалий час «вузьким місцем» на шахті була перевитрата лісу. Зокрема, в грудні 1967 р. вона становила 324 куб. м. ПДВН і партійна організація взяли цю справу під свій контроль. В результаті на кінець 1968 р. було зекономлено більше 300 куб. м. деревини. Протягом року на шахті за пропозиціями ПДВН було здійснено 56 різного роду заходів, які дали економічний ефект у сумі 120 тис. крб. Продуктивність праці робітників зросла порівняно з 1967 р. на 2,6%²⁸.

Ефективно, по-діловому працювали ПДВН також на шахтах «Червона зірка» тресту «Торезантрацит», ім. Бажанова тресту «Макиїввугілля» та ін. На кінець восьмої п'ятирічки на підприємствах вугільної

²⁶ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 6157, арк. 16—24; Архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 44, спр. 910, арк. 1.

²⁷ Архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 43, спр. 52, арк. 83—84; ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 6158, арк. 6—7.

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 245, арк. 43—44, 47—50; ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 615, арк. 5.

промисловості Донецької області діяло 333 загальношахтні ПДВН, у яких брали участь 30 046 чол. З 11 193 пропозицій, внесених на їх засіданнях, 9074 було запроваджено у виробництво²⁹.

Всього в Донецькій області функціонувало 3763 загальнозаводських і дільничних ПДВН. У їх роботі брали участь 627 тис. чол. Було розглянуто 25 тис. пропозицій, з яких більше 20 тис. впроваджено в практику³⁰.

Як правило, проблеми, що розв'язуються ПДВН, впровадження розроблених ними пропозицій і рекомендацій дають підприємствам значний економічний ефект. На початку восьмої п'ятирічки на Одеському заводі важкого кранобудування ім. Січневого повстання склалися серйозні труднощі з виготовленням дослідних зразків 16- і 25-тонних кранів для північних районів країни. З'ясуванням їх причин зайнялася заводська президія ПДВН. У травні 1968 р. вона запропонувала на розгляд дирекції заводу ряд технічно обґрунтованих заходів, виконання яких дало колективу змогу успішно справитися з поставленим завданням. Ефект від налагодження серійного випуску моделі крана К-161 уже через рік становив 532 300 крб.³¹

Про динаміку зростання ПДВН у республіці в 1966—1970 рр. свідчать дані таблиці*.

Роки	Кількість ПДВН	Кількість членів ПДВН		Проведено засідань ПДВН	Кількість присутніх	Прийнято пропозицій	Виконано пропозицій
		всього	у т. ч. робітників				
1966 р.	24 005	982 770	652 290	57 692	3 719 550	154 005	123 576
1970 р.	28 932	1 147 164	746 106	76 896	6 025 260	204 576	166 806

Протягом досліджуваного періоду їх кількість зросла на 4927. Партійні організації успішно розв'язували завдання демократизації роботи ПДВН шляхом залучення до участі в них дедалі більшої кількості трудящих, зайнятих на виробництві. Число робітників у них зросло на 93 816 чол. У засіданнях ПДВН у завершальному році п'ятирічки взяли участь на 2 305 710 чол. більше, ніж у 1966 р. Кількість прийнятих пропозицій є яскравим показником посилення ефективності цієї форми залучення трудящих до управління виробництвом.

У здійсненні одного з головних завдань економічної стратегії КПРС, яке полягає в органічному поєднанні досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму, важливе місце належить масовому рухові раціоналізаторів та винахідників. Аналізуючи соціальну природу технічної творчості мас, В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що без новітньої техніки, без нових наукових відкриттів комунізм неможливий³². Прогрес науки і техніки, впровадження їх досягнень у виробництво — справа загальнонародна, загальнодержавна. Послідовний курс партії на дальший розвиток технічної творчості трудящих відображення в багатьох партійних документах, прийнятих у 1966—1970 рр.³³ Грунтуючись на досвіді минулих років, у тому числі й на досягненнях періоду восьмої п'ятирічки, XXV з'їзд КПРС вка-

²⁹ Архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 43, спр. 52, арк. 38.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. III, арк. 49.

³¹ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 6157, арк. 52—53.

* Підраховано автором за матеріалами: ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 4882, арк. 3; спр. 6531, арк. 2; ф. 8, оп. 8, спр. 5338-а, арк. 5—6.

³² Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 121—154, 157—195; т. 37, с. 85—87; т. 40, с. 155—160; т. 41, с. 284—303, 379—388; т. 42, с. 14—16; т. 52, с. 249.

³³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях..., т. 9, с. 311—312, 319—320, 489; т. 10, с. 14, 89, 215.

зав, зокрема, на необхідність дедалі ширшого залучення всіх учасників суспільного виробництва до цього історичного значення процесу³⁴.

Дійовою формою залучення мас до управління виробництвом є їх участь у роботі організацій Всесоюзного товариства винахідників та раціоналізаторів (ВТВР). Зусилля трудящих, що входять до організацій ВТВР на місцях, спрямовані на пошуки резервів виробництва, вдосконалення техніки і технології.

Спрямовуючи діяльність організацій ВТВР, партійні комітети надавали особливого значення залученню до них дедалі більшої кількості людей, зайнятих безпосередньо на виробництві. Якщо в 1966 р. у 9899 первинних організаціях ВТВР Української РСР працювало 785 тис. раціоналізаторів і винахідників, то в 1970 р. вже налічувалося 12 830 первинних організацій, що об'єднували 1 009 160 чол.³⁵ Так, на Олександрійському рудоремонтному заводі Кіровоградської області в 1970 р. у технічній творчості брало участь 225 чол., тобто кожний сьомий трудівник. Їх зусиллями в тому ж році було впроваджено 158 рацпропозицій і 6 винаходів, за рахунок чого зекономлено державі 89 тис. крб. 1535 чол., або кожний шостий трудівник активно працював у ВТВР Калуського хіміко-металургійного заводу, де протягом 1970 р. було впроваджено 878 винаходів і рацпропозицій з економічним ефектом 1 256 200 крб.³⁶

ВТВР, глибоко демократичні за своєю природою, є школою громадської роботи для трудящих. На початку восьмої п'ятирічки басейнові ради Дніпровського та Дунайського річкових пароплавств, 179 районних об'єднаних і 27 міських рад ВТВР діяли на громадських засадах. Самостійно або з допомогою профспілкових і господарських організацій вони провели більше 7000 конкурсів і оглядів, забезпечили роботу 5833 консультаційних пунктів, які обслуговували 143 660 винахідників і раціоналізаторів³⁷.

Для посилення партійного керівництва рухом винахідників і раціоналізаторів на місцях, координації їх роботи з іншими громадськими організаціями, покликаними сприяти науково-технічному прогресові, при багатьох партійних комітетах було створено ради сприяння технічному прогресу. Така рада діяла, наприклад, при Горлівському міському комітеті партії. На підприємствах міста було організовано служби наукової організації праці, проведено три міські конференції з питань прискорення науково-технічного прогресу, працювало 487 творчих бригад раціоналізаторів, у складі яких налічувалося 4 тис. чол., у тому числі близько 2 тис. комуністів. Тільки в 1968 р. впровадження раціоналізаторських пропозицій та планів НОП дало по м. Горлівці економічний ефект у сумі 7,5 млн. крб.³⁸

Успішно діяла техніко-економічна рада при Іллічівському районному комітеті партії м. Одеси. Її секції проводили велику роботу з раціоналізаторами і новаторами виробництва. Так, у квітні 1967 р. відбувся районний зліт раціоналізаторів, у червні — нарада з питань застосування пластмас у машинобудуванні, у серпні — нарада головних інженерів та голів первинних організацій ВТВР підприємств району з проблем впровадження нової техніки, раціоналізаторських пропозицій та винаходів; у грудні — зліт активістів ВТВР, на якому підбивалися

³⁴ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 54.

³⁵ ОА УРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4824, арк. 34; ф. Р-5074, оп. 1, спр. 707, арк. 1.

³⁶ Там же, ф. Р-5074, оп. 1, спр. 707, арк. 5—7.

³⁷ Там же, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4824, арк. 34.

³⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 261, спр. 539, арк. 19.

підсумки роботи за 1966 р. Тільки в 1967 р. винахідники Іллічівського району внесли 11 тис. рацпропозицій, близько 7 тис. з яких було реалізовано, що дало 7300 тис. крб. економії³⁹. Аналогічна робота проводилася багатьма райкомами й міськкомми партії республіки.

Виявляючи постійне піклування про виховання підрастаючої зміни робітничого класу, про активну участь молоді в управлінні виробництвом, партійні організації широко залучали юнаків та дівчат до винахідництва і раціоналізаторства, використовуючи для цього можливості ВТВР. При всіх обласних радах ВТВР республіки було створено секції для молоді, проводилися конкурси технічної творчості молодих робітників. На харківському заводі «Серп і молот», наприклад, кожний третій раціоналізатор був молодим. У 1968 р. 697 молодих робітників (38% від загальної кількості раціоналізаторів заводу) подали 400 рацпропозицій, впровадження яких у виробництво дало 506 тис. крб. економії. Молоді раціоналізатори працювали в таких громадських підрозділах, як бюро економічного аналізу — 8 чол., громадське конструкторське бюро — 11, громадське бюро нормування — 12 чол. У 1968 р. колектив молодих раціоналізаторів заводу зайняв перше місце в республіканському конкурсі технічної творчості молоді. Всього в конкурсі взяло участь 16 тис. чол., надійшло 17 тис. пропозицій, впровадження 11 тис. з яких дало економічний ефект у сумі 10 млн. крб.⁴⁰

Організації ВТВР під керівництвом партійних комітетів постійно дбали про підвищення технічного рівня своїх членів і навчання активу. В республіці працювало 3760 шкіл, факультетів і університетів технічної творчості (3484 — у промисловості, 276 — у сільському господарстві), в яких підвищували свою кваліфікацію 92 622 чол.; працювало 9075 консультпунктів (8248 — у промисловості, 826 — у сільському господарстві), які обслуговували 195 336 раціоналізаторів і винахідників⁴¹.

Ради ВТВР спільно з господарськими і профспілковими органами республіки провели у 1970 р. 11854 огляди і 9051 тематичний конкурс, під час яких надійшло 2189 тис. рацпропозицій. На підприємствах УРСР діяло 1377 громадських патентних і 3531 конструкторське бюро, 2746 рад новаторів та понад 36 тис. творчих бригад раціоналізаторів. Підвищенню активності учасників технічної творчості сприяв громадський контроль за розглядом, розробкою та впровадженням новаторських пропозицій, який здійснювався на підприємствах, будовах, транспорті та в сільському господарстві організаціями ВТВР спільно з органами народного контролю і «Комсомольського прожектора»⁴².

Під керівництвом партійних організацій винахідники і раціоналізатори Української РСР достроково, за 4 роки і 6 місяців на 116% виконали взяті на честь XXIV з'їзду КПРС зобов'язання по створенню двомільярдного фонду восьмої п'ятирічки, зекономивши державі 2 млрд. 318 тис. крб.⁴³ Творчим досвідом новаторів республіки, їх зусиллями по впровадженню досягнень науково-технічної революції в практику і активним впливом на справи виробництва визначається глибоко демократичний зміст масового руху раціоналізаторів та винахідників. «Все, що робить новатор, він робить з думкою про те благо, яке принесе товаришам по праці, всьому колективу, всій державі, — підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії

³⁹ Там же, оп. 257, спр. 112, арк. 105.

⁴⁰ ОА УРРПС, ф. Р-5074, оп. 1, спр. 548, арк. 50, 49.

⁴¹ Там же, спр. 480, арк. 2.

⁴² Там же, спр. 682, арк. 11—12.

⁴³ Там же, арк. 83.

України товариш В. В. Щербицький. — Саме така висока громадянськість і є одним з головних стимулів новаторства в умовах соціалізму»⁴⁴.

Високою громадянськістю характеризується і діяльність науково-технічних товариств (НТТ). Вони об'єднують працівників науки і виробництва, які, як і члени ВТВР, успішно реалізують надану їм Конституцією СРСР свободу наукової і технічної творчості у відповідності з цілями комуністичного будівництва. Ця свобода забезпечується широким розгортанням наукових досліджень, винахідницької і раціоналізаторської діяльності, створенням необхідних для цього матеріальних умов, державною підтримкою добровільних товариств і організацією впровадження винаходів та рацпропозицій у народне господарство⁴⁵.

За станом на 1 січня 1966 р., в Українській РСР працювало 13 тис. первинних організацій НТТ, що об'єднували 635 тис. чол. Протягом п'ятирічки кількість членів НТТ у республіці значно зросла і становила в 1970 р. вже 1 147 900 чол.⁴⁶ Зростання лав науково-технічних товариств, залучення до співробітництва в них новаторів виробництва та молоді (на кінець п'ятирічки в НТТ республіки, крім досвідчених інженерно-технічних працівників та вчених, працювали 150 тис. робітників, більше 200 тис. молодих спеціалістів)⁴⁷ сприяло дальшому зміцненню творчої співдружності спеціалістів та виробничників. Це свідчить про те, що процес демократизації НТТ, який відбувався в 1966—1970 рр. був підпорядкований успішному розв'язанню поставленого партією завдання дальшого зміцнення зв'язку науки з виробництвом.

Піднесення ролі НТТ як однієї з форм залучення трудящих до управління виробництвом найяскравіше виявилось в збільшенні числа підприємств, на яких науково-технічним товариствам поступово передавалися функції виробничо-технічних рад. Будучи дорадчими органами, останні покликані були розробляти й передавати адміністраціям підприємств рекомендації з питань дослідно-конструкторських робіт, поліпшення технології тощо. Однак сформовані на ряді підприємств переважно з керівників, без участі інженерно-технічних працівників та робітників, вони нерідко діяли малоефективно. Передача функцій виробничо-технічних рад організаціям НТТ мала на меті більш глибоке розв'язання кардинальних проблем діяльності підприємств та розширення участі трудящих у управлінні виробництвом. У роки восьмої п'ятирічки в Українській РСР понад 6 тис. первинних осередків НТТ виконували функції техрад⁴⁸.

Діяльність НТТ активізувалася і в інших напрямках. У завершальному році восьмої п'ятирічки ними було проведено 38,3 тис. наукових конференцій, 8,8 тис. конкурсів з актуальних технічних проблем. Крім того, працювали 53,1 тис. курсів, семінарів та шкіл передового досвіду, в яких навчалися 1207 тис. чол.⁴⁹ Високо оцінивши досягнення науково-технічних товариств, ЦК Компартії України у привітанні з нагоди 100-річчя їх діяльності висловив упевненість у тому, що вони ще наполегливіше розвиватимуть творчу активність трудящих, зосередять свої

⁴⁴ Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977, с. 101.

⁴⁵ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 21.

⁴⁶ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4928, арк. 3; ф. 34, оп. 1, спр. 12, арк. 25.

⁴⁷ Плюш М. Р. Технічна творчість робітничого класу Української РСР. К., 1973, с. 37; Архів ВЦРПС, ф. 5587, оп. 1, спр. 1787, арк. 1.

⁴⁸ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4824, арк. 10.

⁴⁹ Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970). К., 1972, с. 191.

зусилля на розв'язанні технічних проблем та піднесенні ефективності суспільного виробництва⁵⁰.

Таким чином, поліпшення партійного керівництва, результатом якого було посилення активності робітничих зборів, постійно діючих виробничих нарад, організацій Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів та науково-технічних товариств, зміцнення їх за рахунок комуністів, забезпечення ділового обговорення актуальних питань виробництва, конкретності рішень та партійного контролю за виконанням останніх тощо, сприяло дальшому піднесенню дієвості й авторитету цих форм участі мас в управлінні виробництвом. ПДВН, ВТВР та НТТ міцно ввійшли в життя трудових колективів Української РСР як випробувана форма політичного й економічного виховання мас, як могутній засіб дальшого розвитку і поглиблення демократичних засад в управлінні виробництвом.

⁵⁰ Робітнича газета, 1966, 13 листоп.

ОБОРОННО-МАСОВА РОБОТА В СРСР НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Г. Д. КОМКОВ (Москва)

Радянська держава докладає величезних зусиль до забезпечення сприятливих зовнішньополітичних умов для успішного будівництва комунізму. Водночас вона виявляє безустанне піклування про зміцнення обороноздатності країни. В статті 31-й Конституції СРСР зазначається: «Захист соціалістичної Вітчизни належить до найважливіших функцій держави і є справою всього народу»¹. Завдання поширення військово-оборонних знань серед населення на сучасному етапі має першорядне значення. Великий науковий інтерес щодо цього становить діяльність Країни Рад у передвоєнний період.

Кінець 30-х років позначився для капіталістичних країн новими потрясіннями. Гострота економічних, соціальних і політичних суперечностей досягла найвищої межі. Вихід імперіалізм вбачав у розв'язанні світової війни, насамперед проти Радянського Союзу.

Комуністична партія і Радянський уряд вживали всіх можливих заходів, щоб оберекти людство від кривавої бойні і водночас зміцнити воєнно-економічний потенціал країни. Проводилась велика робота по морально-політичній підготовці трудящих до випробувань війни. Значного розмаху набула пропаганда військово-оборонних знань.

В радянській історіографії проблема поширення військово-оборонних знань серед трудящих мас дістала висвітлення в ряді праць. Серед них такі великі дослідження, як шеститомна «История Великой Отечественной войны Советского Союза» (том п'ятий, книга перша), дванадцятитомні «История СССР с древнейших времен до наших дней» (том IX) та «История второй мировой войны 1939—1945 гг.» (другий і третій томи). Питання пропаганди військово-оборонних знань порушуються і в ряді інших публікацій²⁻⁴. Однак значна кількість праць не вичерпує

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. М., 1977, с. 14.

²⁻⁴ Стариков И. Н., Четвериков Б. Д. Три года всеобща в Ленинграде. Л., 1944; Очерки истории Московской организации КПСС. М., 1966; Нариси

всіх аспектів теми. Назріла необхідність розкриття узагальненої картини результатів підготовки населення до захисту соціалістичної Вітчизни, а також форм і методів поширення військово-оборонних знань. Названі проблеми й становлять мету даного повідомлення.

З перемогою соціалізму в СРСР склалася морально-політична єдність радянського народу, однією з рис якої є готовність захищати завоювання соціалізму. Конституція СРСР 1936 р. в законодавчому порядку оголосила захист Вітчизни священним обов'язком кожного громадянина СРСР. Зросло й матеріально-технічне забезпечення країни: достатньо було сучасних видів навчальної зброї, діяла розгалужена мережа баз для навчання з необхідним обладнанням. Оборонні організації мали в своєму розпорядженні висококваліфіковані кадри викладачів.

В цих умовах Комуністична партія посилила увагу до масово-оборонної роботи. На засіданнях партійних комітетів, зборах комуністів почали частіше розглядатися її питання. Багато сил і засобів віддавали цій справі комсомол та профспілки.

Завдяки мобілізації зусиль громадськості поширення військово-оборонних знань набувало дедалі більшого розмаху. В трудових колективах у вільний від роботи час чоловіки й жінки наполегливо оволодівали необхідними знаннями. На одному з київських підприємств, наприклад, 90% робітників і службовців було залучено до лав Тсоавіахіму. Всі комуністи набули військових спеціальностей, багатьом з них було доручено проводити заняття в оборонних гуртках. Протягом 1938 р. на заводі було підготовлено 400 значківців «Ворошиловський стрілець», 900 — «Готовий до протихімічної оборони» («ГПХО»), 300 — «Готовий до санітарної оборони» («ГСО»)». ⁵

Налагоджувалася оборонна робота і в сільських районах країни. Там, де партійні організації активно бралися за справу, успіх був забезпечений. Так, у колгоспі ім. Чапаєва Полтавської області військово-тактичним навчанням колгоспників керував секретар партійної організації тов. Ткаченко. В результаті зміло налагодженої роботи в 1938—1939 рр. в колгоспі було підготовлено 1220 стрільців, кулеметників, гранатометників, ворошиловських вершників та значківців «ГПХО»». ⁶

З ініціативи ЦК ВКП(б) було вжито заходів до поліпшення роботи масових добровільних організацій Тсоавіахіму, Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР (СТЧХ та ЧП СРСР). Ще в серпні 1935 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанову про роботу Тсоавіахіму ⁷, в якій визначалися основи організаційного будівництва й головні напрями діяльності Товариства. Спираючись на допомогу партійних і комсомольських активістів, Товариство зростало кількісно й зміцнювалося організаційно. Мільйони трудящих, охоплені патріотичним поривом, вступали до лав Тсоавіахіму. Вже у квітні 1936 р. в ньому налічувалося 7 млн. чол. ⁸

Зростала мережа первинних організацій Товариства. На підприємствах, в установах, колгоспах, вузах та школах створювалися тсоавіахімівські гуртки й навчальні пункти. Сотні тисяч трудящих через ці

історії Комуністичної партії України. Видання третє, доповнене. К., 1971; Демин А. Ф., Кожевников Е. М. Деятельность партии по военно-патриотическому воспитанию советского народа в предвоенные годы (1939 — июль 1941 г.). — Восьмь истории, 1971, № 7; Славный путь ленинского комсомола. М., 1974. Т. 2.

⁵ На страже, 1939, 27 апр.

⁶ Парт. строительство, 1940, № 4, с. 13.

⁷ История второй мировой войны 1939—1945 гг. М., 1974. Т. 2, с. 163.

⁸ Там же.

форми навчання набували знань з оборони. Вони вчилися користуватися протигазами, гасити пожежі, подавати першу допомогу потерпілим.

Значно поліпшилася й військово-масова робота. У навчальних підрозділах, школах і клубах Тсоавіахіму трудящі здобували військові спеціальності. З ініціативи Товариства в країні почався рух по підготовці ворошиловських стрільців, вершників, снайперів тощо. В аероклубах, парашутних, планерних та авіамодельних гуртках проходили попередню підготовку тисячі майбутніх пілотів, парашутистів, планеристів. Велика увага приділялася фізкультурно-спортивній роботі — важливій ланці підготовки населення до захисту Батьківщини. Протягом 1938 р. норми всесоюзного фізкультурного комплексу «Готовий до праці й оборони СРСР» (ГПО) I, II і III ступенів склали майже 2,5 млн. чол.⁹

Перебудовувалася робота організацій Червоного Хреста. Вони ставали більш масовими. СТЧХ та ЧП СРСР провів у 1935 р. реорганізацію підготовки медичних сестер. Курсову систему було ліквідовано. Натомість створювалися школи двох типів: дворічні — з відривом від виробництва та трирічні — без відриву від виробництва. Це дало можливість збільшити контингент учениць і випуск медсестер.

СТЧХ та ЧП СРСР приділяв велику увагу підготовці населення до санітарного захисту країни. Організації Червоного Хреста розгорнули масове навчання трудящих методів подання першої медичної допомоги при пораненні, ураженні отруйними речовинами та при нещасних випадках. У гуртках «Готовий до санітарної оборони» та «Будь готовий до санітарної оборони» (БГСО) доросле населення й школярі вивчали спеціальний санітарний комплекс. Великого значення надавалося в той період підготовці санітарних дружинниць, дезінфекторів тощо. До початку 1937 р. в країні налічувалося понад 500 санітарних дружин¹⁰. Організації Червоного Хреста допомагали органам охорони здоров'я в лікувально-профілактичному обслуговуванні населення.

У грудні 1938 р. РНК СРСР прийняла постанову, в якій уточнювалися завдання СТЧХ та ЧП СРСР й визначалися головні напрями його діяльності¹¹. У постанові, зокрема, вказувалося на необхідності зосередити увагу на посиленні активності радянської громадськості, піднесенні санітарної культури населення, поліпшенні якості підготовки медичних сестер. Уся діяльність Червоного Хреста, підкреслювалося в ній, повинна мати переважно громадський характер¹². Постанова відіграла важливу роль в удосконаленні діяльності СТЧХ та ЧП СРСР.

Новий етап у розгортанні військово-оборонної діяльності почався з весни 1939 р., після XVIII з'їзду ВКП(б). З трибуни форуму комуністів говорилося про зростання воєнної небезпеки для Радянського Союзу та необхідність зміцнення оборони СРСР.

Рішення XVIII з'їзду ВКП(б) націлювали партійні організації на посилення політичної роботи по вихованню пильності у трудящих, їх готовності до майбутніх випробувань.

З метою підвищення рівня партійного керівництва та координації всією військово-оборонною роботою було прийнято рішення про створення при партійних комітетах військових відділів¹³⁻¹⁵. Останні покли-

⁹ Там же, с. 164.

¹⁰ Барсуков М. И. Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. М., 1946, с. 111.

¹¹ Там же, с. 115.

¹² Там же.

¹³⁻¹⁵ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии большевиков: Стенографический отчет. М., 1939, с. 647.

кані були повсякденно займатися військово-оборонною роботою в країні, втілювати в життя вказівки партії. До їх завдань входило подання допомоги військовим органам у забезпеченні обліку військовозобов'язаних, проведенні призову та мобілізації на випадок війни, в справі організації протиповітряної оборони тощо. До функцій військових відділів входило також керівництво діяльністю Тсоавіахіму, СТЧХ та ЧП СРСР, військово-фізкультурною роботою спортивних товариств.

Одразу після XVIII з'їзду ВКП(б) в республіканських, крайових, обласних та районних організаціях пройшли пленуми партійних комітетів, на яких серед інших обговорювалися й питання, пов'язані з військово-оборонною роботою. Слідом за цим у первинних партійних організаціях пройшли збори комуністів з тим же порядком денним. На всіх підприємствах і в установах розроблялися плани й вживалися конкретні заходи до реалізації вказівок XVIII з'їзду ВКП(б).

Глибоко й всебічно розглядалися питання військово-оборонної роботи в Московській партійній організації. У березні 1939 р. відбулися збори міського партактиву, в рішенні яких наголошувалося на особливій відповідальності комуністів Москви і Московської області за зміцнення оборони нашої країни.

Велику увагу приділяла військово-оборонній справі партійна організація України. Це питання спеціально розглядалося на липневому (1939 р.) Пленумі ЦК КП(б)У. Пленум заслухав доповіді голів Дніпропетровської та Кам'янець-Подільської обласних рад Тсоавіахіму про стан масово-оборонної роботи і прийняв відповідну постанову¹⁶.

Військово-оборонна робота була предметом всебічного обговорення на XV з'їзді КП(б)У (травень 1940 р.). У резолюції з'їзду на Звітну доповідь Центральному Комітету Компартії України викладалася чітка програма дальшого піднесення цієї важливої ділянки партійної роботи. В ній, зокрема, наголошувалося: «З'їзд вказує всім парторганізаціям на необхідність дальшого посилення військового виховання трудящих, широко розповсюджуючи форми масово-оборонної роботи, які виправдали себе на практиці. З'їзд вважає, що невідкладне завдання партійних, комсомольських і профспілкових організацій — докорінно поліпшувати і розгортати фізкультурний рух, всемірно розвиваючи оборонні види спортивної підготовки»¹⁷⁻¹⁸.

Значну увагу приділяли цим питанням партійні організації й інших республік. Так, бюро ЦК КП(б) Білорусії з травня по вересень 1939 р. 8 разів обговорювало на своїх засіданнях стан військово-оборонної роботи, зокрема підготовки снайперських кадрів, комплектування аероклубів тощо. Активну участь у розробці і втіленні в життя військово-оборонних заходів брали профспілки, комсомол, Тсоавіахім, СТЧХ та ЧП СРСР, спортивні товариства, діяльність яких було перебудовано відповідно до вимог часу.

Різномісну роботу проводив серед молоді комсомол. У серпні 1939 р. пленум ЦК ВЛКСМ прийняв постанову «Про оборонну й фізкультурну роботу в комсомольських організаціях». У ній визначалися основні напрями й методи військово-патріотичного виховання трудящих. ЦК ВЛКСМ рекомендував комсомольським організаціям посилити пропаганду військових знань, зміцнити первинні організації Тсоавіахіму, СТЧХ та ЧП СРСР, низові спортивні колективи, проводити воєнізова-

¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1918—1941. К., 1976. Т. 1, с. 924—929.

¹⁷⁻¹⁸ Там же, с. 947.

ні походи, тактичні заняття, розширювати змагання з різних видів спорту¹⁹.

Керуючись вказівками партії, комсомольські організації, оборонні й спортивні товариства розгорнули велику роботу в масах, широко використовуючи пресу, кіно, радіомовлення, засоби усної й наочної агітації. Потяг трудящих до військових знань зростав. Мільйони радянських громадян вступали до оборонних товариств, залучалися до військової справи. В Москві й Московській області кількість тсоавіахімівців тільки в 1939 р. зросла на 430 тис. чол. і досягла 1200 тис. чол.²⁰ У Київській області до 1940 р. їх чисельність досягла 290 тис. чол.²¹

В цілому по країні протягом 9 місяців 1939 р. 2,5 млн. громадян стали членами Тсоавіахіміу²². Наступного року його лави поповнили ще 5 млн. чол.²³ Понад 35% усього складу партії й 31% комсомольців були активними членами цього товариства.

Такимп ж швидкими темпами зростала мережа тсоавіахімівських організацій. Протягом 9 місяців 1939 р. в країні було створено ще понад 51 тис. первинних організацій Товариства. На початку 1940 р. вони діяли на більшості промислових підприємств; у колгоспах і радгоспах їх налічувалося 103 тис., у школах — близько 30 тис.²⁴ Перед початком Великої Вітчизняної війни кількість первинних організацій Тсоавіахіміу досягала на Україні 66,3 тис., а в цілому по країні — 337 тис.²⁵

Зростав кількісно й зміцнювався організаційно СТХЧ та ЧП СРСР. Серед трудящих розгорнувся патріотичний рух за вступ до цього товариства. Тільки протягом 1939 р. кількість членів СТХЧ та ЧП СРСР у Москві й області збільшилася на 140 тис.²⁶ До середини 1940 р. в його складі налічувалося близько 8 млн. членів²⁷.

Партійні організації доклали максимум зусиль, щоб охопити населення системою форм військово-оборонного навчання. Для роботи з населенням з військових спеціалістів було сформовано численну армію керівників та інструкторів. На заводах і фабриках, в установах і навчальних закладах, у колгоспах і радгоспах діяли спеціальні курси, школи, гуртки, об'єднувалися спеціальні кабінети, кімнати, «куточки оборони». На Україні, наприклад, у 1940 р. налічувалося близько 3 тис. так званих «хат оборони»²⁸.

Трудящі з великим ентузіазмом вивчали основи оборонної і санітарної справи. На більшості підприємств було запроваджено «оборонні» дні, коли всі після закінчення роботи навчалися.

Головна увага в справі оборонної підготовки трудящих зверталася на вивчення засобів протиповітряного й протихімічного захисту. Це був найбільш масовий вид навчання. В ньому брали участь мільйони людей. Важливо підкреслити, що теоретичне навчання тісно пов'язувалося з практичними оборонними заходами. На заводах і в установах розроблялися плани захисту людей від нападу з повітря, будувалися оборонні споруди тощо.

¹⁹ Товарищ комсомол: Документи съездов, конференцій и пленумов ЦК ВЛКСМ 1918—1958 гг. М., 1969. Т. 1, с. 589.

²⁰ Москва за 50 лет Советской власти. 1917—1967 гг. М., 1968, с. 144.

²¹ Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967, с. 430.

²² Парт. строительство, 1940, № 4, с. 10.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 687, оп. 33, спр. 4218, арк. 6.

²⁴ Парт. строительство, 1940, № 4, с. 10.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 687, оп. 33, спр. 4218, арк. 6.

²⁶ Москва за 50 лет Советской власти, с. 144.

²⁷ Архів СТХЧ та ЧП СРСР, секретаріат президії виконкому СТХЧ та ЧП СРСР, оп. 4, од. зб. 12, арк. 8.

²⁸ Рад. Україна, 1940, 8 квіт.

З метою закріплення одержаних знань в країні проводилися воєнізовані походи й ігри, навчальні тренування. Між підприємствами й колективами розгорнулося соціалістичне змагання за краще налагодження оборонної справи. Великою популярністю користувався рух за складання норм на одержання значків «Готовий до ПХО» та «ГСО».

Велику роботу в справі пропаганди оборонних знань проводила, зокрема, партійна організація Харківського паровозобудівного заводу. Партійне бюро підприємства регулярно перевіряло роботу заводського й цехових комітетів Тсоавіахіму. В разі потреби останнім подавалася необхідна допомога. Протягом 1939 р. до лав Тсоавіахіму тут було прийнято 1146 чол. Колективу підприємства було присуджено Червоний прапор Ради Тсоавіахіму Південної залізниці²⁹.

У ході напруженого навчання народжувалося багато цінних починань. Комсомольці Мінського заводу ім. Жовтневої революції, наприклад, виступили з пропозицією навчити всіх робітників військової справи й перетворити підприємство у «фортецю оборони»³⁰. Ініціативу мінчан наслідувало багато виробничих колективів. Між підприємствами Москви почалося змагання за одержання колективного значка «Готовий до ПХО». Першим у Радянському Союзі його завоював Московський шкіряно-взуттєвий комбінат³¹.

Значну роль у пропаганді й закріпленні оборонних знань відігравали тренувальні походи й навчання. Робітники, службовці, колгоспники, учні брали в них активну участь. Тільки в третьому кварталі 1939 р. в країні було проведено 57 тис. походів (6 млн. чол.) у проти-газах та 94 тис. протигазних тренувань на виробництві (6 млн. чол.)³².

Широкий розмах оборонної роботи дав можливість підготувати до протиповітряного й протихімічного захисту мільйони людей. Про це, зокрема, свідчить зростання кількості значків «Готовий до ПХО». В Грузинській РСР, наприклад, у 1939 р. необхідні норми на одержання значка «Готовий до ПХО» склали 300 тис. чол.³³ На початок 1940 р. на Україні налічувалося близько 2 млн. значків протихімічної й протиповітряної оборони³⁴. В цілому по країні в 1939 р. норми ПХО в організаціях Тсоавіахіму склали близько 7,9 млн. чол.³⁵ В наступні півтора року підготовка населення до протиповітряної й протихімічної оборони продовжувала розширюватися. В 1940 р. норми ПХО склали майже 10 млн. чол. У першому півріччі 1940 р. навчанням у цій системі було охоплено 6,4 млн. громадян. Усього за два з половиною роки пра-вила ПХО опанували понад 24 млн. чол.³⁶

Активно діяв у ті роки СТЧХ та ЧП СРСР. Його організації посилили масово-санітарну підготовку населення.

З осіб, які пройшли навчання за нормами ПХО та СО, формувалися групи самооборони, санітарні дружини та інші ланки самозахисту. Організації Тсоавіахіму в 1939 р. створили при ЖЕКах 5399, а в 1940 р. — 3416 груп самозахисту³⁷. Вони становили основу системи місцевої самооборони. Партійні організації, Тсоавіахім, СТЧХ та ЧП СРСР проводили велику роботу з місцевими формуваннями са-

²⁹ Парт. строительство, 1940, № 4, с. 13.

³⁰ Комсомол Белоруссии: Цифры и факты. Минск, 1968, с. 37.

³¹ Очерки истории Московской организации КПСС. М., 1966, с. 559.

³² Парт. строительство, 1940, № 4, с. 12.

³³ Правда, 1940, 6 мая.

³⁴ Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 3-е, доп. К., 1972, с. 472.

³⁵ История второй мировой войны. 1939—1945, т. 2, с. 163.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 687, оп. 33, спр. 4218, арк. 56.

³⁷ Там же, спр. 60.

мооборони: регулярно організовувалися тренування й навчання, між групами й загонами було налагоджено змагання. Так, у 1939 р. тільки в Москві було проведено 3682 заняття груп самозахисту, а також 578 об'єктових, 1054 квартальних і 51 дільничне заняття³⁸.

Перевіркою надійності системи місцевої протиповітряної оборони, погодженості дій її формувань були всесоюзні хімічні змагання. В 1939 р., зокрема, проходили VI Всесоюзні хімічні змагання, в яких узяли участь 5 млн. чол. Понад 28 тис. організацій виборювали першість у змаганнях³⁹. У багатьох містах країни відбулися військово-тактичні навчання відсічі нападу противника з повітря. В 1940 р. проводилися VII Всесоюзні хімічні змагання. Одночасно в 55 містах країни було організовано військово-тактичні навчання.

Комуністична партія постійно дбала про створення надійного резерву для Радянських Збройних Сил. Вона добивалася, щоб кожний громадянин, здатний до служби в рядах Червоної Армії, оволодів би хоч однією військовою спеціальністю. Для розв'язання цього завдання країна мала необхідну матеріально-технічну базу. Перед початком Великої Вітчизняної війни в СРСР функціонувала велика кількість різноманітних клубів: 180 аеро-, 40 парашутно-планерних, 55 військово-морських, 78 автомотоклубів, 76 клубів та шкіл зв'язківців. Крім того, існувала широка мережа гуртків кулеметників, стрільців, гранатометників тощо, в яких навчалися сотні тисяч громадян⁴⁰.

Велику допомогу у військовому навчанні громадян подавали будинки оборони. Вони мали в своєму розпорядженні необхідне військово-технічне обладнання й наочні посібники. Заняття проводили кваліфіковані методисти, інструктори й пропагандисти військової справи. Будинки оборони підтримували постійний зв'язок з організаціями Тсоавіахіму, СТЧХ та ЧП СРСР.

Активну участь у військовому навчанні молоді брав комсомол. Особливо велику роботу в цьому напрямі провели комсомольські організації разом з Тсоавіахімом у 1939—1940 рр. З їх ініціативи набули значного поширення воєнізовані походи — дійова форма залучення юнаків і дівчат до військових знань^{41–42}.

Результати напруженої роботи партійних і комсомольських організацій, оборонних товариств виявлялися в неухильному зростанні кількості підготовлених до оборони осіб. До початку 1940 р. підготовка ворошиловських стрільців першого ступеня досягла, порівняно з попереднім 1939 р., 133%, другого ступеня — 257%, стрільців з пістолета — 658%, навідників станкових і ручних кулеметів — понад 400%⁴³. Тільки на Україні тсоавіахімівські та червонохрестівські організації навчили до зазначеного періоду понад 600 тис. снайперів, кулеметників, стрільців, радистів, льотчиків, парашутистів, медичних сестер та інших військових спеціалістів⁴⁴.

З ускладненням міжнародної обстановки масштаби військового навчання в СРСР зростали. До моменту нападу фашистської Німеччини в Радянському Союзі діяло 156 тис. груп, 23680 команд і загонів, у яких проходили військову підготовку понад 2,6 млн. громадян. Протягом першої половини 1941 р. в організаціях Тсоавіахіму було навчено різних військових спеціальностей більш як 960 тис. чол.^{45–46}

³⁸ Очерки истории Московской организации КПСС, с. 559.

³⁹ Парт. строительство, 1940, № 4, с. 10.

⁴⁰ Славный путь ленинского комсомола. М., 1974, Т. 2, с. 57.

^{41–42} Комсомол Белоруссии, с. 39; Комсомольская правда, 1940, 20 нояб.

⁴³ История второй мировой войны, т. 2, с. 163.

⁴⁴ Очерки истории Коммунистической партии Украины, с. 472.

^{45–46} ЦДАЖР СРСР, ф. 657, оп. 33, спр. 4218, арк. 21—22.

Складовою частиною підготовки трудящих до захисту Вітчизни був фізкультурний рух, особливо технічні та воєнізовані види спорту.

Основою фізичної підготовки трудящих був комплекс «Готовий до праці й оборони СРСР» (ГПО). Для підлітків віком 14—16 років було розроблено спеціальний комплекс «Будь готовий до праці й оборони СРСР» (БГПО). Патріотичний рух за складання норм по ГПО й БГПО охопив усю країну. В 1939—1940 рр. норми по комплексах ГПО й БГПО склали близько 3 млн. молодих спортсменів⁴⁷.

Розвитку оборонно-фізкультурної роботи сприяли масові спортивні заходи. З ініціативи ЦК ВЛКСМ у лютому 1941 р. було проведено комсомольсько-молодіжний лижний крос, присвячений XXIII річниці Червоної Армії. У ньому взяли участь понад 6 млн. чол.⁴⁸ У квітні того ж року за рішенням ЦК ВЛКСМ і Комітету у справах фізкультури і спорту при РНК СРСР проводилися гімнастичні змагання, які охопили 7,5 млн. чол.⁴⁹

У передвоєнні роки багато уваги приділялося роботі з допризовниками. Про результати військової підготовки юнаків свідчать такі цифри: восени 1939 р. серед допризовників Москви налічувалося 2,3% снайперів, 5 — парашутистів, 4,7 — кулеметників, 37% — стрільців першого ступеня; 72,5% з них мали значки ГПО⁵⁰.

Важко переоцінити titanічну діяльність Комуністичної партії у справі зміцнення обороноздатності країни. В передвоєнні роки протягом короткого строку було створено надійний резерв для Збройних Сил СРСР, а населення підготовлено до суворих випробувань війни.

Неухильно проводячи політику миру, Радянський Союз змушений і нині приділяти велику увагу зміцненню своєї безпеки. В рішеннях XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС сформульовано чіткі положення щодо цього.

Важливою складовою частиною розробленої Комуністичною партією програми оборони країни є підготовка радянських людей, насамперед молоді, до захисту завоювань соціалізму. В цьому плані досвід діяльності КПРС у передвоєнні роки дає багато повчального. Творче використання перевірених на практиці того періоду методів і форм роботи безсумнівно допоможе у поширенні військово-оборонних знань серед трудящих.

⁴⁷ Славный путь ленинского комсомола, т. 2, с. 59.

⁴⁸ Комсомольская правда, 1941, 6 марта.

⁴⁹ Комсомольская правда, 1941, 29 апр.

⁵⁰ Московскийсомолец, 1940, 28 нояб.

БОРЬБА ЗА ПОДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ З ПАЛИВОМ НА УКРАЇНІ (1920 р.)

О. П. РЕЄНТ (Київ)

В радянській історіографії вже висвітлювалася участь робітничого класу України у ліквідації паливної кризи 1920 р.¹⁻² Але ряд важливих проблем залишилися поза увагою дослідників. Це стосується, зокрема,

¹⁻² Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. У 3-х т. Т. 3. К., 1970; Історія Української РСР. У 8-ми т. 10-ти кн. Т. 5. К., 1977; Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х т. Т. 2. К., 1967; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Баевский Д. А. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны. М., 1957; Гречихин А. А. Из истории

питань, організації матеріального стимулювання гірників, боротьби за зміцнення трудової дисципліни, що успішно розгорнулася в Донбасі в 1920 р., і піднесення на цій основі вуглевидобутку. Недостатньо висвітлено і подвиг робітників у ході заготівлі дров, торфу та інших видів палива. Автор ставить за мету деякою мірою заповнити цю прогалину.

Основною базою паливостачання Радянської «країни» служив Донецький басейн, на долю якого до початку першої світової війни припадало близько 80% усього вуглевидобутку³.

За роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції Донбас зазнав великих руйнувань. При загальній вартості вугільних підприємств 450 млн. крб. золотом їм було завдано шкоди на 74,5 млн. крб. Збитки від скорочення виробництва за два роки громадянської війни перевищили 204 млн. крб.⁴ На початку року в басейні не працювали сотні шахт і рудників. Видобуток палива на діючих шахтах був мізерний. Якщо до 1917 р. щомісяця видобувалося більше 140 млн. пудів вугілля, то в січні 1920 р. — менше 12 млн. пудів⁵. Але й ця незначна його кількість не було змоги вивезти через розруху на залізничному транспорті.

Зменшення видобутку палива негативно позначалося на обороноздатності Радянської республіки, стані всієї її економіки. Так, Харківська безпартійна робітничка конференція наприкінці січня 1920 р. відзначала: «Холодно в неопалених і темних квартирах, холодно і голодно в лазаретах... Зупинилися фабрики й заводи через відсутність палива, сировини. Похмуро, з недовірою дивиться на місто село. Місту нічого дати в обмін на бажаний хліб. Не вистачає мануфактури, немає заліза, підков, немає гасу, немає солі»⁶. На I Всеросійському з'їзді гірників, що відбувся на початку 1920 р., В. І. Ленін підкреслював: «Щоб врятувати Радянську владу зараз, треба дати хліб для промисловості, тобто вугілля. Без цього не можна відбудувати господарство, не можна пустити залізницю, без цього не можна пустити фабрики і дати предмети для обміну на хліб селянам...»⁷.

Під час мирної передишки після розгрому денікінщини Комуністична партія спрямувала зусилля трудящих на відродження головної вугільної бази країни. Налагодження видобутку палива залежало великою мірою від поліпшення матеріального становища робітників. У січні—лютому 1920 р. трудящі Донецького басейну одержали лише 29% необхідної кількості хліба, 25% — масла, 1% — м'яса та риби⁸; тобто вони фактично голодували. Внаслідок цього знизилася продуктивність праці забійників. У січні 1920 р. вона становила 36% довоєнної⁹. Тому основна увага зверталася на забезпечення шахтарів продуктами харчування. Щоб успішно здійснити це завдання і максимально забезпечити Донбас хлібом, сіллю, маслом, цукром та іншими необхідними продуктами, Наркомпрод України перевів його на ударне постачання.

восстановления народного хозяйства Украинской ССР (январь — апрель 1920 г.). К., 1959; Склярєнко Є. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1966; та ін.

³ История Коммунистической партии Советского Союза. В шести томах. М., 1968. Т. 3, кн. 2, с. 400.

⁴ Небоатов А. А. Боевые годы. Пролетарский Донбасс в борьбе за Советскую власть. (1919—1920 гг.). Сталино, 1959, с. 80.

⁵ Супруненко Н. И. Указ. соч., с. 352.

⁶ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918—1920 гг.: Сб. документов и материалов. Харьков, 1973, с. 202.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 282.

⁸ Гимпельсон Е. Советский рабочий класс 1918—1920 гг. М., 1974, с. 260.

⁹ Украинская промышленность в 1920 году. Харьков, 1921, с. 7.

Кількість робітників, заброньованих на постачання в Донецькому басейні, постійно збільшувалася. Якщо в березні їх налічувалося 65 439 чол., то влітку за рахунок ударного забезпечення шахтарі Донбасу вже одержували 166 900 пайків, а в грудні бронюванням було охоплено в Донецькій губернії 230 тис. чол., тобто 86% загальної кількості робітників та службовців¹⁰. Таким чином, у надзвичайно складних умовах було поліпшено продовольче становище шахтарів, що об'єктивно вплинуло на підвищення продуктивності праці.

Водночас радянські економічні органи, профспілки вживали й інших заходів для підвищення продуктивності праці. Так, уже протягом перших місяців 1920 р. було здійснено перехід до заохочувальних форм оплати праці. 24 березня 1920 р. на засіданні Ради Української трудової армії було вирішено запропонувати ЦПКП і профспілці гірників зробити все для переходу до системи відрядної оплати праці як на видобутку вугілля, так і на обстеженні підприємств¹¹⁻¹⁴. Тільки з 15 квітня по 1 липня 1920 р. на відрядну оплату праці перейшло 129 рудників басейну¹⁵. Одночасно запроваджувалася й преміальна оплата, яка становила тут від 130 до 400% заробітку¹⁶. Але при небувалому зростанні цін ці заходи були ще недостатньо ефективними. Тому ЦПКП прийняв рішення про преміювання робітників продовольством та промисловими товарами. Згідно з постановою від 23 серпня 1920 р. гірникам, які успішно виконували й перевиконували виробничі завдання, видавалися разові премії мануфактурою¹⁷. У вересні 1920 р. тільки на ударних підприємствах Донбасу до натурпреміювання було включено 9 тис. забійників, 12 тис. інших підземних та 37 тис. наземних робітників і службовців. З цієї метою було використано 1,9 млн. аршинів * мануфактури й 60 тис. пудів гасу¹⁸. Крім того, у грудні було відпущено 42 тис. пудів муки і 7 тис. пудів цукру. Цей преміальний фонд було видано шахтарям Донбасу з 15 по 20 грудня 1920 р.¹⁹

Надаючи виняткового значення піднесенню продуктивності праці шахтарів, радянські економічні органи приділяли велику увагу також зміцненню їх трудової дисципліни. Успіхів у подоланні паливного голоду можна було добитися, підкреслював В. І. Ленін у циркулярному листі до партійних організацій «На боротьбу з паливною кризою» (13 листопада 1919 р.), тільки «найсуворішою дисципліною, яка вимагається на війні»²⁰. Найбільш дійовою формою боротьби робітничого класу проти порушників і дезорганізаторів виробництва були в той період так звані рудникові дисциплінарні суди. 10 березня 1920 р. Рада Української Трудової армії затвердила положення про їх проведення на кожному з великих націоналізованих та в окремих групах середніх і дрібних підприємств кам'яновугільної промисловості²¹. Організація товариських дисциплінарних судів активно розгор-

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 4, спр. 244, арк. 34, зв.; ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 373; арк. 2; Отчет Народного Комиссариата по продовольствию за 1920 год. Харьков, 1921, с. 15.

¹¹⁻¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 331, арк. 18.

¹⁵ Там же, ф. 2605, оп. 1, спр. 144, арк. 16 зв.

¹⁶ Там же, арк. 17.

¹⁷ Там же, ф. 34, оп. 1, спр. 35, арк. 27.

* Аршин — 71,12 см.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 144, арк. 23.

¹⁹ Там же, спр. 138, арк. 1.

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 290.

²¹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні: 36. документів і матеріалів. Березень 1917 р.— березень 1921 р. К., 1957, с. 559.

нулася в усіх районах, на більшості шахт і рудників басейну, зокрема, в Центральному, Кадіївському, Лисичанському, Горлівському та Юзівському районах. Так, на 1 вересня 1920 р. в Юзівському районі дисциплінарні суди вже працювали в кожному куші²². На Олександрівському та Рутченківському рудниках протягом червня — липня 1920 р. засідання судів відбувалися щоденно²³. З 15 червня по 15 вересня 1920 р. робітничими дисциплінарними судами Юзівського району було розглянуто 774 справи, в тому числі про невихід на роботу — 304, порушення трудової дисципліни — 135, недбале ставлення до роботи — 36, зловживання службовим становищем — 57, дезертирство — 11, щоденні прогули — 74, з інших причин — 117²⁴.

За порушення трудової дисципліни, дезорганізацію виробництва товариські суди застосовували такі покарання: зниження заробітної плати, переведення на найважчі, примусові та понадурочні роботи, і у виключних випадках — суд військового трибуналу. Методи боротьби, які використовували дисциплінарні товариські суди, дістали схвалення й підтримку серед передових гірників Донбасу. На нараді Південного ЦК гірників 1 вересня 1920 р., зокрема, відзначалося: «Робітники визнають дисциплінарні суди як авторитет, підкоряються їх рішенням. Тому на більшості рудників трудова дисципліна задовільна»²⁵.

Поліпшення матеріальних умов життя, зміцнення трудової дисципліни позитивно вплинули на підвищення трудової активності шахтарів Донбасу. Робітники показували справжні зразки трудового героїзму. Особливо відзначилися члени груп і бригад ударної праці, ініціаторами створення яких виступили комуністи й комсомольці, передові шахтарі краю. Для робітників, об'єднаних в ударні групи, заклик Комуністичної партії «Працювати по-революційному, віддати всі сили для ліквідації паливної кризи!» став девізом щоденної праці. В 1920 р. в Донбасі, за далеко не повними даними, ударні групи працювали на 11 шахтах²⁶. Всі члени ударних груп виконували завдання на 200—250 %²⁷. Забійники М. М. Меліхов та Й. Д. Нілов, зокрема, за зразкову працю завоювали у 1920 р. почесне звання Героя праці.

Шахтарі наслідували приклад ударників. Якщо у квітні 1920 р. щомісячний видобуток одного забійника становив 830 пудів вугілля, то у червні — 1571, а в листопаді — 1897, що становило 72% продуктивності середнього місячного видобутку в 1916 р.²⁸ В результаті з місяця в місяць збільшувався видобуток вугілля. В цілому за рік у Донецькому басейні було видобуто 272, 8 млн. пудів вугілля. Це на 32,8 млн. пудів перевершувало завдання Радянського уряду, яке було встановлене на 1920 р.²⁹ «Робітники Донбасу, ті самі, які винесли на собі всі страхиття навали німців і Денікіна, які віддали в жертву розлюченій контрреволюції десятки тисяч крашних синів, які протягом нескінченно довгого часу роздягнуті й роззуті мерзли у вологих

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 24, арк. 55 зв., 56 зв., 146.

²³ Диктатура труда, 1920, 26 лютого; 1920, 18 лютого.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 24, арк. 126 зв., 146.

²⁵ Там же, арк. 55 зв., 56 зв., 126 зв., 146.

²⁶ КПРС — організатор і патхенник соціалістичного змагання у промисловості України. К., 1975, с. 51.

²⁷ Голованов Д. Д., Иванов В. П. Зарождение и развитие групп ударного труда как формы соцсоревнования. — Вопросы истории, 1978, № 10, с. 49.

²⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 8082, оп. 1, спр. 306, арк. 3 зв., 8.

²⁹ Коммунист, 1920, 15 дек.; ЦДАНГ СРСР, ф. 8082, оп. 1, спр. 306, арк. 3 зв.; спр. 262, арк. 15.

холодних шахтах, знайшли в собі достатньо сил, щоб завдати рішучого удару паливній розрусі...»,— писала газета «Коммунист» 9 лютого 1921 р., підводячи підсумки героїчної праці шахтарів Донбасу за 1920 р.

У лютому 1920 р. народне господарство країни одержало 4 млн. пудів донецького вугілля, у травні — більше 13, а в грудні — 20 млн. пудів. Всього протягом року з Донбасу було вивезено 174 млн. пудів вугілля, в тому числі 134 млн. пудів — для Російської Федерації³⁰. Це був відчутний вклад робітників басейну у справу відбудови народного господарства країни. В 1920 р. залізниці Південного округу, зокрема, одержали 62 млн. пудів вугілля, тобто 75% його технічної норми³¹. На 1 листопада того ж року підприємства важкої індустрії мали місячний запас палива — 2 млн. 300 тис. пудів вугілля³². Протягом вересня — листопада 1920 р. тільки для мукомольного виробництва харчової промисловості Харківської, Донецької, Полтавської, Катеринославської, Київської, Миколаївської та Одеської губерній було відвантажено з Донбасу більше 800 вагонів вугілля, тобто 70% потреб³³.

Важливу роль у ліквідації паливної кризи відіграла участь робітничого класу у заготівлі дров. У вже згадуваному циркулярному листі до партійних організацій «На боротьбу з паливною кризою» ставилося завдання добитися «...найшвидшого видобутку і доставки найбільшої кількості всілякого палива..., а в першу чергу дров, дров і дров»³⁴. Це диктувалося тим, що за роки імперіалістичної і громадянської воєн різко змінився паливний баланс. Якщо до революції дрова, зокрема, становили 19,6% паливопостачання, тобто займали третє місце в загальному балансі після вугілля й нафти, то в результаті довгочасної окупації ворогом основних паливних районів Радянської країни, розрухи промисловості, видобуток вугілля та нафти значно зменшився, і питома вага дров досягла наприкінці 1919 р. 90%³⁵. Налагодивши видобуток кам'яного вугілля, Радянський уряд добився деякої зміни в паливному балансі. Але для повної відбудови Донбасу потрібен був тривалий час. Тому в умовах мирного перепопчинку посилювалася робота по заготівлі дров — основного на той час палива.

Для забезпечення дровами залізничного транспорту, промислових підприємств, житлових квартир, організацій і установ створювалися так звані лісові комітети. Наприкінці грудня 1919 р. був сформований Заліском (Залізничний лісовий комітет) такої важливої транспортної артерії України, як Південно-Західна залізниця³⁶. В січні-лютому 1920 р. на місцях широко розгорнулося створення райліскомів та губліскомів. Безпосереднє керівництво їх роботою здійснював Укрголови́ском³⁷. Губліскомам було відпущено значні кошти, зокрема, наприкінці січня Київському — 45 млн. крб., Волинському — 10 млн. крб. Для робітників і селян республіки, які займалися заго-

³⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 3139, оп. 1, спр. 26, арк. 72, 80.

³¹ Отчет Южного округа путей сообщений за 1920 год. Харьков, 1921, с. 18.

³² Бюллетень ЦПТИ (Центрального правления тяжелой индустрии Юга России). Октябрь — ноябрь 1920. 1921, № 1, с. 37.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 2916, арк. 119.

³⁴ Ленин В. И. Полное собр. твор., т. 39, с. 288.

³⁵ Электрификация Украины за роки Радянської влади. 1917—1957. К., 1958, с. 19. Баевский Д. А. Указ. соч., с. 156.

³⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 2254, оп. 1, спр. 1603, арк. 1. 2.

³⁷ Топливное положение Украины в 1920 г. и перспективы топливоснабжения на 1921 г. Харьков, 1921, с. 23.

тівлею дров, було створено значний преміальний фонд. Продукти харчування, мануфактура, махорка, сірники видавалися насамперед рубачам, візникам та іншим заготівельникам³⁸.

Застосовуючи трудову повинність як основний метод мобілізації населення для лісових робіт в умовах політики «воєнного комунізму», радянські органи республіки разом з тим вживали найенергійніших заходів, щоб вивезти вже заготовлені дрова. На початку року було запроваджено гужову повинність по вивезенню дров до залізниць. Так, у лютому 1920 р. в кожному повіті Харківської губернії дрова до залізниці щоденно вивозили кілька тисяч підвід³⁹. Ця робота прирівнювалася до надзвичайних воєнно-оперативних завдань. Особлива увага приділялася будівництву вузькоколіїних залізниць для швидкого підвезення дров до місць споживання. Взимку 1920 р. було створене спеціальне управління по спорудженню лісовозних і промислово-залізничних колій «Віткобуд», який керував будівництвом 20 вузькоколіїних залізниць навколо головних промислових центрів республіки — Києва, Харкова, Миколаєва, Катеринослава, Одеси — загальною довжиною 690 верстов. Введення в експлуатацію лише 239 верстов вузькоколіїної залізниці на 14 ділянках дало змогу щоденно вивозити близько 1 тис. куб. сажнів * дров, тобто стільки, скільки вивозили за день 500 підвід⁴⁰.

Ці заходи сприяли розгортанню роботи по заготівлі лісоматеріалів та дров'яного палива. Весною 1920 р. дрова на Україні заготовлялися вже на площі 150 тис. десятин⁴¹. Тисячі робітників республіки оголосили справжню війну паливній кризі. Повсюдно створювалися робітничі загони по заготівлі дров. У лютому 1920 р. на Чернігівщині на 2900 десятинах лісу працювала 1 тис. пар пилярів, об'єднаних у загони і бригади⁴². Суднобудівні заводи м. Миколаєва взимку щонеділі формували по 2 бригади лісорубів, пилярів і ваптажників, які заготовляли дрова для підприємств, порту, залізниць, населення і установ міста. Працюючи з ранку до пізньої ночі, в лютий мороз, кожна бригада заготовляла протягом тижня по 25 тис. пудів дров, тобто для одного маршрутного поїзда⁴³. Енергійно взялися за справу заготівлі дров колективи харківських підприємств: паровозобудівного заводу та сільськогосподарських («Гельферіх-Саде», Мельгозе»), електростанції та ін. Завдяки героїчній праці загонів підприємства міста вдалося забезпечити дровами і навіть створити їх місячний запас⁴⁴. Лісорубі та заготівельні робітничі загони створювалися також на ділянках і вузлах залізниць республіки. Зокрема, загонами, сформованими на Київському залізничному вузлі Південно-Західної залізниці, тільки з 22 лютого по 1 травня 1920 р. було заготовлено 15 тис. пудів дров⁴⁵.

Дрова та лісоматеріали, необхідні для потреб залізниць, успішно заготовлялися й заліскомами, які головну увагу зосереджували на

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, спр. 25, арк. 3; спр. 374, арк. 32; спр. 814, арк. 7—8.

³⁹ Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов. (1918—1920 гг.), Харьков, 1966, с. 196.

* Сажень — 2,134 м.

⁴⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 2267, оп. 6, спр. 665, арк. 5; спр. 667, арк. 1.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, д. 257, оп. 1, спр. 20, арк. 68.

⁴² Там же, ф. 573, оп. 1, спр. 25, арк. 3.

⁴³ ЦДАНГ СРСР, ф. 2254, оп. 1, спр. 1603, арк. 7, 9.

⁴⁴ Украинская беднота (орган политотдела Реввоенсовета XII армии), 1920, 3 апр.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5474, оп. 2, спр. 51, арк. 182.

оперативній заготівлі, вивезенні їх з місць складання і відправленні до місць призначення. На місця були послані уповноважені заліскомів для організації місцевого населення на виконання трудової і гужової повинностей та запровадження відрядно-преміальної оплати праці. На III з'їзді уповноважених заліскомів, який відбувся у Москві 1—5 квітня 1920 р., відзначалося, що вжиті рішучі заходи і трудова активність робітників сприяли тому, що в лютому — березні на Південно-Західній залізниці «заготівля дала вже задовільні результати». Заліскомами було взято на облік 93 тис. куб. сажнів дров, норму навантаження в березні було доведено до 340 вагонів замість 200 у лютому⁴⁶. З дня сформування заліскому по 1 травня 1920 р. для лісокористування було відкрито 10 815 десятин, тобто 62 лісові розробки, які були згруповані в 6 заготівельних районів (Київський, Коростенський, Бобринський, Жмеринський, Знаменський, Христинівський). Загальні грошові витрати на заготівельні роботи, включаючи і закупівлю інструментів, фуражу, матеріалів та продуктів харчування для робітників становили на той час 282 млн. крб., з них 100 млн. крб. було виділено на заробітну плату. Всього з 1 грудня 1919 р. по 1 квітня 1920 р. заліскомами Південно-Західної залізниці за допомогою робітників і селян було заготовлено 36 939 куб. сажнів дров, з яких 26 247 — було вивезено, що становило 75% їх потреб для залізниць⁴⁷.

Проте у зв'язку з безчинствами куркульських та бандитських елементів у лісових районах Правобережжя й Лівобережжя, значними розкраданнями запасів дров та загостренням боротьби на фронтах громадянської війни заготівля й доставка їх у першому півріччі 1920 р. ще не була достатньою. В січні — травні залізниці й промислові підприємства недоодержали значну кількість дров'яного палива. Для найскорішого створення його запасів Комуністична партія і уряд республіки влітку 1920 р. вжили додаткових важливих заходів. Щоб ширше розгорнути роботу і негайно добитися збільшення заготівлі дров, було проведено мілітаризацію лісової промисловості. В липні Рада Української Трудової армії перевела всіх робітників і службовців Головліскому України та його місцевих органів на військове становище⁴⁸. Радянські органи встановили суворі покарання за розкрадання лісу і заготовлених дров. Так, у розпорядженні Волинського губерньського ревкому (липень 1920 р.) зазначалося: «Всі піймані на місці самочинної рубки дров або звинувачені в ній будуть безпощадно розстрілюватися...»⁴⁹. З нещадною суворістю каралися куркулі, вороги Радянської влади, які намагалися розбазарити державні запаси дров, і, таким чином, підірвати нормальний хід лісозаготівельної кампанії. Влітку 1920 р. в основному був завершений перехід від розрізаних до планових розробок лісів господарським способом — «шляхом залучення широких кіл заінтересованих установ та підприємств»⁵⁰.

Колективи підприємств, вузлів та дільниць залізниць значно розширили роботу по самостійній заготівлі дров господарським способом. Зокрема, в Подільській губернії в другій половині 1920 р. робітники багатьох підприємств (Тарасівського та Брацлавського цук-

⁴⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 3139, оп. 1, спр. 24, арк. 7 зв., 10.

⁴⁷ Там же, ф. 2254, оп. 1, спр. 1603, арк. 1, 26; спр. 1604, арк. 20—21.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 2, спр. 331, арк. 71.

⁴⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): 36. документів і матеріалів. К., 1957, с. 632.

⁵⁰ Там же, с. 143.

рових заводів, дунаєвських швейної та махоркової фабрик, Хмельницької майстерні по виготовленню сільськогосподарського реманенту) успішно розробляли закріплені за ними лісові ділянки. Лише протягом липня 1920 р. робітники цих підприємств заготували близько 2 тис. кубів дров. Безпосереднє керівництво заготівлею палива для місцевих заводів, фабрик і залізниці здійснював губернський революційний комітет. Він закріпив за найбільш важливими промисловими підприємствами і заліскомами Поділля спеціальні лісові ділянки, зобов'язав повітові революційні комітети сприяти заготівлі і вивезенню дров. За його вказівкою члени губернських і повітових ревкомів були закріплені за певними лісозаготівельними районами. На них покладалося завдання організації лісозаготівельної роботи. Особливо відзначилися в цій справі члени губернського ревкому товариші Чайка, Федоров і Попов, які вжили всіх заходів, щоб посилити заготівлю дров. У рішенні, прийнятому на засіданні Подільського революційного комітету 17 липня 1920 р., де, зокрема, слухалося питання про організацію паливної справи і роботи залізниці, підкреслювалося, що вищезгадані товариші протягом червня — липня по кілька разів виїжджали на місця, майже на кожній ділянці створили ідеальні й організували бібліотеки для заготівельників. Революційний комітет оцінив їх роботу як «цілком задовільну» і вимагав від повітових революційних комітетів «максимально посилити роботу по заготівлі палива..., залучаючи до цього й нетрудові елементи»⁵¹.

Ще в ширших масштабах розгорнули свою діяльність лісорубні загоны, сформовані на Київському вузлі. В серпні тут було організовано спеціальний лісорубний поїзд. При ньому працювала пересувна кухня, розрахована на 1 тис. чол. Місячну кількість дров, що заготовлялися загонами, передбачалося довести до 3 тис. кубів, тобто досягти продуктивності розробок по всій мережі Київського заліскому⁵².

План п'яти місяців трудящі Миколаївської губернії виконали на 100%, Харківської — 102, Полтавської — на 171%. Заліскоми Південно-Західної залізниці виконали план заготівлі дров на 91,5%, а план вивезення — на 182,6%. В цілому, як відзначалося у звіті про діяльність Південного округу шляхів сполучень у 1920 р., «надходження дров на дороги можна визнати задовільним»⁵³⁻⁵⁶.

Успіхи в заготівлі дров значною мірою визначалися керівною роллю комуністів і комсомольців, які вели перед на лісорозробках. Подвиг комсомольців Києва під час заготівлі палива в 1920 р. яскраво відобразив учасник лісозаготівельної кампанії письменник Олександр Бойченко: «Шкіра на руках тріщала до крові від лютого морозу. Всі одягнуті погано, взуті ще гірше... Зрубаємо, бувало, величезне дерево і, провалюючись по коліна в сніг, тягнемо його мотузками по лісі. Але хлопці не хникали: знали, що їх праця була необхідна для Батьківщини»⁵⁷.

Комуністична партія, робітничий клас республіки вживали рішучих заходів для експлуатації додаткових видів палива, яким у царській Росії не надавалося особливого значення. Інтенсивно розроблялися торфові родовища. «Один із засобів порятунку в даний момент, — говорив В. І. Ленін у промові на III з'їзді робітників тек-

⁵¹ Вісті (орган Подільського революційного комітету), 1920, 24 лип.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 26, арк. 93.

⁵³⁻⁵⁶ Отчет Совета народного хозяйства УССР за 1920 год. Харьков, 1921, с. 14; ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 1, спр. 68, арк. 4; ф. 257, оп. 1, спр. 20, арк. 68.

⁵⁷ Вожаки комсомола: Сборник. М., 1978, с. 325.

стильної промисловості,— це — термінове видобування і розробка торфу...»⁵⁸. Майже 11-тисячний загін робітників, зайнятих на торфових промислах, під керівництвом комуністів проявив полум'яний патріотизм і мужність, працюючи у надзвичайно складних умовах. В результаті за поточний сезон лише на 5 групах торфодобування Укрголовторфу по Київській, Полтавській, Харківській та Херсонській губерніях було видобуто 1 млн. 738 пудів палива⁵⁹.

У 1920 р. на Україні широко розгорнулася робота по видобутку бурого вугілля. Промбюро та губрадгоспи асигнували на цю справу близько 30 млн. крб. В. Я. Чубар, підкреслюючи важливість подолання паливних труднощів, рекомендував використовувати тут «...си-ли зацікавлених заводів»⁶⁰. Самовідданих зусиль доклали робітники, щоб організувати роботу на буровугільних рудниках. Зокрема, з червня 1920 р. розвідувальні партії розгорнули пошуки покладів вугілля, а вже 18 серпня 400 робітників приступили до їх розробки на площі 100 десятин біля Вишгорода Київської губернії. Тільки з листопада 1920 р. по квітень 1921 р. тут було видобуто близько 600 тис. пудів палива⁶¹.

Таким чином, завдяки героїчній праці робітників кам'яновугільної та лісової промисловості, колективів шахт і рудників, фабрик і заводів, вузлів залізниць боротьба за подолання паливних труднощів у другій половині 1920 р. принесла відчутні результати. За цей час у республіці було заготовлено дров і лісоматеріалів 787 тис. і вивезено 494 тис. куб. сажнів. План заготівлі, визначений Головліскомом України на липень — грудень 1920 р. у розмірі 750 тис. куб. сажнів, було перевиконано. Загрозу консервації, що нависла над багатьма промисловими підприємствами, було ліквідовано. Пожвавився рух на залізницях. Збільшився випуск необхідної для оборони та відбудови народного господарства промислової продукції. З 1 вересня по 1 грудня 1920 р. залізниці республіки перевезли в цілому 16 561 вагон продовольства проти 9156 вагонів за період з 1 березня по 1 вересня⁶². На заводах ЦПВІ було виготовлено 6941 тис. пудів виробів⁶³.

Розгорнули роботу заводи сільськогосподарського машинобудування, фабрики швейної та махоркової промисловості, інші виробництва, що виконували термінові замовлення для народного господарства і Червоної Армії.

Завдяки трудовому героїзму робітничого класу в досліджуваний період було закладено основу для розширення паливної бази в Українській РСР, що в майбутньому відіграло визначальну роль у паливопостачанні цукрової, харчової та інших галузей промисловості. Протягом року робітничий клас на чолі зі своїм авангардом — партією комуністів — багато зробив для того, щоб ліквідувати паливну кризу в республіці. В результаті успішного видобутку кам'яного вугілля, заготівлі дров, видобутку торфу та бурого вугілля важливі підприємства, що працювали на оборону, залізниці та інші галузі народного господарства поступово, але неухильно розгортали нормальну роботу. Це закономірно вело до посилення боєздатності Червоної Армії, зміцнення економічного становища республіки.

⁵⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 305.

⁵⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 1, спр. 68, арк. 117—117 зв., 118.

⁶⁰ Склярєнко Є. М. Назв. праця, с. 150.

⁶¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 8082, оп. 1, спр. 329, арк. 23, 25 зв.

⁶² Коммунист, 1920, 14 дек.

⁶³ ЦДАЖР УРСР, ф. 575, оп. 1, спр. 33, арк. 56.

ЛЕКЦІЇ І КОНСУЛЬТАЦІЇ

За темою методологічного семінару «Зростання керівної ролі Комуністичної партії — закономірність будівництва соціалізму і Комунізму»

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Заняття по темі «Комуністична партія в політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства» покликане сприяти дальшому усвідомленню слухачами об'єктивної закономірності зростання ролі Комуністичної партії як ядра політичної системи, керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства. Мета заняття — добитися, щоб слухачі: зрозуміли історичне призначення, місце і роль Комуністичної партії в політичній системі розвинутого соціалізму; глибоко засвоїли, що керівництво марксистсько-ленінської партії — неодмінна і вирішальна умова революційного перетворення суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах; з'ясували характер, основні форми і методи партійного керівництва державними органами, громадськими організаціями, трудовими колективами.

При вивченні теми можна скористатися таким планом:

1. КПРС — партія робітничого класу, авангард всього радянського народу.
2. Місце і роль Комуністичної партії в політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства.
3. Основні форми і методи партійного керівництва державними і громадськими організаціями.

Розглядаючи перше питання плану, бажано зосередити увагу слухачів на положенні про те, що КПРС, ставши в умовах розвинутого соціалізму авангардом всього радянського народу, не перестала бути партією робітничого класу, вона була і є виразником його комуністичних ідеалів, продовжує зберігати класовий пролетарський характер. Це перш за все пов'язано з тим, що і в умовах розвинутого соціалізму робітничий клас залишається провідним класом радянського суспільства, що обумовлюється його місцем в суспільному виробництві.

В умовах розвинутого соціалізму в повній мірі розкриваються риси партії, як вищої форми суспільно-політичної організації, що дозволяє їй з найбільшою ефективністю, говорячи словами В. І. Леніна, «...вести весь народ до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих...»¹. Виходячи з цієї ленінської настанови, Комуністична партія вивчає і враховує у своїй повсякденній діяльності інтереси всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей країни, організовує суспільні дії має відповідно до об'єктивних законів, волі, наявних можливостей і комуністичних ідеалів усього радянського народу.

З перемогою соціалізму, з побудовою в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства, зміцненням морально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства. Комуністична партія, залишаючись по своїй суті і природі партією робітничого класу, разом з тим стала партією всього народу. Такий висновок сформульовано у Програмі

¹ Ленін В. І. Держава і революція. — Повне зібр. творів, т. 33, с. 25.

КПРС, прийнятий ХХІІ з'їздом партії, закріплено у Статуті. Цей важливий теоретичний висновок піддається нападкам з боку опортуністів і ревізіоністів всіх мастей, які неспроможні зрозуміти його революційної діалектичної суті і намагаються кваліфікувати як «відхід від класових позицій», «заперечення класового характеру партії» та ін. Вони заперечують спільність інтересів і мети робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, не враховують те, що поняття «партія радянського народу» охоплює і виражає інтереси всіх класів і соціальних груп соціалістичного суспільства.

Керівна роль партії в умовах розвинутого соціалізму є об'єктивною необхідністю. Вона визначається історичною місією робітничого класу, природою соціалізму, зростанням масштабів і складністю завдань, які стоять перед суспільством, потребами будівництва комунізму. Комуністична партія з честю здійснює свою історичну місію, наполегливо бореться за торжество комуністичних ідеалів.

Соціальний склад КПРС відображає зміни, які відбуваються в класовій структурі радянського суспільства. Постійно поліпшується якісний склад партії насамперед за рахунок кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції. Партія постійно дбає про поліпшення розстановки партійних сил на вирішальних ділянках комуністичного будівництва. Зміцнення соціальної бази знаходить свій вияв у тому, що вона є живим втіленням ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів. Нині КПРС об'єднує у своїх рядах понад 17 млн. комуністів, представників більш як 100 національностей і народностей. Близько 80% нового поповнення КПРС становлять люди, які працюють у різних галузях сфери матеріального виробництва і відіграють вирішальну роль у будівництві комунізму. Питома вага робітників серед прийнятих кандидатами в члени партії досягла 59,2%, колгоспників — 10,3%, спеціалістів народного господарства, працівників науки, культури, народної освіти і охорони здоров'я — 25,5%. Партійний прошарок серед дорослого населення нашої країни становить нині 9,3%².

КПРС — партія наукового комунізму і всю свою діяльність здійснює на основі марксизму-ленінізму. «Озброєна марксистсько-ленінським ученням, — записано в Конституції СРСР, — Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»³.

Сила і авторитет КПРС — у вірному служінні інтересам трудящих. Єдність інтересів партії і народу надає нездоланної сили радянському суспільству, здатності переборювати будь-які труднощі, дозволяє впевнено просуватися вперед, успішно розв'язувати завдання, що стоять перед партією, народом, країною. Ця єдність забезпечується не тільки програмною метою партії, її політикою, а й глибоким демократизмом методів її діяльності, широким залученням трудящих мас до управління всіма державними і виробничими справами, вдосконаленням форм і методів дальшого зміцнення і розширення зв'язків з масами, постійною практикою радитися з народом при розв'язанні питань внутрішньої і зовнішньої політики. Здійснюючи свою керівну роль, Комуністична партія домагається дальшого зміцнення єдності поглядів і дій всіх комуністів, усіх радянських людей.

² Политическое самообразование, 1980, № 6, с. 49, 52.

³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7.

Головний зміст політики й діяльності Комуністичної партії — благо людини. Ця висока гуманна мета об'єднує партію і народ нерозривними узами. Діяльність КПРС, її прагнення спрямовані на те, щоб зробити все необхідне для блага людини. В промові на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що в основу діяльності нашої партії покладена турбота про благо народу⁴.

Підсумовуючи розгляд першого питання, слід наголосити, що розвиток соціалістичного суспільства — це складний процес, який охоплює не тільки економіку, а й усі сфери соціального життя. Завдання керівництва таким суспільством полягає в тому, щоб максимально виявити закладені в ньому можливості для гармонійного і рівномірного розвитку. Ключ до розв'язання цього завдання в правильному функціонуванні політичної системи суспільства і насамперед у багатогранній діяльності Комуністичної партії.

При розгляді питання «Місце і роль Комуністичної партії в політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства» слід відзначити, що ця система являє собою комплекс органічно пов'язаних між собою політичних, державних і громадських організацій. Політична система функціонує на основі норм як закріплених законом чи статутами і положеннями громадських організацій, так і на основі політичних традицій і звичаїв. Ця система охоплює всі інститути і відносини, пов'язані із здійсненням політичної влади. Найбільш важливими структурними елементами радянської політичної системи є: Комуністична партія, яка становить її ядро, керівну і спрямовуючу силу нашого суспільства; соціалістична держава — головний інструмент суспільних перетворень, яка уособлюється в діяльності Рад народних депутатів і їх установ; масові громадські організації, які виступають як школа виховання мас; трудові колективи, які є первинними осередками господарського й політичного механізму радянського суспільства.

Особливістю КПРС як елементу політичної системи радянського суспільства є те, що вона об'єднує в своїх рядах людей різних за віком, статтю, професією, спеціальністю, сферою діяльності, відношенням до засобів виробництва тощо. А це покладає на неї особливі права по здійсненню керівної і спрямовуючої ролі в суспільстві. Своєю ідеологією, політикою, багатогранною теоретичною, організаторською і виховною діяльністю партія консолідує політичну систему, що забезпечує високу стійкість, динамізм, чітку узгодженість в роботі всіх її ланок. Через систему державних і громадських організацій вона об'єднує трудові зусилля всього народу, спрямовує його до єдиної мети. І нині в період розвинутого соціалізму, як і за життя В. І. Леніна, жодне важливе політичне або організаційне питання не розв'язується в нашій країні жодною державною установою без керівних вказівок Центрального Комітету партії.

Підвищуючи рівень керівництва державними і громадськими організаціями, забезпечуючи злагоджену, цілеспрямовану роботу політичної системи суспільства, всемірно розвиваючи соціалістичну демократію, партія добивається залучення широких народних мас до свідомої участі в здійсненні планів комуністичного творення. Дотримання принципу демократичного централізму, ленінського стилю в роботі, розгортання критики і самокритики, налагодження дійового контролю і перевірки виконання прийнятих рішень у діяльності партійних органів служить зразком для всіх складових частин політичної системи соціалізму.

Радянський народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу нашої країни. У багатогран-

⁴ Рад. Україна, 1980, 22 жовт.

ній діяльності Рад найяскравіше відображається демократизм радянського суспільства. Управління всіма справами загальнонародної держави знизу доверху забезпечують понад 51 тис. Рад, які налічують в своєму складі понад 2286 тис. народних депутатів. За останні сорок років школу державного управління через Ради пройшло понад 25 млн. чоловік. Радянські органи державної влади глибоко народні за своїм складом. Серед депутатів, обраних до місцевих Рад у лютому 1980 р., 68,7% становлять робітники і колгоспники, які безпосередньо працюють на виробництві. У найвищому органі державної влади — Верховній Раді Союзу РСР вони становлять понад 51% від загальної кількості всіх депутатів⁵.

Радам народних депутатів притаманні риси як державної, так і громадської організації. Риси державності виявляються в тому, що їхні рішення мають обов'язкову силу закону, а як громадських організацій — у широкій участі трудящих у їх діяльності. До повсякденної роботи Рад щорічно залучається майже 31 млн. активістів⁶.

Комуністична партія приділяє велику увагу дальшому вдосконаленню діяльності Рад народних депутатів як органів народовладдя, добивається посилення їх впливу в усіх сферах економічного, політичного і духовного життя суспільства, постійно піклується про розширення їх прав і обов'язків. Партія розробила ряд важливих документів, спрямованих на вдосконалення діяльності Рад. Постанови ЦК КПРС «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1967 р.), «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (1971 р.), законодавчі акти про сільські, селищні, районні, міські і обласні Ради народних депутатів, закони про Раду Міністрів СРСР, про народний контроль, про Регламент і окремо про вибори до Верховної Ради Союзу РСР, закон про статус депутатів (який значно розширив гарантії здійснення депутатських повноважень в представницьких органах влади і у виборчих округах)⁷ сприяли дальшому розширенню демократичних засад в організації і в роботі Рад. Повновладний характер Рад закріплено в Основному Законі СРСР, в якому записано, що «всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів»⁸.

Громадські організації створюються за професійними, груповими, віковими та іншими критеріями. В СРСР практично все доросле населення бере участь у діяльності громадських організацій, при чому значна частина громадян є членами не однієї, а декількох з них. Громадські організації відрізняються одна від одної складом, завданнями, формами і методами своєї діяльності. Але всі вони діють на основі загальних принципів соціалістичної демократії.

Найбільш масовою громадською організацією трудящих є професійні спілки. Характеризуючи їх головне призначення при соціалізмі, В. І. Ленін відзначав, що «...це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму»⁹.

⁵ Правда, 1979, 7 март., 1980, 1 март.

⁶ Лекции по партийному строительству. М., 1980, с. 219.

⁷ Справочник партийного работника. Вып. 19, с. 409, 438, 469, 483, 497; Вып. 20, с. 368, 384, 433; Известия, 1980, 28 июня.

⁸ Конституция (Основной Закон) Союза Радянських Соціалістичних Республік, с. 6.

⁹ Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького. Промова на об'єднаному засіданні делегатів VIII з'їзду Рад, членів ВЦРПС і ММРПС — членів РКП(б) 30 грудня 1920 р. — Повне зібр. творів т. 42, с. 196.

В рядах профспілок налічується понад 127 млн. чоловік¹⁰.

Профспілки виступають в ролі провідників політики партії. Їм належить одне з провідних місць у реалізації керівної ролі робітничого класу в справі комуністичного будівництва. Маючи великі права, вони виконують представницькі функції від імені робітничого класу в усіх державних органах, зокрема з питань планування і організації виробництва, поліпшення умов праці і культурно-побутового обслуговування трудівників міста і села. Товариш Л. І. Брежнєв на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС вказав, що «уважне, дбайливе ставлення до людини повинно пронизувати весь стиль роботи партійних, радянських, господарських органів і, звичайно ж, профспілок»¹¹.

Профспілки піклуються про підвищення ефективності виробництва, поліпшення якості роботи, що виражається, зокрема, в широкій їх участі у розгортанні соціалістичного змагання, в організації і розвитку масового руху раціоналізаторів і винахідників, що сприяє прискоренню науково-технічного прогресу.

В умовах розвинутого соціалізму вплив профспілок на всі сфери суспільного життя значно посилюється. Вони все активніше сприяють здійсненню радянської демократії, беруть безпосередню участь в управлінні підприємствами через робітничі збори, шляхом укладання колективних договорів з адміністрацією та здійснення контролю за їх виконанням через систему 139 тис. постійно діючих виробничих нарад, у роботі яких бере участь майже 6 млн. чол., серед яких дві третини становлять робітники¹². Профспілки залучаються також до розробки радянських законів та інших нормативних актів. Вони безпосередньо займаються соціальним страхуванням робітників і службовців.

XXV з'їзд КПРС поставив перед профспілками завдання — розвинути виробничу і суспільну активність трудящих, вдосконалювати форми і методи їх участі в управлінні виробництвом. Здійснюючи керівництво профспілками, партія піклується про вдосконалення стилю їх діяльності, добивається того, щоб вони більш ефективно впливали на розв'язання жорітких питань комуністичного будівництва, дає про подальше поліпшення всієї їх роботи. На основі вказівок XXV з'їзду КПРС структура профспілок приведена у більш повну відповідність із структурою управління виробництвом. У виробничих і науково-виробничих об'єднаннях створені єдині профспілкові комітети, визначено порядок їх формування, вдосконалюються методи роботи.

Збільшилась кількість членів профспілок у сільському господарстві. Якщо напередодні XXV з'їзду КПРС профспілкові організації колгоспів налічували 3,2 млн. чол., то нині — майже 12 млн. (або 96% загальної кількості колгоспників)¹³.

Свідченням турботи партії про профспілки є постанова ЦК КПРС «Про роботу Карагандинського обкому партії по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС про партійне керівництво профспілковими організаціями і підвищення їх ролі в господарському і культурному будівництві» (1979 р.)¹⁴, яка має величезне значення для всіх ланок партії, для всіх комуністів, для всіх профспілкових організацій.

Надійним помічником КПРС у вихованні молодого покоління будівників комунізму, залученні його до участі в управлінні суспільством і резервом партії виступає Ленінський комсомол — масова самодіяльна

¹⁰ Политическое самообразование, 1980, № 6, с. 52.

¹¹ Рад. Україна, 1980, 22 жовт.

¹² Политическое самообразование, 1980, № 6, с. 52.

¹³ Партийная жизнь, 1980, № 17, с. 19.

¹⁴ Справочник партийного работника, Вып. 20, с. 353.

громадська організація молоді, яка об'єднує понад 39 млн. юнаків і дівчат¹⁵. Основні завдання, які ставить партія перед комсомолом в умовах розвинутого соціалізму, сформульовані у Привітанні ЦК КПРС XVIII з'їздові Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. «Усією своєю діяльністю, — сказано в Привітанні, — комсомол покликаний допомагати кожній молодій людині засвоювати марксистсько-ленінський світогляд, виробляти в собі активну життєву позицію, глибоку комуністичну переконаність. На основі тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання слід розвивати у юнаків і дівчат класову самосвідомість, працьовитість, благородні моральні якості, високу відповідальність за виконання свого громадського і громадянського обов'язків»¹⁶.

Комуністична партія турбується про те, щоб посланці комсомолу могли відстоювати інтереси молоді в усіх державних органах і громадських організаціях. Про це красномовно свідчить хоча б те, що понад 750 тис. молодих людей обрано до Рад народних депутатів¹⁷. Представники комсомолу входять до складу керівних партійних і профспілкових органів, колегій, ряду союзних і республіканських міністерств та інших центральних органів. Багато питань життя, праці, побуту вирішується державними органами за пропозиціями і при безпосередній участі комсомолу. Керівна роль Комуністичної партії — вирішальна умова успішної діяльності Ленінського комсомолу.

В умовах розвинутого соціалізму постійно зростає роль трудових колективів як складової частини політичної системи радянського суспільства. В зв'язку з розширенням прав і можливостей підприємств, виробничих об'єднань підвищилась роль робітничих зборів, загальних зборів колгоспників, постійно діючих виробничих нарад. Політичним ядром трудових колективів виступають первинні партійні організації. В країні діє понад 400 тис. первинних парторганізацій, які перебувають на передньому краї економічного і культурного будівництва, діють у самій гущі народу¹⁸. Важливим засобом партійного керівництва трудовими колективами з боку низових ланок є право контролю діяльності адміністрації, що свідчить про дальше розширення участі трудящих в управлінні виробництвом.

Роль партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства закріплена у статті 6 Конституції СРСР і в основних документах громадських організацій. Так, Статут профспілок підкреслює, що вони здійснюють усю свою діяльність під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу — організуючої і спрямовуючої сили радянського суспільства. В Статуті Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді сказано, що ВЛКСМ працює під керівництвом КПРС. В примірному Статуті колгоспу сказано, що колгоспне селянство бере участь у будівництві комунізму під керівництвом партії.

Зростання керівної ролі Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму закономірно впливає з інтересів підвищення ефективності функціонування всієї політичної системи суспільства. Інститути, які до неї входять, розвиваються по шляху зміцнення їх авторитету, підвищення самостійності, ініціативи і активності. Такий розвиток політичної системи може дати максимальні результати тільки тоді, коли постійно поліпшується координація зусиль всіх її складових частин. А це зумовлює велику і багатогранну діяльність Комуністичної партії.

¹⁵ Политическое самообразование, 1980, № 6, с. 52.

¹⁶ Рад. Україна, 1978, 25 квіт.

¹⁷ Правда, 1980, 1 март.

¹⁸ Правда, 1980, 2 сент.

На занятті необхідно показати, що ідеологи буржуазії, праві і «лі-ві» ревізіоністи об'єднують свої зусилля в спробах очорнити Кому-ністичну партію, підірвати її високий політичний авторитет. Зобража-ючи КПРС у вигляді міфічної «диктаторської» сили, ідеологи антико-мунізму, незалежно від того, яких теорій вони дотримуються об'єкти-вістських чи відверто антирадянських (наприклад, міф про «комуністич-ний тоталітаризм»), намагаються наклепницьки звинуватити партію в антидемократизмі, протиставити її громадським організаціям, всім трудящим. Даючи в зв'язку з цим відсіч наскокам антикомуністів всіх мастей, товариш Л. І. Брежнєв показав безглуздість таких тверджень і зазначив, що «Комуністична партія — це авангард радянського на-роду, його найбільш свідомо, передова частина, невіддільна від народу в цілому. Ніяких інших інтересів, крім інтересів народу, у партії немає. Намагатися протипоставити партію і народ один одному, розглаголь-ствувати про «диктатуру партії» — це все рівно що намагатися проти-поставити, скажімо, серце решті людського організму»¹⁹.

Підсумовуючи розгляд другого питання слід підкреслити, що зміц-нення керівної ролі партії не означає припинення державних органів, громадських організацій і колективів трудящих, як це утверджують ідейні противники соціалізму. Навпаки, партія турбується про підви-щення їх авторитету, розвиток ініціативи і самодіяльності. Вона висуває перед ними і відповідальні завдання.

При розгляді питання «Основні форми і методи партійного керівни-цтва державними і громадськими організаціями» слід зазначити, що КПРС здійснює керівництво суспільством, розробляючи науково об-ґрунтовану програму будівництва соціалізму і комунізму, організує ви-конання її як через свої, так і через державні й господарські органи і громадські організації, спрямовуючи і контролюючи їх роботу, здійсню-ючи добір і виховання кадрів, мобілізуючи весь народ на виконання завдань комуністичного будівництва. Зміст партійного керівництва по-лягає в забезпеченні непорушної ідейно-політичної єдності усього сусп-ільства, забезпеченні цілеспрямованого, скоординованого розвитку усіх складових частин суспільного організму. Партійне керівництво — це наукове керівництво, яке спирається перш за все на ініціативу і свідо-мість мас. Важливим принципом політики КПРС є її глибокий демо-кратизм.

Увагу слухачів треба звернути на те, що здійснюючи повсякденне політичне керівництво державними органами і громадськими організа-ціями, КПРС не підміняє їх, не опікає, не бере на себе їх функцій безпосереднього управління. Свої взаємовідносини з державними ор-ганамі і громадськими організаціями, партія будує на основі ленінсь-ких принципів партійного керівництва, завдяки своєму безмежному політичному авторитету, ідейному впливу в масах і виступає при цьому як проти позиції невтручання в діяльність громадських організацій, так і рішуче відкидає практику адміністрування, командування ними.

Політичне керівництво партії суспільством зводиться перш за все до розробки відповідного політичного курсу на основі пізнання об'єк-тивних законів суспільного розвитку і врахування назрілих потреб. Генеральна перспектива розвитку країни, лінія внутрішньої і зовніш-ньої політики визначаються документами і постановами Центрального Комітету, його Політбюро на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС

¹⁹ Брежнєв Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Ра-дянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. Доло-відь на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 4 жовтня 1977 року.— Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978, т. 6, с. 515.

товаришем Л. І. Брежнєвим. Партія на своїх з'їздах визначає загальні напрями діяльності всіх державних і громадських організацій, виробляє директиви з найбільш важливих питань державного, господарського і культурного будівництва.

Політичну лінію, накреслену на партійних з'їздах, Центральний Комітет творчо розвиває і конкретизує в рішеннях пленумів і спеціальних постановках. Директиви партії дають політичну лінію у вирішенні всіх вузлових проблем економічного, соціального і духовного життя суспільства. Вони визначають загальний погоджений напрямок діяльності всіх державних органів, громадських організацій трудящих.

Партія прогнозує процеси, розробляє перспективні плани, роз'яснює їх масам, згуртовує трудящих для розв'язання поточних і перспективних завдань суспільних перетворень, керує практичною діяльністю всіх державних і громадських організацій по здійсненню наміченої політики. Яскравим свідченням цього є розробка партією генеральної перспективи розвитку радянського суспільства, яка знайшла відображення в матеріалах XXV з'їзду і в наступних документах КПРС.

Основними рисами стилю партійного керівництва масовими організаціями трудящих є метод переконання, організації і виховання мас, розвиток їх ініціативи і самодіяльності, підтримка пошуків державними органами і громадськими організаціями найбільш ефективних форм роботи, підвищення їх ролі і відповідальності у розв'язанні народногосподарських завдань.

Всі питання, які стосуються компетенції державних органів та громадських організацій, вирішуються у відповідності з політикою партії, вказівками її керівних органів. Партія систематично контролює і спрямовує їх практичну роботу шляхом заслуховування звітів і періодичного обговорення питань діяльності громадських організацій на пленумах і бюро партійних комітетів, розглядання звітів нижчих партійних органів перед вищими про керівництво ними. В окремих випадках приймаються спільні постанови з Радами народних депутатів, профспілковими і комсомольськими комітетами.

Як ядро політичної системи радянського суспільства, партія визначає основні напрями діяльності громадських організацій, підносить їх роль, розвиває активність, зміцнює з ними зв'язки в своїй повсякденній діяльності. На цій основі громадські організації самостійно розробляють і приймають рішення, формують свої керівні органи. Їх діяльність тісно переплітається з діяльністю державних установ, взаємно доповнюючи один одного. Вони виступають важливим каналом участі громадян в управлінні справами суспільства. Конституція СРСР закріплює за профспілковими, комсомольськими та іншими масовими громадськими організаціями право участі у вирішенні політичних, господарських, соціальних питань, право виявляти законодавчу ініціативу.

Партійне керівництво здійснюється шляхом визначення як загального політичного курсу, так і конкретних рекомендацій, пропозицій для державних органів, громадських організацій і проводиться через комуністів, які в них працюють. Про це свідчать такі дані: серед 1500 депутатів Верховної Ради СРСР десятого скликання, обраних в 1979 р., 1075 є членами і кандидатами в члени КПРС (71,1%). До Верховної Ради УРСР обрано 447 членів і кандидатів у члени КПРС (68,8%). В числі виборного профспілкового активу майже 4 млн. комуністів, понад 1,3 млн. членів і кандидатів у члени КПРС працюють в Ленінському комсомолі²⁰. Здійснюючи керівництво громадськими організаціями-

²⁰ Политическое самообразование, 1980, № 6, с. 52; Рад. Україна, 1980, 28 лют.

ми, КПРС турбується про те, щоб комуністи користувались авторитетом у товаришів по роботі, були в авангарді всіх починань.

Однією з організаційних форм партійного керівництва, яка пройшла перевірку часом, є партійні групи в непартійних організаціях. Їх завдання — проводити політику партії серед безпартійних, зміцнювати партійну і державну дисципліну, боротися з бюрократизмом, перевірку виконання партійних і радянських директив.

КПРС здійснює свою керівну роль у політичній системі радянського суспільства шляхом вироблення кадрової політики. Вона справляє вирішальний вплив на підготовку, добір, розстановку і виховання кадрів на всіх ділянках державної, господарської, культурно-виховної і громадської роботи.

Важливим напрямом у керівній діяльності Комуністичної партії є контроль за виконанням радянськими і господарськими органами та громадськими організаціями прийнятих директив. Партійний контроль забезпечує єдність слова і діла, рішення і виконання, допомагає виявляти упущення і недоліки в роботі всіх ланок державного апарату.

Зростання керівної ролі партії, активізація Рад, профспілок, комсомолу, інших масових організацій трудящих в умовах розвинутого соціалізму — це взаємозв'язаний і взаємозумовлений процес, який відображає глибоко демократичний характер радянського ладу. Роль Комуністичної партії зростатиме дедалі більше, бо радянському народові належить розв'язувати ще складніші й відповідальніші завдання. А це вимагає поглибленого розвитку соціалістичної демократії.

В ці дні, коли весь радянський народ готується гідно зустріти XXVI з'їзд Комуністичної партії, який підіб'є підсумки виконання завдань десятої п'ятирічки, визначить стратегію і тактику соціально-економічного розвитку країни на наступний період комуністичного будівництва, в радянському суспільстві панує політичне і трудове піднесення, згуртованість трудящих навколо КПРС.

Л. М. Гордієнко (Київ)

ЛІТЕРАТУРА

- В. И. Ленин, КПСС о нормах партийной жизни и принципах партийного руководства. М., 1979.
- В. И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата, М., 1980.
- Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.
- Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.
- Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976.
- Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976.
- Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977.
- Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979.
- Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979.
- Брежнев Л. И. Вопросы развития политической системы советского общества. М., 1977.
- Брежнев Л. И. Историчний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977.
- Брежнев Л. И. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 21 жовтня 1980 року. К., 1980.
- Щербіцький В. В. Про підсумки жовтневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з його рішень і промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Пленумі. Доповідь на Пленумі ЦК Компартії України 29 жовтня 1980 року. — Рад. Україна, 1980, 30 жовт.
- КПСС — ядро политической системы советского общества. К., 1979.
- Руководящая роль КПСС в условиях развитого социализма, М., 1979.

На допомогу викладачу історії

ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПРИСЛІВ'ІВ У ХОДІ ВИВЧЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

Відомо, як мало збереглося джерел з історії нашої країни періоду феодалізму, що виходили з середовища трудового народу. Це, зокрема, селянські чолобитні, які внаслідок свого специфічного характеру не завжди об'єктивно відтворювали реальну історичну дійсність, нечисленні документи епохи селянських війн, а також усна народна творчість, яка відобразила «сподівання і чекання народні»¹.

Тим часом використання фольклорного матеріалу в роботі викладача історії дуже важливе. Воно дає вчителеві змогу показати, як народ реагував на посилення експлуатації, як він боровся із своїми гнобителями. Крім того, твори східнослов'янського фольклору широко побутували в середовищі трьох братніх народів — українського, російського й білоруського, і використання фольклорних джерел допоможе розкрити історичні корені їх дружби.

Проте в цій справі є й свої труднощі. Так, інколи буває нелегко визначити час створення фольклорного матеріалу. Відомо, що більша частина усних творів була записана набагато пізніше після того, як вони виникли, що знижує їх значення як історичних джерел. Виятком є досить велика кількість прислів'їв (понад 6 тис.) найрізноманітнішого змісту, що збереглися в збірниках XVII — початку XVIII ст. Вони дають досить повне уявлення про думки, погляди і сподівання трудових мас, головним чином, селянства і посадських людей. Яскрава художня форма, образна мова, звучна рифма, лаконічність викладу — все це робить прислів'я прекрасним ілюстративним матеріалом, який викладач може з успіхом використовувати на уроці або в поза-класній роботі при вивченні питань класової боротьби періоду феодалізму тощо. Таким є, наприклад, прислів'я, спільне для всіх східних слов'янських народів: «Білі руки чужі труди люблять»². В ньому в образній формі дано класову оцінку експлуаторської суті панівних кіл.

Розглянемо, як в українській і російській народній творчості відбилися соціальні проблеми, і як саме прислів'я можуть бути використані викладачем при вивченні 4-ї, 5-ї і 6-ї тем у курсі історії СРСР та УРСР у 7 класі. Приклади російських і українських прислів'їв взято з опублікованих збірників³. При цитуванні збережено орфографію XVII ст.

¹ Бонч-Бруевич В. Д. В. И. Ленин об устном народном творчестве. — Советская этнография, 1951, № 4, с. 118.

² Даль В. И. Пословицы русского народа. М., 1957.

³ Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII — XIX столетий. Собрал и подготовил к печати П. К. Симонн. СПб., 1899. Вып. 1; Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII — XX веков. Издание подготовили М. Я. Мельц, В. В. Митрофанова, Г. Г. Шаповалова. М. — Л., 1961; Дмитриев Л. А. Отрывок сборника пословиц XVII в. — В кн.: Рукописное наследие древней Руси. По материалам Пушкинского дома. Л., 1972, с. 28—56; Українська народна приказка. К., 1936; Українські народні прислів'я та приказки. К., 1965; Климентій Зіновійів. Вірші, приповіді посполиті. К., 1971, с. 244—265.

Прислів'я, як і фольклор взагалі, були для народних мас у XVII ст. майже єдиною формою, в якій вони могли висловити своє ставлення до соціальної несправедливості. Про прагнення зрозуміти причини соціальної нерівності між людьми свідчать не лише ті прислів'я, в яких прямо говориться про класову боротьбу, а й ті, що розповідають про працю, заняття тим чи іншим ремеслом, про посилення феодального гніту тощо.

Народні прислів'я XVII ст. підтверджують, що трудящі розуміли основну несправедливість: одні працюють, а інші користуються результатами чужої праці. «Від трудів праведних не наживеш палат камінних» — каже українське прислів'я, яке широко побутувало і серед російського народу. Дуже виразними своєю стислістю є українські прислів'я XVII ст.: «Добра пані за рабами», «Бідному у багатого жить — або плакати, або тужити». З боєм говориться і в російських і в українських прислів'ях про напівголодне існування селянина: «Ржи много в поле, да нам нет доли!», «Привыкай, коровка, ко ржаной соломке» (Привикай, корівко, до житньої соломки). З цими прислів'ями перегукується ще одне: «Ори до тины (тобто поки земля не перетвориться у твань. — Л. П.), а ешь мякины». Образно оцінюється в прислів'ях і несправедливість в оплаті праці. Справжні трудівники одержують за свою роботу набагато менше, ніж ті, які самі не працюють: «Плотнику — полтина, а нарядчику — рубль», «Бідні розкидають, а багаті збирають». Сумні мотиви звучать у прислів'ях: «Бідному всюди біда», «На убогого всюди капле».

У прислів'ях, складених трудовим народом, з гіркотою відзначається: «У нашего князя по Велик день мяса», тобто князі їдять м'ясо до Великого дня (пасхи). Бідняк нічого не чекає від панів, він знає: «В боярский двор ворота широки, да с двора узки» («До панського двору ворота широкі, та з двору вузькі»). Тривале підневільне життя породило прислів'я: «С сильным не борись, а с богатым — не тяжись» (тобто не тягайся. — Л. П.). Недарма українське прислів'я XVII ст. говорить: «Багатий дивиться, як убогий живиться». Бідняк не міг зрівнятися з багатим: «За богатым не угоняешься». Багатство в прислів'ї порівнюється з клешнею рака: «Защищается как клешнею, а багач мошною». Порівняймо з російським прислів'ям: «У рака мочь в клешне, а у богатого — в мошне». А сам багатій порівнюється з яструбом («Ястреб ловит — что хочет, а богат купит — что может»), собакою («Мужик богат — ему добро, собака кудлат — ему тепло»), левом («Богат силен, что лев»), з биком («Мужик богатой — что бык рогатой», «Мужик богатый, як бик рогатый») та оленем («Богатой — что олень рогатой: в тесные врата не пройдет»). Останнє порівняння особливо виразне. Адже в селянських хатах двері й вікна були маленькими й вузькими, а в панських — великими, двійчастими.

В прислів'ях також підкреслюється, що багатство дано панам не по заслугах. Та що зробиш: «Богату, хотя глупу, всяк дает место». Вдало про це сказано в українських прислів'ях: «Що багатий, а що дурний: що захочє, те й зробить» або: «Дурень багатий, так і слово його в лад», «Дурня багатого всі величають».

Свідомістю різкого контрасту між становищем двох протилежних груп населення пройняті прислів'я: «Багатство дме, а бідування вдвоє гне», «Багатий шепче з кумою, а бідний з сумою», «Богат творит — как хочет, а убог — как может». Проте народне прислів'я висміює й постійний страх багача за свою долю: «Богат ждет пакости, а убог — радости».

Становище бідняків і багатіїв порівнюється і в сатиричних творах XVII ст., один з яких так і називається «Азбука о голом и небогатом человеке». В ньому розповідається про гірку долю бідняка, який втратив усе своє майно «от богатых насильства, от ябедников продажи, от лстивых наговоров». Насичена народними прислів'ями, написана ритмічною прозою, що легко запам'ятовується, ця демократична посадська сатира є важливим джерелом для характеристики суспільно-політичних поглядів трудового народу наприкінці XVII ст. Ця повість відзначається реальним розумінням справжнього стану справ. Коли закони і суд на боці багатих, управу на них знайти не можна. В народних прислів'ях, де багач порівнюється з бідняком, виразно відчувається реальне співвідношення речей, коли «Бідному скрізь бідно», коли «Бідність і мудрого примиряє». Образне українське прислів'я каже: «Біда не дуда, як стане дуть, то аж сльози йдуть». Такі прислів'я, як «Голодній кумі хліб на умі», «Голод мучить, а нужда краде» могли бути створені лише тими, хто сам пережив нестерпне відчуття голоду. Безсумнівно, в середовищі скривджених були створені прислів'я «Голому розбій не страшний» та «Де каша з маслом, там нас немає».

Протиставлення бідних багатим ми знаходимо і в творах українського поета і фольклориста другої половини XVI—першої третини XVII ст. Климентія Зіновіїва—виходця з народу, автора силабічних віршів*. Він багато писав про людей праці, селян і ремісників, про їх нелегке життя. Під час своїх мандрювань по Україні, Білорусії, Росії поет записав більш як півтори тисячі народних прислів'їв⁴.

Ознайомлення з народними прислів'ями XVII ст., природно, наштовхує на запитання: чому ми не знаходимо в них протиставлення кріпака кріпосників? Д. М. Раскін, який спеціально досліджував це питання, вважає, що це пояснюється послідовністю розвитку селянської ідеології, класової самосвідомості: спочатку незадоволення існуючими порядками передавалося в прислів'ях у розпливчастих категоріях («багатство — бідність», «правда — кривда»); з кінця XVII ст. антифеодальні прислів'я вже починають будуватися на протиставленні («пан — кріпак»)⁵.

На наш погляд, справа тут не тільки в цьому. Прислів'я про панів і кріпаків, звичайно, виникли не наприкінці XVIII ст., а раніше. Адже кріпосне гноблення існувало на Русі задовго до цього. Проте укладачі збірників включали до останніх лише ті прислів'я, які давали узагальнену (і тому значною мірою знеособлену) характеристику суспільних відносин.

Протиставлення «поміщик — кріпак» є вужчим, конкретнішим, ніж «багатий — бідний», «багатий — убогий», «боярин — холоп», «боярин — смерд». При цьому слово «боярин» узагальнювало образ багатішої щасливої людини на противагу смердові — нещасному обездоленому бідоласі (згадаймо фольклорний образ боярина, що ввійшов до весільного обряду і навіть до дитячої гри: «Бояри, а ми до вас прийшли!»).

* Силабічне віршування — система віршування, в основу якої покладено однакову кількість складів у віршових рядках.

⁴ Докладніше про нього див.: Біо-бібліографічний словник у п'яти томах, Том перший. Давня українська література (XI—XVIII ст.). К., 1960, с. 352—354; Колосова В. П. Климентій Зіновійв. Життя і творчість. К., 1964.

⁵ Раскин Д. М. Русские пословицы как отражение развития крестьянской идеологии. — Русский фольклор. Л., 1972. Т. XIII, с. 212.

Прислів'я, спрямовані проти поміщиків, не могли бути внесені до збірників. Їх укладачі цілком усвідомлювали небезпеку подібного вільнодумства. Про це свідчать і прислів'я, які в образній формі повідомляли, що жарт на жарт не схожий, що є такі прислів'я, за які власті по голівці не поглядять: «Не бранись с тюрмой да с приказной избой», «Шутил Купряшка, да попал в тюряшку».

Водночас у прислів'ях не тільки протиставляються бідний багатому, а й підкреслюється право на рівність усіх людей у їх взаємовідносинах. Трудовий народ не визнавав права на високі почуття лише за «благородними людьми». Так, прислів'я вчить: «Князю — княгиня, боярину — Марина, а всякому — своя Катерина».

Проте цінність прислів'їв для викладача історії полягає саме в тому, що на противагу книжним творам того часу про бідність, про йнятим духом християнського упокорення, творці прислів'їв не схиляли голови перед нестатками, а високо несли звання людини, протиставляючи багатству й заможності свободу й волю: «Хоч голі, аби у своїй волі», «Хоч голо, аби весело», «Хоть шуба и сера, да воля своя» (багаті люди носили в ті часи покриті кольоровим сукном шуби, а бідняки ходили в некритих свитках), «Голота не боїться ні дощу, ні болота». В українському прислів'ї з гордістю відзначається: «Хоч чоловік убогий, та слово чисте». Найтяжчим для вільної людини є життя, коли «в усьому доля, а ні в чому воля». Знедолений народ знав ціну панській ласці: «Панська ласка літом гріє, а на зиму кожуха треба стараться».

Створені трудовими низами, прислів'я говорять не лише про багатих і бідних, а ще більшою мірою — про їх взаємовідносини. В них відображаються реальні погляди на суспільне життя: «Риба рибою живе, а царі — людьми», «Край землі кінець моря — багато всюди горя».

У прислів'ях говориться про життя холопів — категорії феодально залежних людей у Російській державі: «Вольно черту в своем болоте, а боярину над своим холопом», «Кто в холопах бывал, тот и бит, чаю, бывал». Закон прирівнював холопа до особистої речі феодала: він міг його вбити, продати, обміняти за борги тощо. Найчастіше бідні люди перетворювалися в холопів внаслідок самопродажу або продажу за борги. Саме тому в прислів'ях чітко розмежовуються холопи й решта категорій залежного населення: «Куплений — холоп, а не куплений — вільний козак».

Особливо заслуговують на увагу при вивченні історії в школі ті прислів'я, в яких відображено класову боротьбу. Однією з її форм у XVII ст. були, як відомо, втечі селян від своїх панів: «Платил долги, а не минул Волги», «Кабалка лежит, а Ивашка бежит», «Беглому одна дорога, а погонщикам много». Очевидно, в бурлацькому середовищі складено прислів'я «На низ снесет, а вверх кабала взвезет».

Проте і втечі на окраїни держави не приносили полегшення селянам. Українське прислів'я так говорить про трагічну долю людей, що покинули рідний край, та не знайшли щастя й на чужині: «Великий світ, та нігде дітися».

Творці прислів'їв добре усвідомлювали труднощі боротьби за свої права: «Бог — високо, пан — далеко, а підпанки дадуть дранки»*.

* Характерно, що саме це прислів'я використав поет-декабрист К. Ф. Рилєєв у своїй відомій агітаційній пісні:

«А до бога высоко,
до царя далеко,
да мы сами ведь с усами,
так мотай себе на ус!»

(див.: Рилєєв К. Ф. Стихотворения. Л., 1956, с. 364).

Та вони знали також і те, що «сила і закон переступає», коли народ брався за зброю і піднімався на боротьбу із своїми гнобителями («Мужик гол, а в руках у него — кол»), піднімався усім миром (громадою), а «мирская молва — что морская волна».

Викладач історії знайде в прислів'ях важливу для учнів оцінку сили народних мас, яку дали самі творці історичного процесу: «Коли всією громадою зітхнути, так і панятко здохне», «Мир дело велико: как всем миром вздохнут, так и временщик издохнет», «Временщики родом велики, да не долговеки». У збірниках прислів'їв XVII ст. часто зустрічаються традиційні для російського й українського фольклору ідеї, які підкреслюють силу єднання, товариства, спільних дій: «Дві головні куряться, а одна ніколи», «Де людей купа, не болит у пупа». Віра в торжество соціальної справедливості звучить у цілому ряді прислів'їв, складених трудовим народом. Він знав, що «всякий временщик с корени широко зачнется, да скоро изведется». В середовищі повсталих були створені українські й російські прислів'я, які мали відверто бунтарський характер: «Голий іде — ворота вузькі», «Бунт — не перца фунт, а живот горек», «Одчиняй, брате, ворота — іде сама голота».

Народні маси, що піднімалися на боротьбу, добре розуміли силу слова і в своєму прислів'ї влучно оцінили її, прирівнявши слово до звичної для повстанців XVII ст. зброї: «Холопье слово — что рогаatina».

Багато з наведених вище прислів'їв, які своїм змістом відобразили соціальний протест народу проти несправедливості, могли вживатися, звичайно, як пригнобленими, так і гнобителями, але в різному значенні. Наприклад, прислів'я «Риба рибою сита, а чоловік — чоловіком» в устах селянина розцінювалося як усвідомлення ним експлуаторської суті гнобителів. В устах феодалів це ж прислів'я звучало як виправдання їх діяльності, експлуатації трудівників. Прислів'я «Не бранись с тюрьмой да с приказной избой», вжите простою людиною, означало, що тюрма і приказ охороняли правлячий клас, були вірними захисниками його інтересів. Приказний дяк, навпаки, міг вжити його як попередження селянину чи дрібному посадському реміснику бути надалі обережнішим і з властью імущими не сперечатися.

Прислів'я можуть бути використані викладачем історії не лише при розкритті соціальних відносин і класової боротьби у XVII ст., а й при висвітленні теми праці. Особливо яскраво в прислів'ях XVII ст. зіставлені місто й село: «Что в деревне родится, то и в городе пригодится» — це прислів'я нагадує про те, що місто живе селянським хлібом. Основою життя є хліб: «Горек обед без хлеба», «Хлеба край — и под елью рай, хлеба ни куска — и в полатах возьмет тоска». Красива не сама природа, говорить прислів'я, а лише те, до чого прикладені селянські руки: «Красно поле со пшеницею». І хоч прислів'я знає ціну місту, все-таки саме селянську працю воно оголошує основою життя: «Хто оре — той співає, а хто служить — той тужить».

Можна використовувати прислів'я, розповідаючи про розкол церкви, про ставлення народу до служителів культу. «Попам да клопам жить добро», «Служичи олтару — з олтаря и живыся», — говорять прислів'я, підкреслюючи, що церква — джерело збагачення для священнослужителів. Нещастя людей вони використовували для наживи: «Кому тошно, а попу в мошно», «Где завыли, тут попы и были». Прислів'я свідчать про іронічне ставлення до священників: «Храбрых — в тюрьме, мудрых — на кабаке, а глупых искать в попех».

Прислів'я XVII ст. можуть служити ілюстративним матеріалом при

висвітленні ставлення народу до суду. В них розкривається, зокрема, образ судді-хабарника («Брюхо, что неправедный судья, и молча просят»), засуджуються несправедливі вироки («На кривой суд образца нет»), але разом з тим утверджується закон як вища форма поведінки («Закон — закон законам», «Прав суд — не остоуда», «Закон преступит — во тьму поступит»).

З прислів'їв XVII ст. ми можемо довідатися й про думки народу про захист вітчизни, військову службу: «Бой красен мужеством, а приятель — дружеством», «Стоянием города не взять», «Міцна рать воєводою» та багато інших. Водночас прислів'я оцінює не тільки силу зброї, а й силу грошей, що свідчить про зміни в суспільних відносинах у XVII ст.: «Мечем злато добывают, а меч златом покупают».

Автор не ставив за мету вичерпати весь перелік прислів'їв, які можуть бути використані на уроках історії. Вчитель може, звичайно, й сам розширити запропонований матеріал, вибравши з опублікованих збірників найбільш яскраві й доречні приклади.

Прислів'я в записах XVII ст. можуть бути залучені викладачем історії не тільки на уроці. Збірники прислів'їв — цікавий за змістом і цілком посильний для самостійної роботи матеріал. Можна порекомендувати учням використати їх для доповіді на заняттях в історичному гуртку чи на уроці. Збірники дають змогу підібрати прислів'я на різні теми, зокрема на таку, як «Народні прислів'я про школу і навчання»^{*}.

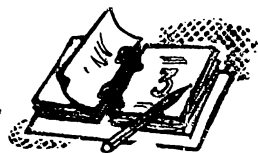
Усна народна творчість широко використовується при вивченні курсу літератури в середній школі. Прислів'я, наприклад, часто трапляються в текстах підручників з української і російської мов, але в практиці викладання історії вони — рідкісні гості. Можна налічити щонайбільше десяток прислів'їв, які вчителі використовують на уроках. Тому автор хотів звернути їх увагу на живий, емоційний матеріал, здатний захопити учня, спонукати його до самостійної роботи з фольклорними творами. Як допоміжну літературу, рекомендуємо використати також статтю В. П. Мирного, який узагальнив досвід викладачів історії в цьому напрямі на Полтавщині⁶.

Л. М. ПУШКАРЬОВ (Москва)

^{*} Наведено лише деякі з них, що відомі з XVII ст. Про значення грамотності: «Век жить — а век учиться», «Слово — ветер, а письмо — век»; про сам процес навчання: «Азбуку учат — во всю избу кричат»; про сумніви, які опановують при цьому учнів: «Аз да буки избавит ли от муки», «Аз, буки, веда страшит что медведи». І як гіркий висновок звучить прислів'я: «Многое учение трудов потребует».

⁶ Мирный В. П. Приказки и прислови на уроках отечественной истории. — Методика викладання історії та суспільствознавства. Республіканський науково-методичний збірник. К., 1970. Вип. 3, с. 131—138.

Наш календар

80-річчя ЛЕНІНСЬКОЇ «ИСКРЫ» У грудні 1980 р. виповнилося 80 років з дня виходу у світ першого номера загальноросійської нелегальної марксистської газети «Искра». Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», «видатна заслуга в ідейній та організаційній підготовці революційної пролетарської партії, у розмежуванні з опортуністами належить створеній і керованій Леніним газеті «Искра»¹.

Володимир Ілліч вважав газету вихідним пунктом діяльності, першим практичним кроком на шляху до створення організації революціонерів, нарешті, основною ниткою, тримаючись якої можна неухильно розвивати, поглиблювати й розширяти цю організацію². Ленінський план створення партії нового типу, перший начерк якого був розроблений Володимиром Іллічем ще у Шушенському, дістав дальший розвиток у його статті «З чого почати?», книзі «Що робити?» та інших творах. Він являв собою розгорнуту програму боротьби соціал-демократів за ідейне та організаційне згуртування партії на принципах революційного марксизму. Цієї мети можна було досягти лише завдяки тривалій і цілеспрямованій діяльності загальноросійської марксистської газети, яка мала підготувати ідейний розгром ворогів робітничого руху, виробити єдине розуміння програмних цілей і тактичних завдань партії, стати могутнім знаряддям організаційного об'єднання місцевих комітетів та груп в єдину партію. Перед редакцією останньої також ставилося важливе завдання — захист і творчий розвиток марксизму.

У ленінській програмі діяльності газети було всебічно обґрунтовано принцип класового підходу до оцінки суспільних явищ, доведено першочергове значення політичної боротьби і необхідність широкого висвітлення різних її проявів на сторінках партійного органу. Особливе місце в ленінському плані відводилося всебічному розкриттю та з'ясуванню питань організаційної побудови партії.

До втілення в життя свого плану В. І. Ленін приступив уже по дорозі із заслання. З кінця січня до липня 1900 р., незважаючи на заборону відвідувати університетські міста і промислові центри, він з метою створення опорних пунктів «Искры» побував в Уфі, Москві, Нижньому Новгороді, Петербурзі, Пскові, Ізборську, Ризі, Подольську, Самарі, Сизрані і Смоленську³. Але видавати в Росії газету було неможливо, тому 16 (29) липня В. І. Ленін виїхав за кордон⁴. У Цюриху і Женеві Володимир Ілліч обговорив з членами групи «Визволення праці» проект заяви «Від редакції» про вихід у світ газети «Искра» і журналу «Заря», а також інші питання, пов'язані з організацією цих видань.

Місцеперебуванням редакції газети було визначено Мюнхен, куди й виїхав В. І. Ленін 15 серпня 1900 р.

¹ Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова ЦК КПРС. К., 1973, с. 5.

² Див.: Ленін В. І. З чого почати? — Повне зібр. творів, т. 5, с. 8.

³ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. М., 1970. Т. 1, с. 243—245, 248, 249, 255, 258, 259.

⁴ Там же, с. 259.

Написання статей для № 1 газети «Искра», листування з майбутніми кореспондентами газети, зустрічі з революціонерами, що прибували з Росії, редакторська робота, влаштування друкарні — ось неповний перелік справ, якими займався Володимир Ілліч восени 1900 р.

11 (24) грудня 1900 р. в Лейпцігу вийшов перший номер «Искры». Він відкривався статтею В. І. Леніна «Насущні завдання нашого руху». «Перед нами стоїть в усій своїй силі ворожа фортеця, з якої засипають нас хмари ядер і куль, що забирають кращих борців, — зазначав Володимир Ілліч. — Ми повинні взяти цю фортецю, і ми візьмемо її, якщо всі сили пролетаріату, що пробуджується, з'єднаємо з усіма силами російських революціонерів в одну партію, до якої потягнеться все, що є в Росії живого і чесного»⁵. Вже в цьому номері вміщено хроніку робітничого руху і листи з фабрик та заводів, надруковано прокламацію-звернення до всіх робітників і робітниць Росії з приводу військових судів над варшавськими пролетарями. На сторінках газети також подано звіт про роботу міжнародного соціалістичного конгресу в Парижі, відомості про суспільне життя та інші матеріали.

Така різноманітність тем була не випадковою. Адже газета почала виходити в той час, коли в Росії набирала сили революційний рух, коли на вулицях Петербурга, Москви, Києва, Казані, Томська та інших міст відбувалися масові демонстрації під лозунгом «Геть самодержавство!». Саме так робітничий клас реагував на зростання безробіття і голоду, викликане світовою економічною кризою 1900—1903 рр. Боротьба робітничого класу Росії за свої права розцінювалася «Искрой» як складова, невід'ємна частина боротьби світового пролетаріату. За образним висловом В. І. Леніна, газета повинна була стати колективним пропагандистом, агітатором і організатором мас⁶.

З перших номерів «Искра» повела безкомпромісну боротьбу проти будь-яких спроб економістів, соціалістів-революціонерів та російських лібералів перевернути суть марксизму, проти проявів бернштейніанства в деяких партіях II Інтернаціоналу. На її сторінках і в журналі «Заря» дістали дальший розвиток основні положення марксистської теорії стосовно умов Росії початку XX ст. Зокрема, газета познайомила своїх читачів з розробленим її редакцією проектом Програми партії, де центральними були питання про диктатуру пролетаріату і соціалістичну революцію, здійснювану під керівництвом робітничого класу в союзі з біднішим селянством. У програмі партії з національного питання, викладеній у ленінській статті «Національне питання в нашій програмі»⁷, підкреслювалася необхідність тісного союзу робітників усіх націй як гарантії їх повного політичного, економічного і національного визволення.

Як агітатор, «Искра» поширювала марксизм насамперед серед тих верств населення, які мали стати рушійними силами майбутньої революції. Під рубрикою «Хроніка робітничого руху і листи з фабрик та заводів» газета регулярно повідомляла про розмах боротьби робітничого класу Росії, а найбільшим за масштабами його виступам присвячувалися спеціальні статті. Так, оцінка травневих подій 1900 р. на Обухівському заводі була дана у ленінській статті «Нове побоїще»⁸, надрукованій в «Искре» № 5. А в № 29 газети вміщено статтю «Нові події і старі питання», де, розповідаючи про страйк пролетарів Ростова-на-Дону, В. І. Ленін писав: «На таких подіях ми справді спостерігаємо наочно, як всенародне збройне повстання проти самодержавного уряду визріває не тільки як ідея в умах і програмах революціонерів, але також і як неминучий, практично-природний, дальший крок самого руху, як результат зростаючого обурення, зростаючого досвіду, зростаючої сміливості мас, що здобувають такі цінні уроки, таке чудове виховання від російської дійсності»⁹.

⁵ Ленін В. І. Насущні завдання нашого руху. — Повне збір. творів, т. 4, с. 359.

⁶ Днв.: Ленін В. І. З чого почати? — Повне збір. творів, т. 5, с. 10.

⁷ Днв.: Ленін В. І. Національне питання в нашій програмі. — Повне збір. творів, т. 7, с. 222—231.

⁸ Днв.: Ленін В. І. Нове побоїще. — Повне збір. творів, т. 5, с. 13—18.

⁹ Ленін В. І. Нові події і старі питання. — Повне збір. творів, т. 7, с. 58—59.

У передмові до брошури «Травневі дні у Харкові», виданої «Искрой» в січні 1901 р., В. І. Ленін дійшов висновку: «Байка про те, ніби російські робітники не доросли ще до політичної боротьби, ніби їх головна справа — суто економічна боротьба... — ця байка рішуче спростовується харківською майкою»¹⁰.

Полум'яна проповідь «Искры» мала велике значення для пробудження революційної активності російського пролетаріату, значною мірою сприяла перетворенню соціал-демократичних комітетів на місцях у справжні штаби революційної боротьби, переростанню економічних виступів у політичні. Про її високий авторитет свідчило широке коло робітників — кореспондентів газети. Зокрема, в листі петербурзького ткача, надрукованому в «Искре» № 7, високо оцінювалася роль газети, особливо опублікованої в ній ленінської статті «З чого почати?»¹¹.

«Искра» вносила елемент політичної свідомості і в багатомільйонну масу селянства. Вона роз'яснювала суть аграрної програми партії, інформувала читачів про виступи на селі. Наприклад, у № 20 була надрукована кореспонденція «Заворушення селян на Півдні»¹². Згодом подібна інформація періодично з'являлася на сторінках газети.

«Искра» закликала студентство виступити разом з пролетаріатом на боротьбу проти деспотизму самодержавства. Заклик цей звучав, наприклад, зі сторінок ленінської статті «Віддання в солдати 183-х студентів»¹³, надрукованої в № 2.

Під прицілом влучної критики «Искры» була й національна політика царизму. Партійний орган російських марксистів послідовно обстоював право за кожною нацією самій визначати свою долю. Водночас він багато зробив для того, щоб трудящі маси пригноблених націй пройнялися довірою до російського пролетаріату. Разом з тим «Искра» викривала підступи націоналістів усіх мастей, які вносили національний розбрат у середовище робітників.

Таким чином, газета не лише висвітлювала боротьбу різних класів і верств російського суспільства проти самодержавства, але й оцінювала її, висувала лозунги і ставила конкретні завдання, що сприяло піднесенню революційного руху.

Редакція «Искры», виконуючи функції організатора, багато зробила для налагодження зв'язків з місцевими соціал-демократами. У цьому їй подали значну допомогу члени груп сприяння, які діяли у Росії і за кордоном, а також її агенти. З січня 1902 р. з'єднувальною ланкою між редакцією газети і соціал-демократичними організаціями стала Російська організація «Искры». За образним висловом Володимира Ілліча, агенти «Искры» становили «...основне ядро, яке, старанніше від інших, партію пестувало і партію випестувало»¹⁴. Вони працювали під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Одна з них — М. М. Ессен — пізніше згадувала: «Осьове завдання, яке ставив Ленін перед нами, професіональними революціонерами, полягало у встановленні на місцях іскрівських організацій, у встановленні міцних зв'язків з робітниками, в організації на підприємствах — заводах, фабриках — свого іскрівського осередку»¹⁵.

До славної когорти іскрівців належали і М. Е. Бауман, який працював у Петербурзі, Москві, приїздив до Києва; П. А. Красіков, який перевозив «Искру» у футлярі скрипки з подвійним дном; член Бюро Російської організації «Искры» І. І. Радченко, що за дорученням В. І. Леніна побував у Баку і Харкові, Петербурзі і Полтаві, Москві і Пскові, Орлі і Києві; учень Володимира Ілліча — І. В. Бабушкін, а також Р. С. Землячка, Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік, М. М. Літвінов, М. О. Сільвін, М. О.

¹⁰ Ленін В. І. Передмова до брошури «Травневі дні у Харкові». — Повне збір. творів, т. 4, с. 348.

¹¹ «Искра», вып. I, № 1—7. Л., 1925, с. 144.

¹² «Искра», вып. III, № 16—23. Л., 1926, с. 84—86.

¹³ Днев.: Ленін В. І. Віддання в солдати 183-х студентів. — Повне збір. творів, т. 4, с. 373—378.

¹⁴ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років». — Повне збір. творів, т. 16, с. 97.

¹⁵ Ессен М. М. Зустрічі з Леніном. — Спогади про В. І. Леніна. К., 1969. Т. 2, с. 115.

Скрипник, О. Д. Стасова, Д. І. Ульянов, О. Д. Цюрупа, О. Г. Шліхтер та інші. Навколо «Искры» створився загін робітничих кореспондентів. Всього в 44 номерах газети, що вийшли до II з'їзду партії, було опубліковано близько 500 робітничих кореспонденцій. Найбільше їх надходило з Петербурга, Москви, Центрального промислового району, з Півдня¹⁶.

В своїй організаторській роботі редакція газети спиралася на допомогу німецьких, французьких, англійських, швейцарських, болгарських, польських, чеських і словачьких соціал-демократів. «Искра» користувалася великим авторитетом у революційних соціал-демократів багатьох країн.

Поступово на бік газети перейшла переважна більшість соціал-демократичних організацій. Зокрема, Тверський, Харківський, Тульський, Іркутський, Донський, Казанський, Одеський, Катеринославський та інші комітети визнали «Искру» своїм керівним органом¹⁷. Іскрівський напрямок переміг також у Київському, Миколаївському, Єлисаветградському комітетах, Херсонській групі РСДРП та інших революційних організаціях¹⁸.

Душею редакції газети був В. І. Ленін. Протягом 1900—1903 рр. в «Искре» було надруковано більше 50 його статей, з них 17 — передові¹⁹. Відомо 800 ленинських документів і більше 600 висловлювань Володимира Ілліча про «Искру» та період, коли вона виходила²⁰.

Ленінська «Искра» користувалася великою популярністю на Україні. Її матеріали не тільки читали, а й вивчали в нелегальних гуртках, а згодом редакція «Искры» почала одержувати звіди листи і кореспонденції. За неповними даними, в 1901 — 1903 рр. соціал-демократи України надіслали В. І. Леніну й «Искре» більше 400 листів. У 51 номері газети було вміщено близько 500 різних статей, кореспонденцій, заміток та інших матеріалів про події на Україні²¹.

Про велику популярність «Искры» серед робітників України повідомляла Н. К. Крупська в одному з листів у жовтні 1901 р.: «...Був лист з Півдня. Пишуть, що попит (у Києві, Харкові, Катеринославі) на літературу величезний. Робітники читають і розуміють «Искру»²². Відомо, що напередодні II з'їзду РСДРП «Искра» надходила з-за кордону більше ніж у 125 міст і населених пунктів Росії. Зафіксовано 437 адресів, за якими газета надсилалася в конвертах²³.

Ленінську «Искру» перевозили в Росію через Болгарію, Австро-Угорщину, Єгипет, Персію, Італію у чемоданах з подвійним дном, пересилали у бандеролях і конвертах тощо. Зокрема, у грудні 1901 р. болгарський революціонер І. Г. Загубанський привіз з Варни до Одеси у чемодані з подвійним дном 340 примірників № 9 і 311 примірників № 10 «Искры»²⁴. Вона надходила також через Швецію і Фінляндію. На цьому транспортному шляху діяв член партії з 1900 р., один із кореспондентів газети В. М. Смирнов (Паульсон)²⁵.

Одним з найбільш ефективних маршрутів пересилки газети з-за кордону був шлях через Львів — Броди — Теофіполь — Київ. Коли ж поліція виявила його, нелегальну літературу, зокрема й «Искру», почали переправляти у Кам'янець-Подільський, а звіди через транспортну контору «Надія» розсилати багажем у різні міста

¹⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В шести томах. К., 1965. Т. I, с. 345.

¹⁷ Переписка В. І. Леніна з редакцією газети «Искра» з соціал-демократическими організаціями в Росії. 1900—1903 гг. М., 1969. Т. 2, с. 152—154, 458—459; М., 1970. Т. 3, с. 88—89, 186, 193—194, 202, 284, 333—334.

¹⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 54—55.

¹⁹ Новиков В. І. С именем Ленина связано. М., 1980, с. 18.

²⁰ Воллин М. Ленинская «Искра» (1900—1903 гг.). М., 1964, с. 4.

²¹ Ктитарева С. О. Ленинська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959, с. 14.

²² Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1979, с. 51.

²³ Новиков В. І. Указ. соч., с. 110.

²⁴ Искровские организации на Украине. Сб. док. и материалов. К., 1950, с. 288.

²⁵ Ленинский сборник XXXIX, с. 47—49.

країни. У налагодженні цього транспортного шляху взяли активну участь Д. І. Двойрес і професіональний революціонер М. Г. Козицький²⁶.

Про широке розповсюдження ленінської газети на Україні свідчать численні архівні документи. Так, 26 лютого 1903 р. № 27 «Искры» було знайдено в Києві біля воріт заводу Гретера і Криванека (нині — завод «Більшовик»), а 17 грудня 1902 р. № 22 «Искры» — на Харківському паровозобудівному заводі²⁷. Невдовзі поліції стало відомо про доставку з Полтави в Катеринослав транспортом нелегальної літератури: брошури «Травневі дні у Харкові», журналу «Заря», газети «Искра» № 4²⁸. У Катеринославі під час обшуку по Володимирському проспекту, 3, були виявлені газета «Искра» № 4 та журнал «Заря» № 1²⁹.

Транспортування революційної літератури з-за кордону потребувало величезних зусиль і чималих коштів. До того ж не всі транспорти, що надсилалися редакцією «Искры», досягали місця призначення. У зв'язку з цим виникла необхідність влаштування нелегальних друкарень безпосередньо в Росії. Першу з них завдяки допомозі іскрівців України і місцевих соціал-демократів вдалося обладнати у 1901 р. в Кишиневі. Тут було опубліковано 1500 примірників № 10 «Искры» і кілька брошур. Зокрема, на замовлення Харківського комітету РСДРП надруковано 500 примірників праці Н. К. Крупської «Жінка-робітниця»³⁰. В 1901 р. було влаштовано друкарню в Баку, на початку 1903 р. — в Нижньому Новгороді, а з середини 1903 р. — в Умані, де активно працював П. Г. Смідович³¹. В Умані було надруковано № 41 і 43 газети «Искра» тиражем 3 тис. примірників кожний. Поліція виявила кошик з друкарським приладдям, надісланий для уманської друкарні з Миколаєва. Співробітниця друкарні А. М. Лівшиць («Марія»), яка приїхала забрати кошик, була заарештована³². Дізнавшись про це, уманські друкарі закопали у дворі садиби все обладнання. Минуло кілька днів, проте обшуку не було. Тоді вони додрукували останню частину тиражу № 43 «Искры». Друкарське устаткування перевезли до Конотопа, де його виявила поліція в ніч з 25 на 26 вересня 1903 р.

Незважаючи на труднощі, що стояли на шляху «Искры» до читача, газета була дуже популярною в масах. «Весь світ свідомого пролетаріату став на сторону «Искры»³³, — підсумовував згодом Володимир Ілліч. Соратник В. І. Леніна, активний агент «Искры» Г. М. Кржижановський писав у своїх спогадах: «Стара «Искра» назавжди залишиться повчальним зразком того, як треба вести орган партії, щоб він був одночасно і провідним маяком, який закликає до себе і попереджає про небезпеки і голосним дзвоном, що владно будить революційну пристрасть і волю до дії»³⁴.

«Искра» заклала основоположні принципи пролетарської журналістики — висотину тиражу № 43 «Искры». Друкарське устаткування перевезли до Конотопа, де будь-яких проявів опортунізму.

Під прапором «Искры» в Росії почали згуртовуватися сили, які згодом стали цементуючим ядром створеної на II з'їзді РСДРП партії більшовиків. Оцінюючи роль газети, В. І. Ленін писав: «...Ніяка інша організація, крім іскрівської, не могла б у наших історичних умовах, в Росії 1900—1905 років, створити такої соціал-демократичної робітничої партії, яка тепер створена»³⁵.

²⁶ Шморгун П. М. Назв. праці, с. 50; Правда України, 1980, 30 янв.

²⁷ Твори В. І. Леніна на Україні. Показник архівних документів. К., 1977, с. 63, 72.

²⁸ Там же, с. 48.

²⁹ Там же, с. 51.

³⁰ Шморгун П. М. Назв. праці, с. 51—52.

³¹ Козицький Т. М., Слюдікова Т. В. Друкарня «Искры» в Умані. — УІЖ, 1980, № 1, с. 91, 94.

³² ЦДА СРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 718, арк. 399—400.

³³ В. І. Ленін. Соціалізм і війна. — Повне зібр. творів, т. 26, с. 324.

³⁴ Кржижановський Г. М. Про Володимира Ілліча. — Спогади про В. І. Леніна. 1969, т. 2, с. 27.

³⁵ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років». — Повне зібр. творів, т. 16, с. 9.

Ленінська «Искра» справила значний вплив на міжнародний робітничий рух. Вона постійно пропагувала тезу про єдність національних та інтернаціональних завдань пролетаріату. Її рішучі, глибоко аргументовані виступи проти бернштейніанства, проти опортунізму в окремих партіях II Інтернаціоналу сприяли посиленню національно-визвольного руху.

Н. С. ШЕЙКО (Київ)

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ ЯК ІСТОРИК Минуло 125 років з дня народження відомого українського вченого Д. І. Яворницького. Він був істориком, археологом, фольклористом, етнографом, лексикографом, письменником-прозаїком, успішно розробляв питання історичної географії, публікації архівних та археологічних джерел тощо.

(До 125-річчя з дня народження)

Д. І. Яворницький народився 7 листопада 1855 р. у с. Сонцівці Харківського повіту Харківської губернії (нині с. Борисівка Дергачівського району Харківської обл.) у сім'ї сільського псаломщика. Ще з юнацьких років у нього зародилося бажання вивчати історичне минуле українського народу, особливо запорізького козацтва. Тому й не дивно, що Дмитро Іванович чітко визначив свій життєвий і творчий шлях. Після закінчення історико-філологічного факультету Харківського університету (1881 р.) майбутній вчений був залишений на кафедрі російської історії позаштатним stipendіатом. Одночасно він викладав історію в ряді середніх навчальних закладів Харкова. Крім цього, майже кожного року Д. І. Яворницький відвідував запорізькі урочища, активно вивчав археологічні та історичні пам'ятки, записував перекази, легенди, думи й народні пісні.

Як учений Д. І. Яворницький формувався в складних умовах посилення реакції і репресій з боку царизму в період другої революційної ситуації в Росії (1879—1880 р.). У той час в «опалу» потрапили відомі викладачі-філологи Харківського університету О. О. Потебня та М. Ф. Сумцов. «Привернув увагу» царських властей своїми творчими пошуками й Дмитро Іванович Яворницький. У 1885 р. він залишає Харків і переїжджає до Петербурга¹. Там Д. І. Яворницький у 1886 р. познайомився з І. Ю. Рєпіним, з яким потім постійно підтримував щирі, дружні відносини й творчі контакти. Велику допомогу він подав художнику при створенні всесвітньо відомої картини «Запорожці» й навіть сам став моделлю для образу писаря. В Петербурзі Дмитро Іванович зустрічається з представниками прогресивної російської та української інтелігенції, обирається членом «Товариства допомоги бідним студентам»²⁻³.

Д. І. Яворницький переписувався і був знайомий з М. В. Лисенком, М. М. Коцюбинським, М. П. Старицьким, П. К. Саксаганським, Б. Д. Грінченком, О. П. Косач (Пчілка), художником М. С. Самокишем та іншими відомими діячами науки, мистецтва й культури. З 1897 р. Дмитро Іванович працює в Москві, приват-доцентом Московського університету. Він відвідує літературні вечори відомого на той час педагога Д. І. Тихомирова, засідання Московського літературно-художнього гуртка, офіційно відкритого в 1899 р., займається також пошуками цікавих архівних матеріалів і з цією метою відвідує Москву, Київ, Одесу, Варшаву, Катеринослав та інші міста. Дмитро Іванович власноручно зібрав майже 75000 експонатів⁴, знайдених під час археологічних розкопок. Відзначаючи заслуги дослідника, Катеринославське наукове товариство обрало його членом наукової ради Музею старожитностей Катеринославської губернії (заснований у 1849 р.). З 1905 р. він стає завідуючим музею і оселяється у Катеринославі.

¹ Інститут літератури АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 25, № 21.

²⁻³ Там же.

⁴ Дніпропетровський історичний музей ім. акад. Д. І. Яворницького. Путівник по експозиції. Дніпропетровськ, 1966, с. 96.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Д. І. Яворницький — на науково-викладацькій роботі. Він був професором Катеринославського університету, з 1920 р. — Інституту народної освіти, а з 1933 р. — Дніпропетровського університету, працював завідуючим кафедрою українознавства, викладачем ряду навчальних закладів Катеринослава⁵. Часто виступав з лекціями перед населенням, багато сил і енергії віддавав музею.

В 1924 р. Д. І. Яворницького обрано членом-кореспондентом АН УРСР (з 1929 р. — академік АН УРСР), а в 1927 р. призначено відповідальним керівником Катеринославського губернського архівного управління⁶.

Наукова спадщина відомого українського вченого велика й різноманітна: вона налічує понад 150 наукових досліджень. Він наполегливо розшукував нові документальні джерела, детальніше аналізував їх зміст. Еволюцію його як дослідника засвідчили перевидання окремих творів та пізніші праці, в яких Д. І. Яворницький відмовляється від окремих хибних поглядів і тверджень. І це зрозуміло, якщо брати до уваги той важкий шлях ідейних пошуків, який він пройшов — від історика з ліберально-буржуазним світоглядом до радянського вченого.

Так, дослідник правильно визначив причини виникнення запорізького козацтва, його значення в історії українського народу. Поява Запорізької Січі, з одного боку, була наслідком жорстокого феодално-кріпосницького гніту і з другого — викликана необхідністю боротьби проти турецьких і татарських загарбників. Цей висновок учений зробив не відразу. Він прийшов до нього через ряд суперечливих і навіть помилкових в окремих випадках суджень і міркувань. Особливо це стосується соціальної історії запорізького козацтва. Замість аналізу його соціально-економічного розвитку дослідник підготував лише опис окремих галузей господарства, побуту козаків. Взагалі, Д. І. Яворницький інколи ідеалізує козацтво, їх «вольности», що пояснюються рядом умов: недостатньою розробленістю історії запорізького козацтва, розпорошеністю архівних матеріалів.

Крім того, окремі недоліки й помилки в працях Д. І. Яворницького пов'язані також з умовами їх видання. Необхідно враховувати стан розвитку всієї історичної науки в той час, коли він написав свої фундаментальні книги з історії запорізького козацтва.

Перша монографія Дмитра Івановича Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» у двох частинах була заборонена цензурним комітетом, оскільки «в творі Яворницького знаходиться безліч цитат на малоросійському наріччі»⁷. Крім цього, цензура звернула увагу на факти «дуже непристойні з релігійної точки зору»⁸.

В 1889 р. учений видає нову працю з історії запорізького козацтва «Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края» (СПб., 1889), до якої увійшли 15 окремих нарисів. Одночасно Д. І. Яворницький розпочав велику роботу по підготовці першої книги «Истории запорожских казаков», а також праці «Вольности запорожских казаков».

Свою наукову діяльність він продовжував під час перебування в Середній Азії (1892—1895 рр.). Тут було написано другий том «Истории запорожских казаков» (1895 р.). Наукову цінність і нині становить його дослідження «Иван Дмитриевич Сирко — славный кошевой атаман войска запорожского низовых казаков» (СПб., 1894).

Повернувшись до Москви, Д. І. Яворницький закінчує написання третього тому «Истории запорожских казаков» (СПб., 1897), етнографічно-фольклористичну працю «По следам запорожцев» (1898 р.), переробляє першу книгу «Истории запорожских казаков», яку було перевидано в Москві (1900 р.).

⁵ Центральний державний архів літератури і мистецтва СРСР, ф. 1335, оп. 3, од. зб. 1, арк. 2.

⁶ Архів Дніпропетровського історичного музею, ф. 10, 771.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. 777, оп. 4, спр. 56, арк. 3; оп. 20, спр. 219, арк. 74. Правда, згодом праця була надрукована: ч. I і II. СПб., 1888.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 777, оп. 4, спр. 56, арк. 5.

Головна заслуга їх автора полягала в тому, що на відміну від офіційної історіографії він показав прогресивну роль козацтва в житті українського народу. Д. І. Яворницький систематизував зібраний ним величезний матеріал і висвітлив політичну історію запорізького козацтва від часів виникнення до 1734 р. Значну увагу він приділив боротьбі козаків проти турецько-татарських загарбників, польської шляхти і магнатів, а також визначним керівникам селянсько-козацьких повстань, гетьманам, кошовим отаманам. Вчений розглянув і проаналізував цілий ряд складних питань історії Запорізької Січі, які були зовсім не вивчені.

Слід сказати й про те, що автор «Истории запорожских козаков» досить широко висвітлив спільні дії запорізького козацтва та російської армії у битвах з військами султанської Туреччини, Кримського ханства.

Для написання своїх книг Дмитро Іванович зібрав широке й різноманітне коло джерел та літератури. Зокрема з архіву міністерства закордонних справ було використано «малоросійські», кримські, донські, турецькі справи, «Малороссийские подлинныя акты», а міністерства юстиції — документи «Правительствующего сената по малороссийской экспедиции» та ін. Він вивчив польські хроніки XVI—XVIII ст., записи учасників подій: щоденник австрійського посланця Еріха Лясоти, листи Станіслава Жолкевського, «Опис України» французького інженера Гійома-Левассера де Боплана, щоденник генерала Гордона, листи і папери Петра Великого.

Певний вклад у розвиток української радянської історіографії зробили праці Д. І. Яворницького, написані в радянський період. Крім мемуарних публікацій та окремих статей з археології, вчений у 1928 р. видав географічно-історичний нарис «Дніпрові пороги», а в 1929 р. — документальний збірник «До історії Степової України». Він продовжував збирати рідкісні лексикографічні, етнографічні та інші матеріали, активно співробітничати в музеї, виконує відповідальні доручення та завдання Академії наук УРСР.

До останніх днів свого життя Дмитро Іванович напружено працював: написав «Історію Дніпропетровська»^{*}, ряд мемуарів та спогадів, брав активну участь у роботі АН УРСР. Незважаючи на похилий вік, в 1939 р. Д. І. Яворницький як член Шевченківської ювілейної комісії АН УРСР разом з П. Г. Тичиною, О. Є. Корнійчуком, академіками О. О. Богомольцем, В. О. Палладіним провів велику роботу по підготовці й відзначенню 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, спеціально опублікував до цієї дати ряд статей⁹.

Д. І. Яворницький помер 4 серпня 1940 р. у м. Дніпропетровську, на 85-у році життя. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 жовтня 1940 р. його ім'я присвоєно Дніпропетровському державному історичному музею.

На жаль, наукова спадщина вченого ще недостатньо вивчена в радянській історіографії. До оцінки праць відомого історика більшість дослідників підходили упереджено, інколи використовували окремі положення та висновки з його ранніх книг, від яких він потім і сам відмовився або їх переосмислив.

У загальних рисах потрібно відзначити, що хоча у Д. І. Яворницького не було чіткого наукового розуміння поняття «класи», в його пізніших монографіях уже вималюється поділ запорізького козацтва на бідних та багатих: на «голоту», «сіромому», «сіромашню», «простолюдинів», «чернь», з одного боку, і заможне козацтво, козацьку старшину — з другого.

Дмитро Іванович Яворницький не був кабінетним вченим. Усе своє життя він провів у пошуках дорогоцінних архівних матеріалів, численних подорожах, брав активну участь в археологічних розкопках. Учений не лише залишив велику, оригінальну наукову спадщину, а й зберіг для нащадків значну кількість джерел та пам'яток з історії нашої Батьківщини, які нині зберігаються в Дніпропетровському державному історичному музеї ім. акад. Д. І. Яворницького.

І. М. ГАПУСЕНКО (Київ)

^{*} Рукопис зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР.

⁹ Див., наприклад, Д. І. Яворницький й І. Ю. Репін про Т. Г. Шевченка.— Образотворче мистецтво, 1939, № 2—3 та ін.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 рр. НА УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В. І. Ленін надавав виняткового значення вивченню досвіду першої російської революції. «На російську соціал-демократію, — писав він у червні 1907 р., — безперечно, лягає обов'язок найбільш старанно і всебічно вивчати нашу революцію, поширювати в масах обізнаність з її формами боротьби, формами організації та ін.... Нам треба подбати, — і крім нас не буде кому подбати, — про те, щоб народ знав ці сповнені життя, багаті змістом і великі за своїм значенням і своїми наслідками дні...»¹. Володимир Ілліч говорив про необхідність написання брошур і статей, присвячених життю і діяльності визначних діячів партії, активних учасників революційної боротьби, людей, без яких «...російський народ лишився б назавжди народом рабів, народом холопів»².

В. І. Ленін став першим неперевершеним дослідником революції 1905—1907 років. В його працях «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Доповідь про революцію 1905 року», «До оцінки російської революції» та в ряді інших творів зроблено глибокий аналіз її причин, характеру, рушійних сил, особливостей та історичного значення. Класичні праці В. І. Леніна заклали основи дослідження революції, її наукової історіографії. Великий вклад у справу вивчення історії революції і поширення її ідей серед трудящих країни ще в дожовтневий час внесли соратники В. І. Леніна — В. В. Воровський, М. І. Ольмінський, І. І. Сковрцов-Степанов та інші. Вони часто виступали з аналізом подій 1905—1907 рр. на сторінках більшовицької преси як у період революції, так і в наступні роки.

Розгорнуте наукове вивчення історії першої російської революції розпочалося після Великого Жовтня. Чимало праць, присвячених дослідженню революційних подій 1905—1907 рр. на Україні, було написано і видано у зв'язку з 20-річчям (1925 р.) і 25-річчям (1930 р.) ювілеями. То був період становлення радянської історичної науки з властивими йому хибамі і помилками, зокрема й у висвітленні подій першої російської революції. Недоліком переважної більшості праць тих років було насамперед те, що їх автори недостатньо використовували партійні документи (матеріали III, IV, V з'їздів РСДРП), спадщину В. І. Леніна, не показували соціально-економічних передумов революції. В окремих дослідженнях давалася неправильна оцінка діяльності меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій, недостатньо розкривалася роль більшовицьких організацій. Для всіх цих праць характерною була відсутність навіть постановки питання про національно-визвольний рух.

Багато було зроблено у справі вивчення історії першої російської революції в період підготовки і святкування її 50-річчя. В той час вийшли монографічні дослідження, що охоплювали як весь комплекс подій революції 1905—1907 рр. на Україні, так і присвячені окремим її проблемам (робітничі і селянські виступи, діяльність Рад, повстання в царській армії, революційний рух у різних районах і містах). Ці праці відзначалися, насамперед, введенням до наукового обігу нових численних доку-

¹ Ленін В. І. Проти бойкоту: (З заміток с.-д. публіциста). — Повне збір. творів, т. 16, с. 24—25.

² Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін (Ієкролог). — Повне збір. творів, т. 20, с. 76.

ментів, більш глибокими узагальненнями і висновками. З'явилось кілька книг, у яких розглядався революційний рух напередодні 1905 р., а також досліджувався вплив першої російської революції на боротьбу трудящих Галичини, Буковини і Закарпатської України за своє соціальне й національне визволення. Інститут історії партії при ЦК Компартії України та Інститут історії АН УРСР випустили до ювілею спеціальні збірники, а університети та ряд інститутів — наукові записки. Серед істориків, які найплідніше працювали над вивченням проблем революції 1905—1907 рр., — нині відомі вчені Радянської України П. Л. Варгатюк, Ю. Ю. Кондуфор, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, П. М. Шморгун.

До 50-річного ювілею першої російської революції було опубліковано велику кількість збірників документів і матеріалів, у яких, зокрема, докладно розповідається про революційні події на Україні. Тільки збірники, що вийшли у той час в УРСР, містять близько 3 тис. документів, переважна більшість яких виявлена в архівах. Вони значно повніше, ширше і глибше, ніж аналогічні попередні видання, розкривають соціально-економічні передумови революції, висвітлюють страйковий рух робітників та селянські виступи, грудневе збройне повстання 1905 р., події періоду спаду революції (1906—1907 рр.), містять відомості про сотні людей — організаторів і активних учасників революційної боротьби. Публікації роблять документи доступними не тільки для порівняно вузького кола спеціалістів, а й для всіх, хто цікавиться історією революції, розширюють можливості вивчення героїчного минулого робітничого класу і всього нашого народу за першоджерелами.

Праці про першу російську революцію, що вийшли в 20—50-х роках, уже аналізувалися як у загальносоюзному масштабі, так і на Україні³⁻⁴. Це й дало нам підставу обмежитися лише їх короткою загальною характеристикою і зосередити основну увагу на дослідженнях, що вийшли в світ протягом останніх п'ятнадцяти років. При цьому в даному огляді аналізуються переважно загальноісторичні праці. Найголовніші дослідження з історії більшовицьких організацій України періоду революції 1905—1907 рр. уже проаналізовано в історіографічній праці П. М. Шморгуна⁵.

Після відзначення 50-річного ювілею першої російської революції інтенсивність вивчення проблем, пов'язаних з нею, дещо спала. У зв'язку з її 60-річчям на Україні, наприклад, не з'явилось жодної монографічної праці, присвяченої подіям 1905—1907 рр. Лише кілька таких досліджень вийшло в Російській Федерації⁶. Зокрема, вперше в радянській історіографії була створена узагальнююча праця, в якій розповідається про участь у революції прогресивної інтелігенції (учителів, медичних працівників, поштово-телеграфних службовців і т. д.), студентства, видатних діячів культури. Її автор — Л. К. Ерман — переконливо показав, що наукова розробка цієї теми дає можливість ширше висвітлити діяльність більшовиків у період революції, повніше розглянути питання про сили, що брали в ній участь, розкрити значення революції для інтелігенції та роль різних її прошарків у боротьбі трудящих проти експлуататорів. В організаціях демократичної інтелігенції, у роботі їх з'їздів та висвітленні її ролі в революції у пресі брали участь видатні діячі більшовицької партії, учні і соратники В. І. Леніна — В. В. Воронський, Г. М. Крижановський, А. В. Луначарський, С. І. Міцкевич, М. І. Подвойський, М. М. Покровський, І. І. Скворцов-Степанов, О. Д. Стасов, П. В. Точиский, О. Г. Шліхтер та багато інших. З доповіддю перед делегатами Всеросійського з'їзду вчителів у 1906 р. виступив В. І. Ленін.

³⁻⁴ Угаров И. Ф., Яковлев Н. Н. Первая русская революция в советской историографии. — Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1966. Т. IV; Лось Ф. Е., Олійник Л. В. Стан і завдання вивчення революції 1905—1907 років на Україні. — УІЖ, 1965, № 1 та ін.

⁵ Шморгун П. М. Большевистские организации Украины периода первой русской революции в советской историографии. — Актуальные проблемы советской историографии первой русской революции. М., 1978.

⁶ Демочкин Н. Н. Советы 1905 г. — органы революционной власти. М., 1963; Яковлев Н. Н. Народ и партия в первой русской революции. М., 1965; Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции. М., 1966.

Рядом важливих монографій відзначено 70-річний ювілей революцій⁷. Червоною ниткою через названі праці проходить ідея: революція 1905—1907 рр. привела в рух найширші маси робітників і селян усіх націй Росії і набрала справді всенародного характеру. Народні маси, очолювані більшовиками, показали в роки революції свою силу і могутність, виступили як вирішальна суспільна сила, справжній творець історії. З величезною переконливістю автори показали, що тільки більшовики були єдиною в країні революційною силою, яка непохитно тримала курс на повалення царизму і встановлення демократичної республіки. Велика і різноманітна діяльність більшовиків по керівництву Радами і профспілковим рухом у 1905—1907 рр. сприяла зміцненню їх зв'язків з масами. У працях правильно наголошено, що в професійних спілках значна частина робітничого класу пройшла в роки першої російської революції справжню школу політичного виховання і класової боротьби. У протиставленні з опортуністичними партіями й течіями більшовики добивалися всезростаючого впливу на масові робітничі організації, спрямовували їх діяльність, виконуючи тим самим «...прямий і безумовний обов'язок соціал-демократії керувати всіма проявами класової боротьби пролетаріату»⁸.

У всіх названих працях йдеться (більшою чи меншою мірою) про наполегливу боротьбу більшовиків за утвердження керівної ролі робітничого класу в революції, за активне залучення на його бік союзників — селянства й армії. Авторі відзначають, що з перших днів революції більшовики розгорнули велику агітаційну роботу серед селян, роз'яснювали їм суть ленінської аграрної програми, умови її здійснення. При цьому вони виходили з учення марксизму-ленізму про те, що без союзу пролетаріату з селянством взагалі, а особливо в такій країні, як Росія, де селяни становили майже 80% усього населення, перемога революції неможлива. Будучи виразниками інтересів усіх пригноблених, більшовики боролися за гегемонію пролетаріату і в національно-визвольному русі, який у революції 1905—1907 рр. відігравав досить значну роль. Зокрема, на Україні вони, керуючись настановами В. І. Леніна, розвінчували націоналістичні теорії «національної спільності», «єдиного потоку», відрубності і замкнутості націй тощо.

У 1975 р. вийшли також дві книги, присвячені повстанню на броненосці «Потемкин»⁹. На жаль, вони не є оригінальними і не додають нічого нового до того, що вже було сказано радянськими дослідниками про «непереможену територію революції»¹⁰. Багато, зокрема, зробив для вивчення цього питання С. Ф. Найда, праці якого містять майже вичерпні дані про революційний рух на Чорноморському флоті¹¹.

Дещо раніше, у 1970 р., з'явилася монографія К. Г. Каковського¹², в якій уперше в радянській історіографії на підставі великого фактичного матеріалу докладно висвітлюється страйковий рух у Галичині в період першої російської революції. За

⁷ Модестов В. В. Рабочие Донбасса в трех русских революциях. М., 1974; Военные организации российского пролетариата и опыт вооруженной борьбы 1905—1907 гг. М., 1974; Сенчакова Л. Т. Боевая роль революции: Очерк боевых организаций РСДРП в рабочих дружинах 1905—1907 гг. М., 1975; Шморгунов П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 рр. К., 1975; Первая русская революция и ее историческое значение. М., 1975; Первая русская революция 1905—1907 гг. Проблемы и современность. Л., 1976; Революция 1905—1907 годов в России. М., 1975; Кириллов В. С. Большевики во главе массовых политических стачек в первой русской революции (1905—1907). М., 1976; Ключева А. Д. Партия большевиков в первой русской революции 1905—1907 гг. М., 1977 та ін.

⁸ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад: (Криза в нашій партії). — Повне збір. творів, т. 8, с. 237.

⁹ Столяренко М. А. Непобедимая территория революции: (Восстание на броненосце «Потемкин»). М., 1975; Томилов С. А. Броненосец «Потемкин». Одесса, 1975.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд. — Повне збір. творів, т. 10, с. 320.

¹¹ Див.: Военные моряки в период первой русской революции 1905—1907 гг. М., 1955.

¹² Каковський К. Г. На шляху до Великого Жовтня: Страйковий рух в Галичині кінця XIX — початку XX ст. Львів, 1970.

його підрахунками, у 1905—1907 рр. тут відбулося 211 страйків, у яких взяло участь близько 30 тис. чол. Автор слушно зауважує, що вже на початку XX ст. робітничий клас був вирішальною силою у визвольній боротьбі трудящих краю. Під час класових битв пригноблені маси Галичини проходили велику школу політичного виховання, дедалі активніше виступали за возз'єднання з Наддніпрянською Україною.

Кількома новими документальними збірниками поповнилися археографічні видання про революцію¹³. З майже тисячі документів, вміщених у цих збірниках, більше половини виявлено в архівосховищах і вперше введено до наукового обігу. В хронологічній послідовності вони висвітлюють героїчну боротьбу очолюваних більшовиками робітників і селян проти царизму, поміщиків і капіталістів. Збірники документально відтворюють історію зародження і розвитку соціал-демократичного руху на півдні України, висвітлюють зв'язки місцевих більшовиків з В. І. Леніним.

В 1970—1980 рр. вийшли цікаві книги спогадів організаторів і керівників страйків, робітничих дружин і барикадних боїв, селянських виступів, учасників повстань у військових частинах¹⁴. Вони дають яскраве уявлення про розмах класових битв у Росії на початку XX ст., достовірно передають атмосферу тієї героїчної епохи. Так, у спогадах К. Є. Ворошилова, Г. І. Петровського, Д. М. Бассалиго і А. С. Гречнева розповідається про революційні події на Україні, зокрема, про горлівське повстання, бої катеринославських і харківських робітників з урядовими військами. І. А. Личов цікаво розповів про повстання на броненосці «Потемкин», про конкретних його учасників. У збірнику «Генеральна репетиція Великого Жовтня» публікуються уривки з ленінських праць, що містять оцінку першої російської революції, партійні документи, в яких знайшли відображення стратегія і тактика більшовиків у той період, спогади учасників революційних подій, а також висловлювання прогресивних зарубіжних діячів про міжнародне значення революції 1905—1907 рр.

Останнім часом опубліковано ряд загальних праць з історії України, автори яких торкаються й періоду 1905—1907 рр.: дослідження, присвячені висвітленню революційних подій передодня революції; популярний нарис про революційні події на Україні в 1905—1907 рр.¹⁵ У монографії І. Ф. Кураса вперше досліджується історія дрібнобуржуазних націоналістичних партій за весь час їх діяльності. Це дало автору можливість простежити політичну еволюцію цих партій від певної опозиційності під час буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. та Лютневої революції 1917 р. до відкритої контрреволюційності в період підготовки Великого Жовтня, показати генезис, класову природу і політичний крах так званого «українського комунізму», лозунги якого й нині беруть на озброєння ідеологи імперіалізму. На основі першоджерел автор переконливо показав, що вже в період революції 1905—1907 рр. дрібнобуржуазні націоналістичні партії (РУП, УСДРП, «Спілка») ніяким впливом серед народних мас не користувались, були ізольовані від них¹⁶.

Багато важливих питань, пов'язаних з першою російською революцією, зокрема з її подіями на Україні, порушено в численних статтях, опублікованих у періодичних

¹³ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг. Сб. документов и материалов. Херсон, 1962; Екатеринославщина в революции 1905—1907 гг. Документы и материалы. Днепропетровск, 1975; Хроника революционных событий на Одессщине. Годы первой русской революции (1905—1907 гг.). Одесса, 1976.

¹⁴ Великие незабываемые дни: Сб. воспоминаний участников революции 1905—1907 гг. М., 1970; Первая русская... Сб. воспоминаний активных участников революции 1905—1907 гг. М., 1975; Генеральная репетиция Великого Октября. Документы и материалы. М., 1980.

¹⁵ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978; Рибалко І. К. Історія Української РСР. Дожовтневий період. К., 1978; Спицький В. Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901—1904 рр. К., 1978; Шморгун П. М. 1905-й рік на Україні. К., 1980.

¹⁶ Докладніше про монографію І. Ф. Кураса див. рец. П. М. Шморгуна (УІЖ, 1978, № 10); про книгу І. К. Рибалки — рец. В. І. Наулка, Р. Д. Ляха, П. М. Шморгуна (УІЖ, 1979, № 10); про книгу В. Є. Спицького — рец. В. Г. Сарбея (УІЖ, 1980, № 1).

виданнях та матеріалах республіканської наукової конференції, присвяченої 75-річчю революції 1905—1907 рр. (Київ, січень 1980 р.)¹⁷. У них автори на підставі нововиявлених архівних джерел висвітлюють профспілковий рух періоду першої російської революції, показують роль більшовицької партії у створенні й діяльності Рад, з'ясовують питання про кількість цих органів на Україні, визначають ступінь їх оформленості й характер діяльності, приділяють певну увагу грудневому збройному повстанню на Україні.

Понад тридцять років досліджує аграрні відносини і класову боротьбу в українському селі в пореформену добу відомий український радянський історик М. Н. Лещенко. Вагомий вклад вніс він і в справу вивчення селянського руху на Україні в період революції 1905—1907 рр. Тільки протягом останніх десяти років дослідник опублікував з цієї проблеми п'ять книг^{18—19}. Найголовнішою їх цінністю є документальність. Крім друкованих, автор вивчив величезну кількість матеріалів, що зберігаються в архівах нашої республіки, а також у Москві і Ленінграді. З ряду питань ним проведено фронтальне дослідження джерел за науковою методикою, схваленою більшістю істориків-аграрників нашої країни, що дало можливість одержати найповніші і найвірогідніші дані, зробити важливі висновки.

В цілому високо оцінюючи праці М. Н. Лещенка, відзначимо й окремі їх недоліки. У них дещо декларативно говориться про політичне безправ'я та національне гноблення трудящих, відсутні матеріали про національно-визвольний рух, який тісно переплітався з рухом аграрним. Досліджуючи питання про дві соціальні війни на селі, автор не показує, в яких губерніях України і чому вони набирали особливої гостроти, не наводить підсумкових даних про боротьбу бідноти з куркульством²⁰.

Помітним явищем у суспільно-політичному житті республіки був вихід двадцятишеститомного видання «Історія міст і сіл Української РСР», у кожному з томів якого певна увага приділена й подіям революції 1905—1907 рр.²¹ Щоправда, здебільшого вони висвітлюються на основі вже відомих матеріалів.

Важливі питання, пов'язані з першою російською революцією, знайшли відображення і в узагальнюючих працях радянських істориків²². Найповніше це зроблено в четвертому томі багатотомної історії Української РСР. У ньому не лише творчо використано досягнення радянської історичної науки, а й наведено нові дані про виникнення та діяльність Рад робітничих депутатів, профспілок, дещо повніше і конкретніше розкрито діяльність Селянської спілки. У томі розширено географічні рамки

¹⁷ Варгатюк П. Л. Більшовики у Радах робітничих депутатів України в 1905 р. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 77. К., 1975; Варгатюк П. Л., Шморган П. М. Грудневе збройне повстання на Україні. — УІЖ, 1975, № 12; Мельник М. С. Боротьба робітників залізничної промисловості України в жовтні—грудні 1905 р. — УІЖ, 1972, № 5; Кормич А. І. Боротьба більшовиків України за перетворення Рад в органи збройного повстання. — УІЖ, 1980, № 2; Гонтар Т. М. Керівництво більшовицьких організацій України розвитком професійного руху. — УІЖ, 1980, № 2; Лукінов І. І. Революція 1905—1907 років — величезна історична подія. — УІЖ, 1980, № 3; Юрчук В. І. Ленінізм і перша народна революція епохи імперіалізму. — УІЖ, 1980, № 3; Шморган П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років. — УІЖ, 1980, № 3; Варгатюк П. Л. Міжнародне значення революції 1905—1907 років в Росії — УІЖ, 1980, № 3; Сарбей В. Г. Неспроможність буржуазних і ревизионістських фальсифікацій революції 1905—1907 років. — УІЖ, 1980, № 3.

^{18—19} Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст. К., 1968; його ж. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60—90-ті роки ХІХ ст.). К., 1970; його ж. Могутній виступ селянства (До 70-річчя полтавсько-харківського повстання). К., 1972; його ж. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки першої російської революції. К., 1975; його ж. Українське село в революції 1905—1907 рр. К., 1977 та ін.

²⁰ Докладніше про праці М. Н. Лещенка див. рец.: Комуніст України, 1969, № 11; Історія СССР, 1972, № 3; УІЖ, 1978, № 4.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР. К., 1967—1974. Т. 1—26.

²² Нариси історії Комуністичної партії України. Вид. 4-е, доп. К., 1977; Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х томах. К., 1967. Т. 1; Історія селянства Української РСР. У 2-х томах. К., 1967. Т. 1; Історія Української РСР. У 8-и томах, 10-и книгах. К., 1978. Т. 4.

грудневого збройного повстання, краще показано його організаторів, всебічно висвітлено боротьбу різних класів і соціальних груп навколо виборів до I і II Державних дум, більше уваги приділено національно-визвольному рухові.

Отже, досягнення у вивченні революції 1905—1907 рр. на Україні незаперечні. Проте не можна сказати, що всі її проблеми розкриті з достатньою глибиною.

Немає поки що праць, спеціально присвячених розвитку монополістичного капіталізму на Україні, внаслідок чого недостатньо показано економічні передумови переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Бажано продовжити монографічну розробку аграрної історії Росії (у тому числі й України) періоду імперіалізму під кутом зору боротьби двох напрямів капіталістичного розвитку сільського господарства — прусського і американського. Це дасть можливість вирішити спірні питання про характер еволюції сільського господарства, про ступінь розвитку капіталізму в ньому та ін.

Назріла потреба у створенні спеціальних праць про історичне значення революції 1905—1907 рр., в яких необхідно підкреслити, що протягом трьох її років, за визначенням В. І. Леніна, «...російський пролетаріат завоював собі і російському народові те, на завоювання чого інші народи потратили десятиріччя»²³. Вона, як наголошував Володимир Ілліч, «...вперше показала царському урядові, російським поміщикам, російській буржуазії, що мільйони і десятки мільйонів стають громадянами, стають борцями, не дозволяють похихати собою як бидлом, як черню»²⁴.

У 1905—1907 рр. вперше в історії на боці пролетаріату у боротьбі за демократію виступила інтелігенція, а її передові представники навіть брали участь у грудневому збройному повстанні. Історикам необхідно глибоко дослідити склад і становище інтелігенції України наприкінці XIX — на початку XX ст., показати позицію різних її прошарків на основних етапах революції, висвітлити форми руху інтелігенції.

Слід приділити належну увагу дослідженню історії міжнародних відносин у Росії в дореволюційний час, показати процес формування в епоху капіталізму єдиного фронту боротьби народів нашої країни проти царизму, поміщиків і буржуазії.

Необхідно ще наполегливіше викривати твердження українських буржуазних націоналістів про якусь «революційність» їх партій під час подій 1905—1907 рр. Як відомо, ці партії ніколи не орієнтувалися на трудящих і не виражали їх інтересів.

Ще й досі не створено глибокого дослідження про Всеросійську селянську спілку, чия діяльність високо цінував В. І. Ленін і відділення якої активно працювали на Україні, зокрема на Лівобережжі.

Говорячи про причини поразки революції, вчені не завжди належним чином аналізують усі обставини і фактори (економічні, політичні, ідеологічні), які призвели до неї. Вони, наприклад, говорять про дезорганізаторську діяльність меншовиків і водночас недооцінюють аналогічної ролі буржуазних лібералів — політичних комедіантів, «які глибоко розбещували демократичну свідомість мас»²⁵. Треба також створити праці про глибоко антинародну діяльність церкви.

Наукова громадськість республіки чекає від істориків ґрунтовного дослідження, присвяченого висвітленню ролі робітничого класу України в революції. Адже, як зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», «робітничий клас виніс на своїх плечах основний тягар боротьби в революції 1905—1907 років. Своїми рішучими діями, беззавітним героїзмом і самовідданістю пролетаріат Росії піднімав широкі маси трудящих на боротьбу проти самодержавства, поміщиків і буржуазії». Настав час виконати заповіт В. І. Леніна — написати багатотомну історію революції 1905—1907 років.

Л. В. Олійник (Київ)

²³ Ленін В. І. Історичний смисл внутріпартійної боротьби в Росії. — Повне зібр. творів, т. 19, с. 356.

²⁴ Ленін В. І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права. — Повне зібр. творів, т. 20, с. 134.

²⁵ Ленін В. І. Історичний смисл внутріпартійної боротьби в Росії. — Повне зібр. творів, т. 19, с. 355.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ ИСТОРИИ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ: СБОРНИК СТАТЕЙ.

Ред. кол.: В. И. Буганов,
М. С. Волин (отв. редактор),
Г. М. Деренковский, Б. Г. Литвак и др.
М.: Наука, 1977, 305 с.

Радянська історична наука глибоко досліджує питання історії першої російської революції. Проте слід зазначити, що джерелознавче вивчення документальної бази з цієї проблеми є ще недостатнім. У зв'язку з цим слід вітати вихід у світ рецензованого збірника статей.

Значну увагу в ньому приділено джерелам, що висвітлюють теоретичну й практичну діяльність В. І. Леніна в роки революції. Так, у дослідженні Е. А. Никифорова «Текстологія статті В. І. Леніна «Нові завдання і нові сили» розкрито внутрішню діалектику думки вождя партії, показано напружену роботу Володимира Ілліча над цією статтею, в якій вперше сформульовано стратегічний лозунг більшовиків про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства.

У статті Г. С. Усєнікіна «Матеріали з історії організаційної діяльності В. І. Леніна на петербурзьких конференціях РСДРП у 1906—1907 рр.» глибоко проаналізовано джерела, в яких йдеться про активну участь у роботі цих форумів вождя нашої партії в період відступу першої російської революції. В результаті ретельного аналізу документів автор показує, що Володимир Ілліч був безпосереднім організатором скликання і проведення згаданих конференцій. Цінним у статті є й те, що в ній уточнюються деякі факти ленінської біографії.

А. Д. Степанський своє дослідження присвятив питанню «Періодична преса 1905—1907 рр. як джерело в працях В. І. Леніна». Початок ХХ ст. характеризувався зростанням питомої ваги періодики в складі загального комплексу історичних джерел. Велика їх кількість є не тільки допомогою для історика, а й створює пев-

ні труднощі. Зокрема, тенденційними є більшовицькі друковані органи, матеріали, що публікувалися в них, суперечливі тощо. Для розв'язання вказаної проблеми велике методологічне і джерелознавче значення має вивчення досвіду роботи В. І. Леніна над періодичною пресою того часу, його принципів і методів використання інформації з преси періоду першої російської революції. Все це ґрунтовно розкрив А. Д. Степанський.

Цінним є й те, що автор статті привертає увагу дослідників до невіршених джерелознавчих проблем, у спеціальному додатку знайомить читача з російськими періодичними виданнями 1905—1907 рр., які згадуються в творах В. І. Леніна.

Джерелознавчий інтерес З. М. Тихонові — трьохтомне видання «Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг.», здійснене Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і ЦДАЖР СРСР у 1969—1970 рр. У цьому збірнику опубліковано 1392 документи, які дають змогу вивчити процес формування революційної соціал-демократії в роки, що передували першій російській революції.

Автор розглядає «Переписку...» як джерело з історії місцевих соціал-демократичних організацій у Росії напередодні революції 1905—1907 рр. На основі документів у статті характеризуються листування редакції «Іскри» з кожним іскровським агентом, з кожним комітетом РСДРП, а також дані про діяльність місцевих соціал-демократичних організацій. Так, автор зазначає, що перші зв'язки редакції були встановлені у вересні 1900 р. з Петербургом і Полтавою. В 1901—1903 рр. розгорнулося інтенсивне листування її з Москвою.

Важливо, що в статті на основі переписки з кожною організацією РСДРП зазначається, скільки листів В. І. Леніна, того чи іншого комітету до цього часу ще не знайдено. Це орієнтує істориків й архівістів на їх пошуки.

П. М. Шморгуни присвятив своє дослідження джерелам з історії більшовицьких організацій України, що виникли і розви-

залися як складова і невід'ємна частина загальноросійської пролетарської партії.

У статті дається також характеристика збірників документів. Крім того, автор на основі марксистсько-ленінської методології піддає науковій критиці такі види джерел, як місцева періодична преса, листівки, спогади тощо, привертає увагу істориків до архівних документів, які ще ніде не публікувалися, зокрема листівок.

Багато їх більшовики випускали спільно з меншовиками, есерами й деякими іншими дрібнобуржуазними партіями та організаціями, здійснюючи ленінську тактику «лівих блоків» і компромісів у ході революції. Видання таких листівок, як цілком правильно наголошує П. М. Шморгун, аж ніяк не применшує авангардної ролі більшовиків у революції, як це намагаються довести колишні й сучасні буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікатори історії. В переважній більшості випадків саме більшовики виступали ініціаторами таких колективних звернень і закликів. Це переконливо підтверджують документи.

Вивчення процесу розвитку революції 1905—1907 рр. неможливе без аналізу чисельності і галузевого складу пролетаріату Росії, його соціально-економічного становища. Саме цим проблемам і присвячені дві статті збірника. Так, у статті «Чисельність і галузевий склад пролетаріату в 1900 і 1908 рр. (порівняльний аналіз даних переписів)» І. Ф. Угаров глибоко, на основі марксистсько-ленінської методології розглядає промислові переписи як важливе джерело для характеристики робітничого класу. Зокрема, дослідник звертає увагу особливо на два джерела: «Список фабрик и заводов Европейской России» і «Список фабрик и заводов Российской империи». Значний інтерес становлять складені автором таблиці, в яких містяться дані про загальну кількість пролетаріату в Європейській частині країни, розміщені в фабрично-заводської промисловості й чисельність робітничого класу по економічних районах і національних окраїнах Росії, про його кількість і концентрацію в різних галузях економіки тощо.

Логічним продовженням цього дослідження є стаття Ю. І. Кир'янова, в якій комплексно аналізуються документи про становище робітничого класу Росії в кінці XIX — на початку XX ст. Автор кваліфіковано характеризує й аналізує джере-

ла, які містять інформацію про зарплату, робочий час, умови праці, побут, безробіття пролетаріату. Це в основному звіти, огляди, доповіді, донесення, переписи, акти обстеження, складені урядовими чиновниками. Особливу цінність становлять різного роду документи робітничих організацій і революційної соціал-демократії. Позитивним є й те, що автор привертає увагу дослідників до маловідомих або забутих джерел, показує можливості використання документальної бази для дальшої розробки цієї важливої проблеми.

У статті М. Н. Лещенка із знанням справи розкриваються джерела по вивченню селянського руху періоду революції 1905—1907 рр. у Росії. Автор глибоко аналізує основні види джерел, використання яких сприяло б повнішій кількісній і якісній характеристиці аграрного руху. Заслужовують, зокрема, на увагу пропозиції про єдину методику підрахунку революційних виступів селян.

Цікавою для джерелознавців є стаття В. П. Желтової та І. М. Пушкар'євої. В ній привертається увага дослідників до хронік, як різновиду історичного дослідження. Автори виявили і детально розглядають близько 100 хронік. Дуже важливим є те, що в статті оцінюється ступінь їх наукової достовірності. Крім того, дослідники приділили велику увагу методичні складання цих джерел.

Збірник, однак, не позбавлений, на нашу думку, й окремих недоліків. У ньому бракує огляду деяких важливих джерел з історії першої російської революції (листівок, спогадів), відсутній аналіз документів про участь у революційних подіях солдатів, демократичної інтелігенції і студентства, про національно-визвольний рух. Є також неточності в цитуванні першого джерел (с. 91).

Зазначені недоліки істотно не впливають на рецензований збірник, який є вдалим початком розробки тих джерелознавчих проблем, що мають безпосередній вплив на розвиток історіографії першої російської революції.

Збірник є цінним посібником для дослідників, викладачів, учителів, усіх, хто цікавиться героїчним періодом історії нашої партії і Батьківщини — першою російською революцією.

Є. В. Паньків (Тернопіль),
Г. М. Чорня (Кишинів)

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В КИШИНЕВІ

16—18 вересня 1980 р. у Кишиневі відбулася Всесоюзна наукова конференція з проблеми «Братерський союз — основа розквіту радянських республік», яку організували Наукова рада АН СРСР «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР» та Інститут історії АН МРСР. Вона була присвячена 40-річчю відновлення Радянської влади в Бессарабії і утворення Молдавської РСР, а також ювілею відновлення Радянської влади в Прибалтиці, на західноукраїнських та західнобілоруських землях. У її роботі взяли участь учені з Москви, України, Білорусії, Молдавії, прибалтійських республік, викладачі вузів і технікумів, пропагандисти, представники партійних, радянських та громадських організацій.

Вступним словом конференцію відкрив секретар ЦК Компартії Молдавії П. П. Петрик. Він підкреслив, що побудова розвинутого соціалістичного суспільства, успіхи комуністичного будівництва в СРСР продемонстрували всьому світові всеперемагаючу силу марксизму-ленінізму, непорушну дружбу радянських народів. Доповідач охарактеризував досягнення в різних галузях економіки та культури Молдавської РСР, відзначивши, що молдавський народ зміг досягти сучасного рівня розвитку лише завдяки соціалістичному ладу, ленінській національній політиці КПРС, братерській допомозі інших народів Радянської країни.

На пленарному засіданні з доповіддю «Радянський досвід вирішення національного питання — творчий вклад у теорію і практику наукового комунізму» виступив акад. АН СРСР М. П. Кіім. Він розкрив історичне значення діяльності ленінської партії у справі розв'язання національного питання в складних конкретно-історичних умовах Росії, досвіду КПРС, що підтвердив вірність, глибоку науковість, життєвість ленінського вчення з національного питання.

«Дружба народів — неоціненне завоювання соціалізму» — тема повідомлення акад. АН МРСР Д. Т. Урсула, в якому було проаналізовано типові риси національних відносин при соціалізмі, їх докорінні відмінності від капіталістичних, розглянуто процес становлення спільності інтересів усіх націй та народностей, їх творчу діяльність, спрямовану на змінення

могутності соціалістичної Батьківщини, ліквідацію фактичної нерівності і вирівнювання рівня розвитку народів, розквіт і зближення радянських республік, об'єднаних у єдиний, братерський союз.

Найважливіші положення про історичне значення дружби народів нашої країни одержали дальшу конкретизацію в доповідях чл.-кор. АН Естонської РСР К. К. Сийлиवासк «Перетворення соціально-політичної структури Естонської РСР внаслідок побудови соціалізму (1940—1960 рр.)» та директора Інституту історії АН МРСР д-ра істор. наук В. І. Царанова «Співробітництво народів — основа розквіту Молдавської РСР».

Питанням методології і методики вивчення історичних зв'язків і непорушної дружби народів присвятив свою доповідь чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Коңдұфор «Про досвід співробітництва вчених Академії наук СРСР, академії наук УРСР, Молдавської РСР, Білоруської РСР в галузі історичної науки». Доповідач розповів про досягнення вчених у справі висвітлення питань зародження, становлення та розвитку дружніх зв'язків між народами як джерела могутності нашої Вітчизни, одну з рушійних сил розвитку соціалістичного суспільства, яке будує комунізм.

З доповіддю «Зміцнення науково-технічного співробітництва братніх союзних республік в умовах розвинутого соціалізму» виступили чл.-кор. АН БРСР П. Т. Петриков і канд. істор. наук С. В. Талапіна. Доповідачі підкреслили, що сьогодні міжреспубліканське співробітництво в галузі науки і техніки є одним із найважливіших факторів науково-технічного прогресу, відіграє важливу роль в підвищенні ефективності суспільного виробництва. В повідомленні відзначено особливе значення АН СРСР для об'єднання зусиль учених країни в боротьбі за дальший розвиток науки.

На конференції працювало три секції. Учасники першої з них — «Соціально-політичні основи розвитку радянських республік» — заслухали доповіді д-ра істор. наук В. П. Шерстобитова «Розвиток союзної і національної державності в зв'язку з возз'єднанням українського, білоруського і молдавського народів», д-ра істор. наук, проф. А. В. Лихолата

«Нова історична спільність людей — радянський народ — втілення інтернаціональної єдності народів СРСР», д-ра істор. наук А. М. Лазарева «Допомога радянських народів у визволенні Бессарабії», д-ра істор. наук Л. Є. Репіди «Зростання творчої активності робітничого класу як фактор зближення націй», д-рів істор. наук Л. С. Рогачевської «Соціалістичне змагання і зміцнення дружби народів в умовах розвинутого соціалізму», Я. М. Копанського «Інтернаціональні традиції боротьби за возз'єднання Бессарабії, Північної Буковини, Західної України і Західної Білорусії із соціалістичною Батьківщиною (1918—1940 рр.)», А. В. Репіди «Всебічна підтримка і допомога народів СРСР у створенні союзної Молдавської РСР», С. А. Атамукаса «Ленінська національна політика — вирішальний фактор створення кадрового потенціалу республік Союзу РСР» та ін.

На секції «Соціально-економічне співробітництво народів СРСР» виступили: д-ри істор. наук І. М. Некрасова — «Створення народногосподарського комплексу СРСР — основа економічної єдності радянських республік», С. В. Кульчицький — «Братерське співробітництво народів СРСР у здійсненні соціалістичної індустріалізації країни», І. Є. Марченко — «Індустріальний розвиток західних областей БРСР у 60—70-і роки», М. Ф. Ротару — «Роль братніх республік у розвитку матеріально-технічної

базис сільського господарства Молдавської РСР (1959—1975 рр.)» та ін.

Учасники секції «Духовна спільність братніх народів СРСР» заслухали доповіді канд. істор. наук В. Д. Єсакова «Роль Радянської держави в розвитку культур національних республік на сучасному етапі», Р. В. Даниленко «Роль взаємодії братніх культур у розвитку культури трудящих Молдавії на сучасному етапі», М. Є. Ашмане «Загальне і особливе у формуванні радянської інтелігенції Латвії у братній сім'ї народів СРСР», Н. В. Комаренко «Дружба і співробітництво Української РСР і Молдавської РСР у радянській історіографії» та ін.

Відбувся широкий обмін думками з найбільш актуальних аспектів проблеми, учасники конференції визначили основні напрями, які вимагають дальшого дослідження питань історії національних відносин.

На заключному пленарному засіданні було прийнято ряд практичних рекомендацій, спрямованих на більш широку координацію досліджень, посилення контактів істориків, економістів, філософів з метою комплексної розробки даної проблеми. За пропозицією АН Литовської РСР вирішено провести у вересні 1982 р. Всесоюзну наукову конференцію на тему «Інтернаціоналізація суспільного життя народів СРСР на сучасному етапі».

Л. Є. Репіда (Кишинів)

ВІРМЕНСЬКІ ВЧЕНІ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

Наприкінці серпня ц. р. у Києві перебувала група вірменських істориків, у складі якої були: заст. академіка-секретаря Президії АН Вірменської РСР д-р істор. наук А. П. Симосян, директор Інституту історії АН Вірменської РСР д-р істор. наук Г. О. Аветисян, зав. сектором Інституту д-р істор. наук В. К. Восканян і ст. наук. співроб., д-р істор. наук В. Н. Казачян.

Приїзд учених з братньої республіки став ще одним проявом постійно зростаючого наукового співробітництва істориків України і Вірменії. В арсеналі їх творчих контактів — розробка окремих наукових тем (зокрема, вивчення українсько-вірменських історичних зв'язків), проведення спільних конференцій, сесій, обмін досвідом, науковою інформацією тощо.

Цього разу делегація істориків прибула в Київ з метою ознайомитися з досвідом створення «Історії міст і сіл Української РСР», а також для обговорення питань, пов'язаних з розширенням зв'язків між ученими двох республік.

На зустрічі, яка відбулася 25 серпня в Інституті історії АН УРСР, директор Інституту чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор розповів присутнім про досягнення колективу в десятих п'ятиріччі, зокрема про створення багатотомної «Історії Української РСР» українською мовою, а також про підготовку праць, присвячених 1500-річчю заснування Києва. Особливу увагу Ю. Ю. Кондуфор приділив перспективам розгортання історичних досліджень в Інституті в наступній п'ятиріччю.

Як відомо, Україна стала піонером у справі створення фундаментальних, багатотомних видань типу «Історія міст і сіл Української РСР», яке відзначене Державною премією Союзу РСР за 1976 р. Проте, як готувалася ця унікальна праця, її додалися труднощі, що виникали під час її написання, розповів відповідальний секретар Головної редакції цього видання ст. наук. співроб., канд. істор. наук І. С. Слабеев. Він ознайомив істориків з братньої республіки, які незабаром розпочнуть підготовчу роботу по створенню

багатотомної «Історії міст і сіл Вірменської РСР», з дослідженнями вчених України в галузі загальнометодичних проблем історичного краєзнавства, зокрема в справі написання історії міст і сіл. У свою чергу, вірменські гості розповіли про діяльність учених Інституту історії АН Вірменської РСР.

П'ястунного дня вони побували у відділі історії дружби народів СРСР Інституту історії АН УРСР. Зав. відділом д-р істор. наук Р. Г. Симоненко розповів про основні напрями досліджень, про плани роботи відділу на одинадцять п'ятиріччя.

Учасники зустрічі із задоволенням відзначали плідотворність спільної дослідницької діяльності в галузі українсько-вірменської

історичних зв'язків і підкреслювали, що необхідно й надалі розвивати і поглиблювати це співробітництво, частіше проводити спільні конференції, які сприятимуть зміцненню наукових контактів між ученими двох братніх республік. У виступах, зокрема, зазначалося, що рівень розвитку сучасної історичної науки вимагає від спеціалістів об'єднання зусиль саме на її найважливіших напрямках. Було розглянуто й одностайно схвалено пропозицію про необхідність посилення спільних досліджень закономірностей українсько-вірменських історичних зв'язків.

В. М. Міщенко (Київ)

ЧИТАЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

23 вересня 1980 р. у м. Ровно відбулася зустріч викладачів кафедр суспільних наук Ровенського державного педагогічного інституту імені Д. З. Мануїльського, Українського інституту інженерів водного господарства з д-ром істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, заст. головного редактора «Українського історичного журналу» В. О. Замлинським. У своєму виступі він підкреслив, що 1980 р. увійде в історію нашої країни, як рік славних ювілеїв — 110-річчя з дня народження засновника Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніна, 35-річчя Перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною, як рік підготовки до XXVI з'їзду КПРС.

Величними трудовими звершеннями, визначними патріотичними ініціативами відзначили радянські люди ці славні події.

В. О. Замлинський розповів про роботу редакції «Українського історичного журналу», творчі плани, підкресливши, що редакційна колегія приділяє велику увагу матеріалам, присвяченим XXVI з'їзду КПРС. Він також відзначив постійне розширення географічної «належності» авторів.

У своєму виступі проректор по науковій роботі Ровенського державного педагогічного інституту д-р істор. наук А. І. Черній зазначав, що редколегія журналу систематично подає велику допомогу історикам республіки, зокрема ровенчанам. Доповідач проаналізував науково-дослідну роботу кафедр суспільних наук Ровенського педінституту, спрямовану на дальше поглиблення розробки теоретичних і

практичних проблем комуністичного будівництва в нашій країні.

Зав. кафедрою історії КПРС і наукового комунізму доц. Ю. М. Лизогуб підкреслив, що в багатьох статтях, опублікованих на сторінках «Українського історичного журналу», міститься важливий фактичний матеріал з різних тем курсів історії КПРС і наукового комунізму, необхідний як викладачам, так і студентам вузів. Він висловив побажання, щоб статті, в яких піддано критиці теорії буржуазних фальсифікаторів, були тісно зв'язані з темами курсу історії КПРС. Це дасть змогу більш аргументовано викривати злісні інсинуації представників буржуазної історичної науки.

Доц. О. С. Масний запропонував друкувати в «Українському історичному журналі» матеріали провідних професорів, доцентів, досвідчених спеціалістів, в яких було б узагальнено кращий досвід викладання історії КПРС для різних потоків студентів — першкурсників, студентів 2-го курсу природничих, технічних і гуманітарних факультетів.

На конференції виступили зав. кафедрою історії КПРС Українського інституту інженерів водного господарства доц. В. Г. Семенов, а також викладачі Л. О. Шелюк, О. В. Северова, Р. М. Постоловський, В. І. Тхор. Вони відзначили, що міцні зв'язки редакції журналу з кафедрами суспільних наук вузів республіки сприятимуть дальшому підвищенню наукового рівня статей, розширенню авторського активу.

О. С. Масний (Ровно)

УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Про присвоєння доктору історичних наук, професору Шморгуну П. М. почесного звання Заслуженого діяча науки Української РСР

За заслуги в розвитку історичної науки та підготовку науково-педагогічних кадрів присвоїти завідувачому кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, доктору історичних наук, професору ШМОРГУНУ Петру Михайловичу почесне звання Заслуженого діяча науки Української РСР.

**Голова Президії Верховної Ради Української РСР
О. ВАТЧЕНКО**

**Секретар Президії Верховної Ради Української РСР
Я. КОЛОТУХА**

м. Київ, 21 жовтня 1980 року

Редколегія та колектив редакції «Українського історичного журналу» щиро вітають члена редколегії П. М. Шморгуна з високою урядовою нагородою і бажають йому міцного здоров'я та нових творчих звершень на благо радянської історичної науки.

**ВШАНУВАННЯ ПРОФЕСОРА В. І. СРЕЛЬСЬКОГО
З НАГОДИ ЙОГО 70-РІЧЧЯ І 50-РІЧЧЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

29 вересня 1980 р. на історичному факультеті Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбулося засідання Вченої ради, присвячене вшануванню завідувача кафедрою архівознавства та спеціальних історичних дисциплін КДУ, доктора історичних наук, професора Вячеслава Ілліча Стрельського з нагоди 70-річчя з дня народження, 50-річчя науково-педагогічної і громадської діяльності, 35-річчя завідування кафедрою КДУ.

В. І. Стрельський народився 28 вересня 1910 р. у м. Курську в сім'ї залізничника. З юнацьких років він займався вивченням рідного краю, очолював створене ним губернське бюро юних краєзнавців. З 1930 р. почав працювати вчителем сільської школи, брав активну участь у колективізації сільського господарства, згодом був секретарем заводського комітету комсомолу в м. Грозному.

За півторкою комсомолу він став студентом Московського державного історико-архівного інституту. Був обраний заступником голови Всесоюзного бюро пролетарського студентства. Після закінчення інституту В. І. Стрельський працював директором Миколаївського обласного архіву і водночас завідував кафедрою історії Миколаївського державного педагогічного

інституту ім. В. Г. Бєлінського. Опублікував понад 50 статей з історії міста.

Під час Великої Вітчизняної війни В. І. Стрельський вступив до лав народного ополчення, будучи лектором Миколаївського міського партії, виступав у військових частинах. Згодом В. І. Стрельський працював в Омському архівному відділі НКВС. Опублікував книги «Сибір у Вітчизняній війні 1812 р.» і «Сибір у Великій Вітчизняній війні».

З січня 1944 року В. І. Стрельський бере участь у роботі оперативних груп НКВС по збиранню матеріалів пімецького командування і збереженню документального фонду з історії українського народу, був упорядником першого після визволення України збірника документів «Звістка і злодіяння пімецьких загартників на Харківщині». З 1944 р. В. І. Стрельський — директор Центрального історичного архіву, а з 1945 р. — завідувач кафедрою архівознавства і спеціальних історичних дисциплін КДУ.

В 1945 р. В. І. Стрельський захистив кандидатську, а в 1964 р. докторську дисертації. В 1965 р. йому присвоєно звання професора.

В. І. Стрельський — відомий радянський вчений в галузі джерелознавства історії СРСР, історичної хронології, геральдики, ефратистики. Його перу нале-

жити понад 200 наукових праць, зокрема «Основные принципы научной критики источников по истории СССР» (К., 1961), «Источниковедение истории СССР. Период империализма» (М., 1962), «Теория и методика источниковедения истории СССР» (К., 1976). Питання теорії джерелознавства знайшли відображення в ряді статей В. І. Стрельського, опублікованих у журналах «Комуніст України», «Український історичний журнал», «Советские архивы», «Архивы Украины» та ін.

В. І. Стрельський підготував понад 30 кандидатів наук, очолювана ним кафедра випустила сотні спеціалістів, які стали керівниками і науковими співробітниками державних архівів УРСР.

Член КПРС з 1944 р. В. І. Стрельський успішно поєднує багатогранну дослідну роботу з активною громадською діяльністю — він заступник голови Київської міської організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, член президії республіканського правління цього Товариства, заступник головного редактора журналу «Пам'ятники України», голова редколегії «Вісник Київського університету. Серія історії», член Вчених рад історичного факультету КДУ та Інституту історії АН УРСР, ряду координаційних рад, зокрема Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Головного Архівного Управління при Раді Міністрів УРСР. В. І. Стрельський багато зробив для створення меморіального музею Ульянових у Києві, Косого Капоніру, музею історії Київського університету та ін. Він бере участь у комісіях, створених урядом УРСР у зв'язку з підготовкою до святкування 1500-річчя Києва.

В. І. Стрельський був учасником між-

народних форумів, зокрема XIII міжнародного конгресу історичних наук, VII міжнародного конгресу архівів, XVI міжнародної конференції круглого столу архівів. Він виступав з лекціями в Сорбонському університеті (Франція), у педагогічному інституті ім. Кирила і Мефодія (НРБ).

З поздоровленнями від ректорату і партійного комітету Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка до ювіляра звернувся проректор університету В. П. Горшков. Поздоровили його також представники багатьох установ та організацій, зокрема Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України, редакційної колегії «Українського історичного журналу», Головного архівного Управління при Раді Міністрів УРСР, Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, Київського державного інституту культури, Центрального державного історичного архіву УРСР, Центрального державних архівів Жовтневої революції УРСР, кінофотофонодокументів, літератури і мистецтва та ін.

На адресу В. І. Стрельського надійшли також поздоровчі телеграми від головного редактора Української Радянської Енциклопедії М. П. Бажаєва, колеги та учні ювіляра з Москви, Львова, Миколаєва, Владивостока, інших міст нашої країни. У слові-відповіді ювіляр щиро подякував за високу оцінку його науково-педагогічної й громадської діяльності і запевнив, що відасть усі свої сили і знання справі Комуністичної партії, розвитку радянського суспільствознавства.

О. В. Долінський (Київ),

А. М. Іваненко (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Я. С. КАЛАКУРОЮ

10 жовтня 1980 р. на засіданні спеціалізованої Вченої ради з історії КПРС при Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС ІПК при КДУ Я. С. Калакурою на тему «Комуністична партія України в умовах розвинутого соціалізму. Історіографія».

Офіційними опонентами виступили: д-р істор. наук, професор, проректор Академії суспільних наук при ЦК КПРС, заслужений діяч наук РРФСР М. М. Маслов, доктори істор. наук, професори В. Г. Касьяненко (Москва), І. В. Шульга (Київ). У своїх виступах вони відзначили, що дослідження Я. С. Калакури присвячено актуальній в історико-партійному

плані проблемі, яка відкриває перспективний напрямок досліджень — історіографічне вивчення діяльності республіканських загонів КПРС на стадії зрілого соціалізму.

Виступаючи відзначили, що комплексне вивчення історіографічних джерел, перш за все документів КПРС, праць керівних діячів партії і держави, матеріалів архівів і преси, систематизація і глибокий аналіз великої літератури дало можливість автору показати керівну роль партії в розвитку історико-партійної науки, внесок Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС та його українського філіалу в дослідження закономірностей діяльності Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму, дальшого збагачення ленінської концепції історії партії, її місцевих

організацій. Наукова новизна і значимість дисертації у виявленні тенденцій розвитку історико-партійної науки в 60—70-і роки, розширення масштабів досліджень, концентрація зусиль вчених на розробці актуальних проблем сучасності. Дисертант визначив слабо вивчені питання, сформулював актуальні проблеми, що потребують розробки, обґрунтував ряд конкретних пропозицій, спрямованих на поліпшення організації і планування історич-

ко-партійної науки, підвищення ефективності і якості наукових праць.

В обговоренні дисертації взяли участь доктори істор. наук А. В. Санцевич, Б. І. Стеля, які позитивно оцінили дослідження Я. С. Калакури.

Спеціалізована Вчена рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Я. С. Калакурі вченого ступеня доктора історичних наук.

С. М. Клапчук (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

11 червня 1980 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій та монографій.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Москаленко О. Ю. (Ніжин) — Діяльність більшовицьких організацій України по розвитку революційно-демократичного руху студентської молоді в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.).

Петришина Л. В. (Одеса) — Діяльність більшовицьких організацій України по політичному вихованню робітничого класу в період першої російської революції (1905—1907 рр.).

Сидорчук Ю. М. (Львів) — Боротьба партії більшовиків за здійснення тактики лівого блоку на етапі демократичної революції в Росії.

Тягло Є. І. (Київ) — Партійна і державна діяльність К. Є. Ворошилова (жовтень 1917—1920 рр.).

Бурмака В. П. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по вдосконаленню викладання суспільних наук у вузах УРСР (1926—1937 рр.).

Желудков В. В. (Київ) — Роль партійно-радянської преси в морально-політичній підготовці трудящих до захисту СРСР. (1933 — червень 1941 р. На матеріалах України).

Зозуль В. О. (Одеса) — Діяльність партійних організацій України по комуністичному вихованню трудящих (1937 — червень 1941 рр.).

Сиволга В. Ф. (Одеса) — Діяльність Комуністичної партії по залученню трудящих національної меншості до соціалістичного будівництва. (1926—1932 рр. На матеріалах України).

Шишкалов М. А. (Одеса) — Комуністична партія — організатор політико-освітньої роботи в Червоній Армії (1921—1925 рр.).

Авілкін П. З. (Одеса) — Роль газети «Правда» в перемозі марксистсько-ленінської ідеології над ідеологією фашизму в період Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).

Маковська Н. В. (Київ) — Діяльність КПРС по відбудові системи охорони здоров'я визволених районів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).

Адонін М. О. (Одеса) — Діяльність партійних організацій України по вдосконаленню економічної освіти робітничої молоді в умовах розвинутого соціалізму (1971—1975 рр.).

Баляба О. І. (Ворошиловград) — Партійне керівництво далішим підвищенням культурно-технічного рівня працівників сільського господарства (1971—1975 рр. На матеріалах України).

Бойченко Л. Д. (Полтава) — Інтернаціональне виховання трудящих у ході будівництва газопроводу «Союз».

Васильєв В. Г. (Київ) — Партійне керівництво підготовкою спеціалістів і керівних кадрів для сільського господарства України (1971—1975 рр.).

Гребенюк О. Т. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій по розвитку соціальної активності робітничої молоді. (1976—1980 рр. На матеріалах України).

Григорьев В. В. (Сімферополь) — Організаційна і політична робота партійних організацій Азово-Чорноморського басейну (1966—1975 рр.).

Кущенко О. Д. (Київ) — Роль партійно-радянської преси в підвищенні ефективності суспільного виробництва (1971—1980 рр. На матеріалах України).

Ігнатенко Є. І. (Одеса) — Діяльність Компартії України по далішому підвищенню добробуту робітничого класу (1971—1975 рр. На матеріалах України).

Мельников В. А. (Харків) — Діяльність Компартії України по раціональному використанню ресурсів і охорони навколишнього середовища в період між XXIV—XXV з'їздами КПРС.

Мищенко Л. О. (Дніпропетровськ) — Керівництво Компартії України розвитком науково-технічного потенціалу промислових підприємств республіки (1971—1975 рр.).

Остудін В. П. (Львів) — Партійне керівництво розвитком міжколгоспної кооперації (1965—1975 рр. З досвіду Компартії України).

Підсадна А. І. (Полтава) — Комуністична партія — організатор дальшого розвитку і зміцнення культурного співробітництва народів (1961—1966 рр. На матеріалах України і Закавказьких республік).

Попова І. Г. (Харків) — Партійне керівництво розвитком братерських зв'язків Української РСР і Болгарської Народної Республіки (1959—1971 рр.).

Роговий М. І. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по вдосконаленню лекційної пропаганди в період між XXIV і XXV з'їздами КПРС.

Рогожа М. М. (Кіровоград) — Партійне керівництво вдосконаленням загальної середньої освіти (1976—1980 рр. На матеріалах України).

Розуменко В. Т. (Одеса) — Діяльність КПРС по моральному вихованню учнів профтехучилищ (1976—1980 рр. На матеріалах України).

Фомічова Р. І. (Херсон) — Партійне керівництво інтернаціоналістською діяльністю Рад депутатів трудящих (1971—1975 рр. На матеріалах України).

Шимановський А. Г. (Київ) — Діяльність політорганів і партійних організацій Збройних Сил по вихованню воїнів у дусі радянського патріотизму та інтернаціоналізму (1970—1975 рр. На матеріалах Чорноморського флоту).

Юрченко Е. П. (Київ) — Комсомол України — активний помічник Комуністичної партії в інтернаціональному та патріотичному вихованні студентської молоді (1971—1975 рр.).

Альошина Н. Ф. (Сімферополь) — Комсомол України — активний помічник Комуністичної партії в комуністичному вихованні студентської молоді в умовах розвинутого соціалізму.

Антонюк О. В. (Чернівці) — Комсомол — активний помічник партії у вихованні робітничої молоді в дусі непримиренності до буржуазної ідеології (1971—1980 рр. На матеріалах Української РСР).

Боднаров О. Г. (Київ) — Компартія України — організатор молоді в об'єднавчому русі Радянських республік.

Воробйова Л. І. (Львів) — Ленінський комсомол — бойовий помічник Комуністичної партії в соціалістичних перетвореннях на селі (1944—1950 рр. На матеріалах західних областей Української РСР).

Мельникова Н. І. (Ворошиловград) — Ленінський комсомол — помічник партії в здійсненні завдань культурної революції (1921—1925 рр. На матеріалах України).

Павленко В. Я. (Херсон) — Комсомол України — активний помічник партії в під-

готовці молоді до захисту Батьківщини (1966—1980 рр.).

Семистяга В. Ф. (Ворошиловград) — Комсомол — активний помічник Комуністичної партії в здійсненні ленінського кооперативного плану (1927—1937 рр. На матеріалах України).

Чекірда З. І. (Львів) — Партійне керівництво комуністичним вихованням сільськогосподарських молодіжних виробничих колективів (1966—1975 рр. На матеріалах України).

Богомаз К. Є. (Дніпродзержинськ) — Діяльність партійних організацій України по розвитку технічної творчості робітничого класу в роки десятиї п'ятирічки.

Дідковський А. Й. (Вінниця) — Організаційне та ідейно-політичне зміцнення партійних організацій (1945—1952 рр. На матеріалах Компартії України).

Присяжнюк Т. Д. (Горлівка) — Підвищення наукового рівня виховної роботи партії (1971—1975 рр. На матеріалах України).

Ревенко Н. Г. (Харків) — Досвід партійного керівництва підвищенням ролі сільської інтелігенції в здійсненні аграрної політики партії (1965—1975 рр. На матеріалах України).

Телешевський М. О. (Чернівці) — Досвід роботи партійних організацій міжгосподарських підприємств і виробничих об'єднань в сільському господарстві (1971—1980 рр. На матеріалах України).

Ковальова О. В. (Горлівка) — Твори В. І. Леніна — важливе джерело вивчення історії боротьби більшовиків за підготовку і проведення Грудневого збройного повстання 1905 року.

МОНОГРАФІЇ

Колективна монографія (Київ) — Діяльність КПРС по підготовці і вихованню учительських кадрів в період розвинутого соціалізму. (На матеріалах України).

Колективна монографія (Харків) — Історичний досвід Компартії України по здійсненню аграрної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму.

Потеряйко Я. І. (Одеса) — Боротьба КП(б)У проти опортунізму за ленінську єдність рядів партії в період будівництва соціалізму (1921—1936 рр.).

Абрамов А. П. (Суми) — Партійне керівництво індустріалізацією сільськогосподарського виробництва в період соціалізму. (Досвід Компартії України).

Котенко В. О. (Харків) — Комуністична партія України — організатор боротьби трудящих за дальнє зростання продуктивності праці в промисловості республіки в умовах розвинутого соціалізму.

Прохоров Д. А. (Київ) — Партійне керівництво комуністичним вихованням учнівської молоді середніх спеціальних учбових закладів (1962—1980 рр. На матеріалах України).

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1980 р.

№ журналу

ПОСТАНОВА ЦК КПРС

Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна 1

Ленінізм — революційний прапор нашої епохи

(Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна)

35-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років

(Матеріали республіканської наукової конференції у м. Києві 6 травня 1980 р.).

Дементьєв В. Т. Вирішальний вклад Радянських Збройних Сил у розгром фашистської Німеччини	7
Капто О. С. Безсмертний подвиг партії і народу	7
Кондуфор Ю. Ю. Всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу	7
Федоров О. Ф. Комуністи на чолі всенародної боротьби в тилу ворога	7
Юрчук В. І. Керівництво Комуністичної партії — головне джерело Перемоги	7

75-річчя революції 1905—1907 років у Росії

(Матеріали республіканської наукової конференції у м. Києві 18 січня 1980 р.) 3

Варгатюк П. Л. Міжнародне значення революції 1905—1907 років у Росії	3
Лукінов І. І. Революція 1905—1907 років — величезна історична подія	3
Сарбей В. Г. Неспроможність буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій революції 1905—1907 років	3
Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років	3
Юрчук В. І. Ленінізм і перша народна революція епохи імперіалізму	3

СТАТТІ

Назустріч XXVI з'їзду КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Кожукало І. П. КПРС — ядро політичної системи радянського суспільства	9
Котенко В. П. (Харків). Партійні організації в боротьбі за розв'язання економічних завдань	11
Мельниченко В. Ю. Ленінські принципи інтернаціональної єдності і сучасність	8
Постоленко Ф. Г. (Херсон), Яремченко М. В. (Харків). Діяльність партійних організацій України по вихованню трудової дисципліни у виробничих колективах в умовах розвинутого соціалізму	10
Савельєв В. Л. Зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму	12

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Гордієнко Л. М. Ідейно-виховна робота партійних організацій виробничих об'єднань	1
Добрускін М. Є. (Харків). Ленінська ідея співдружності робітничого класу з інтелігенцією в комуністичному будівництві	6
Коломійченко І. І. Історичне значення XVI з'їзду ВКП(б)	6
Пазенок В. С. Розвинуте соціалістичне суспільство — втілення в життя ленінських ідей	4

Письменний Г. Г. Ленінське вчення про захист завоювань соціалізму — основа діяльності КПРС по зміцненню оборонної могутності СРСР	5
Полурез В. І., Турівний В. П. (Кам'янець-Подільський). Діяльність КПРС по вдосконаленню управління економікою	7
Рудик П. А. (Чернівці). Зростання авангардної ролі комуністів в умовах розвинутого соціалізму	2
Ямкова З. І. (Комунарськ). Діяльність партійних організацій по здійсненню економічної освіти трудящих	3

До 110-річчя з дня народження В. І. Леніна

Варшавчик М. Я. Боротьба В. І. Леніна за створення Комуністичної партії — партії нового типу	2
Тимошенко І. І. (Запоріжжя). Ленінський принцип демократичного централізму в будівництві більшовицьких організацій України (серпень — жовтень 1917 р.)	2
Шевченко Ф. П. В. І. Ленін про роль народних мас в історії	3

110-річчя з дня народження В. І. Леніна

Бабко Ю. В., Шевчук В. П. Справа В. І. Леніна живе і перемагає	4
Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і більшовицькі організації України (1894 — початок 1918 рр.)	4
Калаушина К. Ю. (Ленінград). Боротьба В. І. Леніна проти імперіалістичної гонки озброєнь	4
Нагорна Л. П. Ленінські принципи боротьби проти буржуазної ідеології	4
Сухарев В. В. Розробка В. І. Леніним стратегії і тактики світового комуністичного руху (До 60-річчя книги В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі»)	4
Шерстобитов В. П. (Москва). Розвиток КПРС ленінських ідей дружби народів	4

Видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави

Гриценко Т. Т. Лаврентій Йосипович Картвелішвілі (До 90-річчя з дня народження)	4
Колішер Т. М., Крижанівський В. П. Серафима Іллівна Гопнер (До 100-річчя з дня народження)	3

35-річчя Перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною

Клоков В. І. Зростання міжнародного авторитету СРСР у ході Великої Вітчизняної війни	5
Куманьов Г. О. (Москва). Трудовий подвиг радянського народу	5
Нем'ятий В. М. Комуністична партія — натхненник і організатор Перемоги радянського народу	5
Семиряга М. І. (Москва) Велика визвольна місія Радянських Збройних Сил	5
Юденков А. Ф. (Москва). Взаємодія партизанів з регулярними частинами Червоної Армії	5

40-річчя утворення Молдавської РСР

Брега Г. С. Культурне і наукове співробітництво між УРСР і МРСР в умовах розвинутого соціалізму	8
Комаренко Н. В. Українсько-молдавські історичні зв'язки	8

60-річчя розгрому іноземної військової інтервенції та внутрішньої контрреволюції на Україні

Гошуляк І. Л., Солдатенко В. Ф. Комуністична партія на чолі боротьби трудящих за захист завоювань Великого Жовтня (1918—1920 рр.)	10
Щусь О. Й. Воєнна єдність трудящих Росії та України (1918—1919 рр.)	10

До 75-річчя першої російської революції

Козицький М. Ю., Рябцев В. П. В. І. Ленін про всесвітньо-історичне значення першої російської революції	1
Лещенко М. Н. Робітничий клас — гегемон революції	12
Михайлюк О. Г. (Луцьк). Більшовицькі організації України в боротьбі за селянство	12

600-річчя Куликовської битви

Куликовська битва — героїчна сторінка в історії нашої країни	9
Петренко В. Я. (Москва). Битва на Куликовому полі 8 вересня 1380 року	9
Хорошкевич Г. Л. (Москва). Політичні наслідки Куликовської битви	9

500-річчя падіння золотоординського іга

Мельник Л. Г. Зміцнення українсько-російських політичних та економічних зв'язків після падіння ординського ярма	9
Рашба Н. С. (Харків). Повалення монголо-татарського панування в 1480 р.	9
Шабульдо Ф. М. Консолідація антиординських сил північно-східних та південно-західних руських земель	9

35-річчя возз'єднання Закарпатської України з УРСР

Троян М. В. (Ужгород), Чічур А. А. (Ужгород). Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у складі СРСР — торжество історичної справедливості	6
Шершун І. Г. (Ужгород). Розквіт Закарпаття за роки Радянської влади	6

40-річчя возз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії з Радянською Україною у складі СРСР

Бачинський А. Д. (Одеса). Возз'єднання придунайських земель з Радянською Україною і початок соціалістичних перетворень у краї	7
Дикусаров В. Г. (Чернівці). Розквіт Радянської Буковини — триумф ленінської політики КПРС	7

Методологія та методика історичних досліджень

Кульчицький С. В. Закономірності формування соціалістичного способу життя у перехідний період від капіталізму до соціалізму	11
Маслов М. М. (Москва). Метод історичного пізнання в працях В. І. Леніна	8
Санцевич А. В. Про поняття «сучасна історія»	3

* * *

Дмитрук К. Є. Реакційна діяльність клерикально-націоналістичної еміграції	11
Епштейн А. І. (Харків), Кудіненко В. М. (Харків). Ленінський план ГОЕЛРО та його здійснення на Україні	12
Козницький М. Ю., Рябцев В. П. Історичне значення III з'їзду РСДРП (До 75-річчя з'їзду)	4
Котляр М. Ф. Ідея давньоруської єдності в історичному розвитку російського, українського й білоруського народів	9
Мазур В. М. 160-річчя з дня народження Енгельса	11
Маковська Н. В., Шаповал Ю. І. Ленінська програма виховання радянської молоді	10
Савельєв В. Л., Спірін О. А. Неспроможність буржуазних фальсифікацій кадрової політики КПРС	1

* * *

ІНТЕРВ'Ю

Інтерв'ю із заступником міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Л. О. Канищенком	3
---	---

НАУКОВИЙ ОГЛЯД

Гудзенко П. П., Шаталіна Є. П. По сторінках бюлетеня «Архіви України»	7
Урсу Д. П. (Одеса). «Вопросы новой и новейшей истории»	12

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 75-річчя революції 1905—1907 років у Росії

Гонтар Т. М. (Тернопіль). Керівництво більшовицьких організацій України розвитком профспілкового руху (1905—1907 рр.)	2
Кормич А. І. (Одеса). Боротьба більшовиків України за перетворення Рад в органи збройного повстання	2

До 1500-річчя Києва

- Бородій М. К. (м. Боярка Київської обл.). Участь вихованців Київської академії в розвитку вітчизняної медицини XVIII ст. 3
 Висоцький С. О. Іпатівський літопис про Золоті ворота у Києві та Володимирі 2
 Шевченко Ф. П. Київ у перший рік після возз'єднання України з Росією 2

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.).

- Бондарчук Н. Д. (Ізмаїл). Роль партійно-радянської преси в розвитку трудової активності колгоспниць у 1943—1945 рр. 11
 Захарченко М. І. Радіостанції Радянської України в роки війни 6
 Йолтухівський В. М. (Ленінград). Дії Азовської флотилії у ході визволення Маріуполя 6
 Коваль М. В., Чернега П. М. Основні напрями діяльності профспілок у процесі відбудови народного господарства УРСР (1943—1945 рр.) 11
 Кучер В. І. Бойові дії комуністичного підпілля України на залізничному транспорті 6

З історії союзу робітничого класу і селянства

- Денисенко Г. Г. Роль комсомольських організацій у зміцненні союзу робітничого класу і колгоспного селянства України (1943—1945 рр.) 8
 Нігальчук О. М. Більшовицькі організації в боротьбі за зміцнення союзу робітничого класу і біднішого селянства України (березень — жовтень 1917 р.) 8

З історії колгоспного будівництва

- Чернявський Ф. Ф. (Тернопіль). Провідна роль робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1939—1950 рр.) 11
 Юнак М. Й. Деякі питання ідеологічної роботи партійних організацій в ході здійснення колективізації сільського господарства України (1928—1932 рр.) 11

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

- Лихолобова З. Г. (Донецьк). Співдружність робітників Донбасу та інших промислових районів у період соціалістичної реконструкції 8
 Шаповалова Н. С. (Харків). Зарубіжні робітничо-селянські делегації в Українській РСР (1926—1932 рр.) 8

З історії атеїзму на Україні

- Мигович І. І. Уніатство — джерело ворожнечі між народами 19
 Петляков П. А. (Чернівці). Антиклерикальні виступи в Західній Україні — вияв класової боротьби трудящих (1917—1939 рр.) 6

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Зайцев Б. Г. (Харків), Саратов І. Ю. (Харків). Герб Харкова 11
 Іваньков П. О. (Москва). Співробітництво істориків і картографів у розробці науково-дослідних історичних карт 8

* * *

- Барабой А. З. Аграрний капіталізм у Росії і столипінська земельна реформа 11
 Бойко О. Д. Ради — організатори допомоги трудящих України фронту (1920 р.) 10
 Борисенко В. Й. В. І. Ленін про класову суть освіти в царській Росії 6
 Бургонська І. М., Данилюк М. З. Патріотичний рух населення України за мобілізацію фінансових ресурсів (червень 1941—1945 рр.) 5
 Варварцев М. М. Геополітичні схеми в буржуазних фальсифікаціях історії України 2
 Вовк Т. А. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії 10
 Волковинський В. М. Культурне шефство трудящих Української РСР над воїнами Червоної Армії (1921—1925 рр.) 3
 Гамрецький Ю. М. Академік АН УРСР М. І. Супруненко (До 80-річчя з дня народження) 1
 Глизь І. І. (смт. Вишневе Києво-Святошинського р-ну), Кізченко В. І. Розповсюдження марксистсько-ленінських видань на Україні в 1905—1907 рр. 12

Гриценко А. П. Заходи Комуністичної партії та Радянського уряду РСФСР по налагодженню роботи залізниць України	10
Давидюк А. Т. (Вінниця). Ленінський призов до ударних бригад у 1930 р.	8
Жабокрицький В. М. (Одеса). Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943—1945 рр.	5
Зайчук О. В. Расова дискримінація індійського населення в США	1
Замковий П. В. Гартування інтернаціоналізму трудящих України в класових боях першої російської революції	12
Іванов І. Ф. (Дніпропетровськ). Боротьба В. І. Леніна, Радянського уряду за повернення російських військовополонених на Батьківщину	6
Карпенко М. Ф., Шарапа В. Ф. (Сімферополь). 9 травня 1945 р. на Україні	5
Кириченко О. В. (Комунарськ). Роль засобів масової інформації в розвитку трудової активності робітничого класу України (1966—1970 рр.)	1
Кізченко В. І. З історії розвитку спорту на Україні (кінець XIX — початок XX ст.)	7
Комков Г. Д. (Москва). Оборонно-масова робота в СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни	12
Конашевич А. П. Діяльність Компартії України по розвитку масових форм участі трудящих в управлінні виробництвом (1966—1970 рр.)	12
Корінна Л. Ю. Запровадження та розвиток заочної партійної освіти на Україні	1
Кулаковський В. М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст.	9
Кулінич М. А. Воєнно-політична стратегія США в зоні Індійського океану (1970—1979 рр.)	2
Лозицький В. С. Партійно-радянська преса України — важлива зброя партії у всенародній боротьбі в тилу ворога	5
Максимов О. М. (Донецьк), Сарбей В. Г. Революційна боротьба пролетаріату Донбасу в 1905 р.	12
Мельник Л. Г. Деякі аспекти промислового перевороту в Донецькому басейні у 60—90-х роках XIX ст.	7
Пацурківський П. С. Діяльність партійних організацій України по поліпшенню якості промислової продукції (1971—1975 рр.)	2
Пікущий І. П. (смт. Казанка Миколаївської обл.). Діяльність партійних організацій України по поширенню передового досвіду в сільському господарстві (1966—1971 рр.)	10
Реент О. П. Боротьба за подолання труднощів з паливом на Україні (1920 р.)	12
Сидоренко В. П. Трудящі України в боротьбі за виконання завдань четвертого року десятої п'ятирічки	7
Смирнов Є. П. Кількісні і якісні зміни у складі робітників-будівельників УРСР (1959—1970 рр.)	1
Солдатенко В. Ф. Перші публікації біографії В. І. Леніна на Україні	4
Стовбун Р. І. (Полтава). Літературні і наукові зв'язки між українським і молдавським народами у пореформений період (1861—1900 рр.)	8
Стоян П. К. В. І. Ленін про роль комнезамів у соціалістичній перебудові села	4
Сусоров В. Д. (Херсон). Організаційно-технічна підготовка більшовиками України збройного повстання в 1905 р.	12
Терещенко Ю. І. Політика «воєнного комунізму» на Україні (1919—1921 рр.)	10
Тимошук Б. О. (Чернівці). Північна Буковина в IX—XI ст.	9
Тимченко Ж. П. Радянські жінки в роки громадянської війни	10
Хорошайлов М. Ф. Діяльність комуністів Донбасу на завершальному етапі громадянської війни	10
Шумило В. П. Робітничий клас Словаччини в 1949—1953 рр.	3
Юрченко О. Т. Відзначення на Україні 50-річчя В. І. Леніна	4
Яценюк П. І. (Чернівці). Науково-технічні товариства західних областей УРСР у дев'ятій п'ятирічці	8

ЗАМІТКИ

До 35-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

Клищенко Д. М. (Кіровоград). Кіровоградська міська підпільно-диверсійна організація ім. К. Є. Ворошилова	2
Ларін А. Ф. Допомога Червоної Армії населенню в ході визволення території УРСР	2
Ленська В. В. (Одеса). Всенародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943—1945 рр.)	2

З історії дружби народів СРСР

- Кузьмінська О. Д. Відображення у вузівських багатотиражках співдружності викладачів та студентів братніх республік (1971—1975 рр.) 11
 Міщенко В. М. Співробітництво вчених України і Вірменії (1959—1980 рр.) 11
 Яценюк Ф. С. (Чернівці). Партійна преса про братерську допомогу народів СРСР західним областям України (1945—1950 рр.) 11

З історії освіти на Україні

- Пучко О. А. Підготовка інженерно-технічних кадрів у період завершення будівництва соціалізму 7
 Ткачук П. Д. (Луцьк). Зміцнення матеріально-технічної бази і забезпечення учительськими кадрами загальноосвітньої школи (1933—1937 рр.) 7

Борці за щастя народу

- Кольцов С. В. (Воронеж). Комкор М. М. Криворучко 1
 Строд О. Й. (Резекне, Латвійської РСР). М. Лаціс — активний учасник боротьби за Радянську владу на Україні 7

Питання історичного краєзнавства

- Мезенцев В. І. До питання про генезис давнього Чернігова. 1
 Нечитайло В. В. (Кам'янець-Подільський). Про час заснування Ізяславля 11
 Трембелівський В. Т. (Біла Церква). З історії селянського повстання 1855 р. на Київщині 3
 Шевченко В. М. (Ніжин). Виступ селян с. Володькової Дівниці на Чернігівщині (1904 р.) 3

* * *

- Аксьоненко П. Г. (Запоріжжя). Деякі питання вдосконалення внутріпартійної демократії (1966—1971 рр.) 6
 Артюшевський О. П. (Кривий Ріг). З історії спільної антифеодальної боротьби трудящих мас Росії, України і Білорусії в середині XVII ст. 2
 Богодист І. П. (Черкаси). Діяльність партійних організацій Донбасу по вихованню трудящих у дусі інтернаціоналізму та дружби народів СРСР (1966—1970 рр.) 1
 Бондаренко Г. В. (Луцьк). Про кількість комбідів на Україні 6
 Войцехівський Ю. В. Про деякі питання громадсько-політичної діяльності вчителів УРСР (1961—1970 рр.) 1
 Гирло В. М. (Дніпропетровськ), Мокрий В. Г. (Дніпропетровськ). Відбудова і розвиток гірничорудної і металургійної промисловості Української РСР (1921—1925 рр.) 6
 Євсєєв Є. Т. (Харків). Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925—1929 рр.) 1
 Іванюк Я. Г. (Полтава). Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII—XVIII ст. 9
 Комков В. І. (м. Митищі Московської обл.). Підготовка кадрів масових професій на шахтах Донбасу (1959—1970 рр.) 3
 Кравченко А. А. (Дніпропетровськ). Солідарність трудящих України із страйкарями Англії в 1926 р. 1
 Крижанівський О. П. Антифеодальна спрямованість ідеології селянства напередодні скасування кріпосного права 1
 Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ). До питання про авторство «Книги о побойщі Мамая» 9
 Моргаєнко О. П. Утворення і початок діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном 8
 Никифоров М. П. (Коломия). Шефська допомога робітничого класу колгоспному селянству у здійсненні меліорації земель (1966—1970 рр.) 1
 Оснач М. В. Роль боротьби СРСР за скорочення озброєнь у поданні допомоги країнам, що розвиваються (1960—1970-і роки) 8
 Штефан В. Л. (Кіровоград). До питання про партійне керівництво добром, розстановкою і вихованням кадрів сільських профспілок (1966—1970 рр.) 3
 Щербак В. О. Повстання 1630 року на Україні під проводом Тараса Федорівича 11
 Язвінська О. М. Форми роботи парторганізацій по мобілізації колективів машинобудівних підприємств на виконання замовлень РЕВ (1971—1975 рр.) 3

ЛЕКЦІЇ І КОНСУЛЬТАЦІЇ ЗА ТЕМОЮ МЕТОДОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ «ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ — ЗАКОНОМІРНІСТЬ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ»

Василенко В. К. Зростання керівної ролі Комуністичної партії у класовій боротьбі пролетаріату, у будівництві соціалізму і комунізму	10
Гордієнко Л. М. Комуністична партія в політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства	12
Мултих Г. М. Творчий розвиток марксистсько-ленінського вчення про партію на сучасному етапі	11

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

*Сусоров В. Д. (Херсон). Нові дані про розповсюдження ленінських праць на Україні	3
---	---

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Безтака П. М. (Кіровоград). Врахування профілю вузу в процесі викладання історії КПРС	1
Бейліс В. Л. (Васильків). Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення боротьби народів нашої країни проти монголо-татарського іга	9
Глазунова Н. І. (Дніпродзержинськ), Кравчук М. І., Сахарчук І. М. Питання проблемного навчання в курсі історії КПРС	6
Давидова Н. Д., Гастушенко Л. К. (Кемерово), Спиридонова Д. С. (Макіївка). Про комплексне вивчення в курсі історії КПРС теми «Боротьба партії за соціалістичну індустріалізацію країни і підготовку суцільної колективізації сільського господарства (1926—1929 рр.)»	2
Дем'янчук С. Я. (Ровно). Виховне значення походів та екскурсій школярів по ленінських місцях	4
Кутузов О. П. Застосування наочності при проблемному вивченні історії КПРС	8
Мінзберг Н. М. Використання образотворчої Ленініани в школі	3
Пушкарьов Л. М. (Москва). Про використання прислів'їв у ході вивчення вітчизняної історії в школі	12
Сарбей В. Г., Шарапа В. Ф. (Сімферополь). Дипломні роботи — важливий засіб підготовки спеціалістів-істориків	7

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Ашурков В. М. (Тула). Пам'ятники Куликовської битви	9
Борисов М. С. (Москва). Куликовська битва і руський живопис XIV—XV століть	9
Лемешук М. М. Пам'ятники Києва, які увічнюють подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні	5
Тронько П. Т. Охорона пам'яток історії і культури — справа всенародна	9

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Абаліхін Б. С. (Волгоград). Зарубіжна громадськість про вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі гітлерівської Німеччини	5
Варгатюк П. Л. Про представництво Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та інших політичних організацій України, Південно-Західного і Румунського фронтів на III Всеукраїнському з'їзді Рад	2
Сидоренко О. Ф. Українська метрологія пізнього феодалізму	9

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Мольченко В. Ф., Филімоненко В. Я. (Ворошиловград). Героїня «Малої землі»	6
---	---

СПОГАДИ

Григорович Д. П. У боях за визволення Кракова від фашистських загартбників	5
--	---

НАШ КАЛЕНДАР

Бородавченко І. М. 60-річчя першого комуністичного суботника на Україні	1
Валуйський О. О. Історичне значення Наради представників комуністичних і робітничих партій (до 20-річчя скликання)	11
Верстюк В. Ф. 60-річчя І Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян	10
Веселова О. М. 40-річчя створення загальнодержавної системи професійно-технічної освіти в СРСР	9
Гапусенко І. М. Д. І. Яворницький як історик (До 125-річчя з дня народження)	12
Горбик В. О., Корнілова В. О. (Харків). 60-річчя Компартії Велико-Британії	7
Діброва С. С. 50-річчя XI з'їзду КП(б)У	6
Зрезарцев Б. С. 30-річчя II Всесвітнього конгресу прихильників миру і створення Всесвітньої Ради Миру	11
Курін О. С. 25-річчя Варшавського Договору	5
Пасько А. В. Великий син в'єтнамського народу (До 90-річчя з дня народження Хо Ші Міна)	5
Перепелиця Г. М. (сmt. Терезине Білоцерківського р-ну Київської обл.). Роль трудящих України у діяльності Робітничо-селянської інспекції (до 60-річчя утворення РСІ)	2
Подольак Г. В. (Львів). 30-річчя філіалу Центрального музею В. І. Леніна у Львові	4
Полюк С. П. 30-річчя Республіки Індія	1
Попик В. І. 75-річчя повстання на броненосці «Потемкин»	6
Рибалка І. К. (Харків), Довгопол В. М. (Харків). Історики Харківського університету (До 175-річчя вузу)	1
Савичев М. П. 50-річчя ордена Леніна	3
Симоненко О. Р. 35-річчя Договору про дружбу, взаємну допомогу та післявоєнне співробітництво між СРСР і Польщею	4
Тимченко Ж. П. До 70-річчя Міжнародного жіночого дня	9
Тимченко Ж. П. I Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок	11
Шейко Н. С. 80-річчя Ленінської «Іскри»	12
Якулов Н. М. (Одеса), Сурай Ю. І. (Одеса). Журналістська діяльність М. І. Подвойського (До 100-річчя з дня народження)	1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Буцько М. О., Євселевський Л. І. (Кременчук). Висвітлення подій періоду Великої Вітчизняної війни у працях з історії фабрик і заводів	2
Буцько О. В. Допомога Радянського Союзу рухові Опору	5
Данилюк Д. Д. (Мукачеве). Діяльність комуністів Закарпаття по інтернаціональному вихованню трудящих у працях радянських істориків (1917—1938 рр.)	6
Дзюба О. М. Передмови та післямови до стародруків як джерело вивчення історії освіти на Україні у другій половині XVI — першій половині XVII ст.	1
Диченко О. А. (Черніве). Проблеми вивчення грудневого збройного повстання 1905 р. на Україні в новітній радянській історіографії	3
Заремба С. З. Куликовська битва в історичній літературі	3
Іванцев І. Д. (Івана-Франківськ). Радянська історична література про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на партію тісних соціалістів Болгарії	11
Кулинич І. М., Павленко О. Г. (Ужгород). Ф. Фішер про загарбницькі плани німецького імперіалізму в першій світовій війні	8
Мусієнко В. В. Ідейно-політична робота більшовиків у роки громадянської війни	10
Олійник Л. В. Революція 1905—1907 рр. на Україні в радянській історіографії	12
Черненко А. М. (Дніпропетровськ), Федоренко В. Г. (Запоріжжя), Морозко В. М. (Запоріжжя), Гуцуляк В. В. (Дніпропетровськ), Некоз М. Д. (Запоріжжя). Революційна діяльність В. І. Леніна і більшовиків в еміграції	4
Черников І. Ф. Радянська та зарубіжна література про відносини СРСР і Туреччини у 1935—1972 рр.	7
Яцко Б. О. Викриття українською радянською історіографією буржуазних фальсифікацій партизанського руху на Україні	6

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

Буцько М. О., Шевчук В. П., Чуприна В. М. (Львів). Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации	5
--	---

Голубков М. Є., Кожукало І. П. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації	2
Замлинський В. О. Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації	7
Полурез В. І., Сусоров В. Д. (Херсон). Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации	4

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

Березовчук М. Д., Ганжа І. Х. Том восьмий. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945—70-і роки). Книга перша. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945—50-і роки)	3
Завадська О. Я. Книга друга. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х — 70-і роки)	3
Парасуцько О. А., Путро О. І. Том І, кн. ІІ. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина ХІІІ — перша половина ХVІІ ст.)	9

* * *

Акопов М. А. Е. В. Примеров. Борьба партии за ленинское единство своих рядов (1921—1924 гг.)	10
Бабишин С. Д. (Івано-Франківськ). А. А. Медынцев. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора, XI — XIV века.	9
Бевза О. І. (сmt. Вишневе Київської обл.). Г. І. Підлуцький. Моральне виховання учнів на уроках історії	10
Беренштейн Л. Ю., Гаврилюк О. Ю. П. П. Панченко. Научные основы развития общественно-политической жизни села	1
Беренштейн Л. Ю., Валуйська Л. І. І. І. Коломийченко, Я. І. Потеряйко. Борьба КП(б)У против правого уклона, за ленинское единство рядов партии	2
Борис В. О. (Львів), Стеблій Ф. І. (Львів). Мар'ян Тирович. Преса Галичини і Краківської республіки. 1772—1850. Порівняльні дослідження	10
Брега Г. С. Формирование и развитие советского народа — новой исторической общности людей. Библиографический указатель	2
Буравченков А. О. А. Е. Иваненко, В. И. Ленин и кадры: подбор, расстановка, воспитание (октябрь 1917—1918)	4
Буцько М. О., Иваненко І. П. КПСС — ядро политической системы советского общества	7
Варварцев М. М. К. Е. Дмитрук. С крестом и трезубцем	3
Ганжа І. Х. В. І. Кисельов. Жовтень — молодість моя!	2
Гарчев П. І. (Сімферополь), Гончаренко М. Г. (Ворошиловград). П. Л. Варгачук, И. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко, В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции	10
Голуб В. І. А. І. Черний. БКП — организатор социалистического соревнования в промышленности (1948—1958)	2
Гордієнко Л. М., Кожукало І. П. І. М. Остапенко. Деятельность Коммунистической партии Украины по дальнейшему развитию промышленности республики (1945—1978 гг.)	3
Гранчак І. М. (Ужгород), Турянця С. М. (Ужгород). С. В. Виднянский. Консолидация профсоюзного движения в Чехословакии 1969—1975	7
Держалюк М. С. Ф. П. Ілку. Победа социализма в венгерской деревне	11
Добрецова В. В. (Львів), Плаксієв М. І. (Львів). М. І. Панчук. У полум'ї класових битв	1
Дробижев В. З. (Москва). Ю. М. Лизогуб. Рабочий класс СССР в борьбе за победу колхозного строя (1928—1937)	7
Євтух М. Б. Комуністичне виховання на уроках історії	7
Євтух В. Б., Гончар Б. М. В. А. Тишков. Освободительное движение в колониальной Канаде	10
Зеніна А. М., Шаталіна Є. П. Сквозь бурю времени. Воспоминания участниц революционного движения и социалистического строительства на Украине и в Молдавии	8
Івасюта М. К. (Львів), Калиновський А. П. (Львів). Справочник научного работника: архивы, документы, исследователь	7
Калакура Я. С., Котенко В. П. (Харків). П. Ф. Ковальський. КПСС — организатор подъема производительности труда шахтеров Донбасса	8

- Калениченко П. М., Макар О. Ю. (Чернівці), Макар Ю. І. (Чернівці). Владислав Гура. Роздуми над історією народної Польщі . . . 6
- Калениченко П. М., Любимський Л. О. (Львів). В рядах переможців . . . 10
- Кізченко А. Ф., Антонюк С. М. В. А. Замлинский. По велению интернационального долга . . . 11
- Кікалов Г. Т. Ульяновы на Украине (1902—1921 годы). Фотоальбом . . . 4
- Коваль М. В., Денисенко Г. Г. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943—1950 гг.) . . . 9
- Коваль П. Д. В. Д. Тихоненко. Специфика социального управления в социалистическому суспільстві . . . 2
- Корольов Б. І., Осадчий Ю. Г. (Комунарськ). І. А. Зозуля, А. Ф. Суrowsкий. Партиєне керівництво профспілковим рухом на Україні в період громадянської війни . . . 10
- Котляр М. Ф., Толочко П. П. Советская историография Киевской Руси. Советское источниковедение Киевской Руси . . . 8
- Кравець М. М. (Вінниця). С. М. Трусович. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-х роках XIX ст. . . . 6
- Кравчук В. І., Шморгун П. М. Ювілейна Ленініана України. Покажчик літератури. Серпень 1968—1971 рр. . . . 4
- Кукель Е. М. (Дніпропетровськ), Позняков К. І. (Дніпропетровськ). А. М. Конев. Красная гвардия на защиту Октября . . . 11
- Кулинич І. М. Штрінці Соція. Німецькі інтернаціоналісти в Радянській Росії. 1917—1918. Пролетарська солідарність у боротьбі за Радянську владу . . . 6
- Кульчицький С. В., Лях С. Р. (Запоріжжя). В. І. Касьяненко. Роль КПСС в формуванні соціалістического образу життя . . . 3
- Куманьов В. О. (Москва). Курбатов Г. В. (Москва). В. А. Клименко. Борьба с контрреволюцией в Москве. 1917—1920 гг. . . . 1
- Кучер О. О. (Харків), Шейко В. М. (Харків). Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927. Збірник документів і матеріалів . . . 8
- Лихолат А. В., Овчаренко П. Д. Великая сила интернационального единства . . . 1
- Мартиненко А. К., Гончар Б. М. Л. А. Лещенко. Фермерское движение в Канаде (1900—1939 гг.) . . . 5
- Матвійчук М. М., Міщенко Г. П. Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немайть. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны . . . 10
- Мороз А. В. (Бердянськ), Фролова Г. І. (Волгоград). Комплексное использование ТСО в лекциях по курсу истории КПСС . . . 9
- Москвич Л. Г., Шевченко Ф. П. История Вильнюсского университета (1579—1979) . . . 9
- Мултих Г. М. М. В. Коваль. Борьба населения Украины против фашистского рабства . . . 5
- Мусієнко В. В. О. И. Митяева. Коммунистическая партия — руководитель культурного роста крестьянства в годы коллективизации . . . 2
- Немайть В. М., Григорович Д. П. Д. Д. Пиха. Деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР. 1929—1941 гг. (на материалах Украины) . . . 2
- Носковський А. А., Навроцький М. О. Совершенствовать стиль комсомольской работы . . . 8
- Паньків Є. В. (Тернопіль), Чорня Г. М. (Кишинів). Вопросы источниковедения истории первой русской революции . . . 12
- Петерс І. А. В. П. Чугаев. В борьбе против фашизма и угрозы войны . . . 5
- Пруниця С. Ю. (Ужгород). Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений, т. 3, июнь 1934 — март 1939 г. . . . 2
- Різницька М. В. (Дніпропетровськ). С. М. Сырцова. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации . . . 3
- Рященко Д. С., Солодько В. О. Н. М. Якупов. Весну принесли на знаменах . . . 11
- Сарбей В. Г. В. Є. Спізький. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901—1904 рр. . . . 1
- Симоненко Р. Г. С. И. Аппатов. США и Европа: общие проблемы американской континентальной политики . . . 7
- Слинько І. І. П. А. Мауї, А. С. Хабло. Говорит Большая земля . . . 5
- Сохань П. С., Петров О. В. (Луцьк). Міто Ісусов. Політичні партії у Болгарії 1944—1948 . . . 6
- Сохань П. С., Павленко В. В. Г. Чернявський, Д. Мічев. Радянська громадськість і революційний рух в Болгарії. 1923—1944 . . . 8
- Стеблій Ф. І. (Львів), Заремба С. З. В. В. Грабовецький. Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 років . . . 3

Суярко Л. О. П. М. Шморгун. В. І. Ленін і більшовицькі організації України	6
Толочко П. П. М. Ф. Котляр. Данило Галицький	3
Хміль І. С. Прибалтійська реакційна еміграція сьогодні	7
Худанич В. І. (<i>Ужгород</i>), Іліньо В. А. (<i>Ужгород</i>). Ф. С. Реприцев. Революційні зв'язки і боевое содружество советского и венгерского народов (1917—1945)	7
Чернявський Г. Й. (<i>Харків</i>). Стоян Стоїменов. Сторінки з їх життя	1
Чернявський С. В. Кожне слово, кожен крок їх — зрада	6
Шин Н. А. М. Т. Беляєвський. Робота в музеях і с історическими пам'ятниками при изучении истории СССР (с древнейших времен до 1917 г.)	2

* * *

Молодчиков О. В., Сороковська С. В. В. І. Ленін і Україна. Матеріали з бібліографії (1917—1979 рр.)	4
Молодчиков О. В., Сороковська С. В. Покажчик бібліографічних посібників з історії Української РСР (1966—1977 рр.)	10

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 110-річчя з дня народження В. І. Леніна

Любченко В. Г. (<i>Ніжин</i>). Конференція в Ніжині	7
Оробінський П. Д. (<i>Харків</i>). Ювілейна науково-теоретична конференція у Харкові	7
Санцевич А. В., Грінченко В. Г. Науково-теоретична конференція в Саратові	7
Сурай Ю. І. (<i>Одеса</i>). Міжвузівська науково-теоретична конференція в Одесі	7

Відзначення 35-річчя Перемоги Радянського Союзу
у Великій Вітчизняній війні

Карманов М. М. Наукова конференція в Києві	7
Сніжко В. М. Наукова конференція у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка	7
Стрижков Ю. К. (<i>Москва</i>). Всесоюзна наукова конференція в Москві	7

Відзначення 46-річчя воз'єднання західноукраїнських земель
з Радянською Україною у складі Союзу РСР

Бураков Ю. В. (<i>Львів</i>). Науково-практична конференція у Львівському історичному музеї	1
Позіна О. С. Наукова конференція в Київському державному інституті культури ім. О. Є. Корнійчука	1
Смолій В. А., Реприцев В. Ф. Міжреспубліканська наукова конференція молодих учених	1
Яковинин В. М. (<i>Івано-Франківськ</i>). Науково-теоретична конференція в Івано-Франківську	1

* * *

Белякевич І. І. (<i>Львів</i>). Наукова конференція у Львові	9
Белякова В. С. (<i>Вінниця</i>), Ротко Н. В. (<i>Севастополь</i>). Конференція читачів «Українського історичного журналу» в ІПК при КДУ ім. Т. Г. Шевченка	5
Бойко О. Д. Вшанування академіка АН УРСР М. І. Супруненка з нагоди його 80-річчя	4
Бойко О. Д. Наукова рада з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні»	8
Васильєва Л. Д. Наукова конференція істориків-полоністів	2
Денисенко Г. Г. Міжнародна наукова конференція з історії фабрик і заводів	2
Діброва С. С. 60-річчя П. Л. Варгатюка	1
Долинський О. В., Іваненко А. М. Вшанування професора В. І. Стрельського з нагоди його 70-річчя і 50-річчя науково-педагогічної діяльності	12
Дуброва Н. В. Планум Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	2
Забарко Б. М. Вшанування А. М. Шлепакова з нагоди його ювілею	8
Зінченко Ю. І. Загальні збори ВІФП АН УРСР	11

Іваненко В. І. Про роботу Наукової ради АН УРСР «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду»	7
Кентій А. В., Шевчук І. М. Регіональні наради-семінари архівістів	7
Клапчук С. М. Захист докторської дисертації Я. С. Калакурою	12
Ковальський М. П. (Дніпропетровськ), Шевцов В. І. (Дніпропетровськ). Вшанування професора В. Я. Борщевського з нагоди його 70-річчя	7
Королько В. Г. Міжреспубліканська конференція «Науково-технічна революція і формування духовного обличчя радянського робітника»	11
Крізь О. П. (Львів). До 60-річчя Галицької СРР	9
Лактіонова Н. К. Захист докторської дисертації Д. М. Щербаковим	1
Масний О. С. (Ровно). Читацька конференція «Українського історичного журналу»	12
Мельник Г. І. (Чернівці). Республіканська наукова конференція в Чернівцях	7
Міщенко В. М. Вірменські вчені в Інституті історії АН УРСР	12
Навроцький М. О. Науково-практична конференція у м. Костянтинівка	3
Полюк С. П. Наукова конференція молодих вчених Києва і Москви	5
Полянський О. А. (Львів). Наукова конференція «Історичні зв'язки і дружба російського й українського народів»	5
Репіда Л. Є. (Кишинів). Всесоюзна наукова конференція в Кишиневі	12
Респинцев В. Ф. Міжнародні наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР в 1978—1979 рр.	5
Респинцев В. Ф. Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	6
Румянцева В. В., Тодійчук О. В. Наукова конференція у Вільнюсі, присвячена 450-річчю I Литовського Статуту	2
Румянцева В. В. Секція історії Малої академії наук	7
Талан Є. П. XI засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР	10
Теми дисертацій і монографій	6, 8, 12
Хміль І. С. В науково-координаційних радах	5
Указ Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння доктору історичних наук, професору Шморгуну П. М. почесного звання Заслуженого діяча науки Української РСР	12

<u>Зозуля Іван Андрійович</u>	7
<u>Кудлай Олександр Степанович</u>	8
<u>Лось Федір Євдокимович</u>	9
<u>Нікольников Георгій Львович</u>	10
<u>Рознер Іонас Германович</u>	6
<u>Рубач Михайло Абрамович</u>	3
<u>Слюсарський Антон Григорович</u>	8
<u>Швед Георгій Антонович</u>	1

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1980 р.	12
--	----

НОВІ КНИГИ

ГРОМЫКО А. А. Обеспечить мир народам — задача всех государств: Выступление на XXXV сессии Генеральной Ассамблеи ООН 23 сентября 1980 г. — М.: Политиздат, 1980. — 47 с.

Забота партии и правительства о благе народа: Сборник документов. 1974 г. — февраль 1980 г. Кн. 2. — М.: Политиздат, 1980. — 751 с.

БОНДАРЕВ Е. А. Руководство Компартии Украины развитием производительных сил сельского хозяйства республики. — Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. — 135 с.

БЫЧКОВ Ю. А. В государственном масштабе: О ленинских декретах и делах партии по сохранению культ.-ист. наследия народа. — М.: Политиздат, 1980. — 142 с.

ВИШНЯКОВ А. С. Политика КПСС: методологические проблемы и практика. — М.: Мысль, 1980. — 455 с.

Всестороннее сотрудничество и сближение с СССР — важный фактор построения социализма и коммунизма в НРБ: Материалы науч.-практ. конференции, посвящ. 35-летию соц. революции в Болгарии. — М.: Знание, 1980. — 143 с.

ГУРБАДАМ Ц. Актуальные проблемы социалистической индустриализации МНР. — М.: Экономика, 1980. — 128 с.

ДАВЫДОВ В. Ф. Нераспространение ядерного оружия и политика США. — М.: Наука, 1980. — 279 с.

ДЕРЕВ'ЯНКИН Т. І. Торжество ленинских идей социалистичної індустріалізації. — К.: Політвидав України, 1980. — 151 с.

ДЬЯКОНОВА И. А. Нобелевская корпорация в России. — М.: Мысль, 1980. — 160 с.

ЗЛОБИН В. И. Второй съезд РСДРП: Историография. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — 222 с.

Иран: История и культура в средние века и в новое время. Сборник статей. — М.: Наука, 1980. — 197 с.

История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. Сумская область. — К.: Глав. ред. Укр. Сов. Энциклопедии, 1980. — 698 с.

КАЗАКОВА Н. А. Западная Европа в русской письменности XV—XVI веков: Из истории междунар. культ. связей России. — Л.: Наука, 1980. — 278 с.

КОВРИГИН Е. Б. Экономическая экспансия Японии. — М.: Междунар. отношения, 1980. — 167 с.

Куликовская битва: Сборник статей. — М.: Наука, 1980. — 319 с.

ЛИТОВЧЕНКО В. П. Робітничий клас — творець соціалістичного способу життя. — К.: Політвидав України, 1980. — 87 с.

ЛИТОВЧЕНКО В. П. Социалистический труд — основа формирования личности советского рабочего. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1980. — 203 с.

ЛУКОВЕЦ А. Рукопожатие друзей. — М.: Сов. Россия, 1980. — 256 с.

Международные организации социалистических государств: Справочник. — М.: Междунар. отношения, 1980. — 255 с.

МЕНЬШИКОВ Г. И., ПОЗНЯКОВ К. И., ПЯТИГОРЕЦ А. И. Никополь 200. — Днепродзержинск: Промель, 1980. — 143 с.

Нам дороги эти позабыть нельзя. Воспоминания фронтовиков Великой Отечественной. К.: Политиздат Украины, 1980. — 384 с.

Население мира: вчера, сегодня, завтра. — М.: Статистика, 1980. — 119 с.

Наука и актуальные проблемы развития народного хозяйства: Сессия общего собрания АН СССР 13—14 дек. 1979 г. — М.: Наука, 1980. — 164 с.

Научно-техническая революция и профсоюзы. — М.: Профиздат, 1980. — 327 с.

Организация Объединенных Наций: Краткий справочник. Изд. 3-е, перераб. и доп. — М.: Междунар. отношения, 1980. — 143 с.

ПЕТРОВ В. Ф. ОСН — форум переговоров и арена борьбы СССР за мир и сотрудничество. — М.: Знание, 1980. — 64 с.

Развитие советского народа — новой исторической общности. — М.: Политиздат, 1980. — 431 с.

РУВИНСКИЙ Л. А. Сионизм: реакционные цели и преступные средства. — Одесса, Маяк, 1980. — 143 с.

СИБИЛЕВ Н. Г. Социалистический интернационал: история, идеология, политика. — М.: Междунар. отношения, 1980. — 333 с.

Сила братства: О дружбе и сотрудничестве трудящихся Брянской, Гомельской и Черниговской областей, 1946—1977: Сборник документов и материалов. — К.: Наук. думка, 1980. — 271 с.

Современные буржуазные концепции мирового капиталистического хозяйства. — М.: Мысль, 1980. — 373 с.